

УНИВЕРЗИТЕТ У БЕОГРАДУ
ФИЛОЛОШКИ ФАКУЛТЕТ

Марија Љ. Ивановић

**АТАНАСИЈЕ НИКОЛИЋ И КУЛТУРНА
ОБНОВА СРБИЈЕ
(1835–1878)**

Докторска дисертација

Београд, 2022.

UNIVERSITY OF BELGRADE
FACULTY OF PHILOLOGY

Marija Lj. Ivanović

**ATANASIJE NIKOLIĆ AND CULTURAL
RENAISSANCE OF SERBIA
(1835–1878)**

Doctoral Dissertation

Belgrade, 2022.

УНИВЕРСИТЕТ В БЕЛГРАДЕ
ФИЛОЛОГИЧЕСКИЙ ФАКУЛЬТЕТ

Марија Љ. Иванович

**АТАНАСИЈ НИКОЛИЧ И ОБНОВЛЕНИЯ В
КУЛЬТУРЕ СЕРБИИ (1835–1878 гг.)**

Докторская диссертация

Белград, 2022.

Подаци о ментору и члановима комисије

Ментор:

др Александар Петровић, редовни професор Филолошког факултета Универзитета у Београду

Чланови комисије:

1.

2.

3.

Датум одбране:

Изјаве захвалности

Захваљујем се својој породици – родитељима, брату, супругу и деци. Уз непрестану подршку и љубав коју ми пружају, учинили су изразу ове дисертације једино могућом. Нарочито хвала мом великом мужу Миладину Ивановићу.

Професор и ментор Александар Петровић „космологијски“ ме је увео у истраживање о Атанасију Николићу и током целокупног рада изводио на прави пут, на чему сам му од срца и душе најзахвалнија.

Посебно место припада уваженој комисији, професорима Ненаду Николићу и Ђорђу Ђурићу, и Радомиру Поповићу који је нарочито утицао да овај рад буде бољи.

Ту су колеге из Библиотеке града Београда на челу са директором Јасмином Нинков, заслужном што је драгоцен фонд Одељења старе и ретке књиге и књиге о Београду – Завичајног одељења, који је темељ и стуб ове дисертације, постао моја свакодневица.

Велико хвала Биљани Богдановић из Народне библиотеке Србије, Ангелини Банковић, Предрагу Ђидићу, покојној Наташи Поповској и Ани Врањеш из Музеја града Београда, Јасни Џурчевић из Одсјека за повијест хрватског казалишта ХАЗУ, Милицы Матејчић Гаковић, Милану Тешићу и осталим добронамерним колегама и пријатељима уметности и културе Србије који су ми са задовољством помагали. Топлина и аутентичност драгих људи наше дивне земље непрестана су инспирација и извор дивљења без којих ово истраживање такође не би било могуће.

Дисертацију посвећујем синовима, Михаилу и Милутину Ивановићу.

АТАНАСИЈЕ НИКОЛИЋ И КУЛТУРНА ОБНОВА СРБИЈЕ (1835–1878)

Сажетак

У раду се истражују живот и дело Атанасија Николића, ствараоца који је многострукошћу свог дела снажно утицао на обнову и успон српске културе. Како је Николић био врло активан у доба препорода српског народа у XIX веку, дисертација је рађена с намером да утврди сада у доброј мери нејасно његово место у историји културе Срба.

Сагледава се развој државних културно-уметничких, просветних и научних установа Кнежевине Србије у којима је Николић радио или имао учешћа у оснивању, а којима је остварана широка утемељивачка културна политика Кнежевине Србије. Вођена борбом за национално ослобођење и независност, таква политика разматрана је кроз деловање овог полихистора у државној служби и ван ње. Засебан део дисертације обрађује и многострукошћу значења и значаја књижевног стваралаштва Атанасија Николића, писца поезије, драма, приповедака, поучних чланака и уџбеника, страшног сакупљача српске народне песме и анегдота, уредника часописа, и ствараоца и организатора оригиналне српске историјске драме игране у првом државном позоришту у Београду. Будући да је његово дело помогло установљењу културног и просветног живота после обнављања државности 1835. године, а уједно и побуђивало дух и историјску свест српског народа, утврдиће се да је Атанасије Николић имао водећу улогу у процесу преображаја српског друштва.

Кључне речи: Атанасије Николић, обнова и установљење културе и просвете Кнежевине Србије, српска историјска драма

Научна област: Српска култура

Ужа научна област: Културна историја Србије XIX века, културна политика Кнежевине Србије, српска историјска драма

УДК број:

ATANASIJE NIKOLIĆ AND CULTURAL RENAISSANCE OF SERBIA (1835–1878)

Abstract

The paper explores the life and work of Atanasije Nikolić, an erudite who, by the multiplicity of his work, strongly influenced the palingenesis and rise of Serbian culture. As Nikolić was very active during the rebirth of the Serbian nation in the XIX century, the dissertation was made to establish his yet unrevealed place in the history of Serbian culture.

The author forms a perspective of the development of cultural-artistic, educational, and scientific institutions of the Principality of Serbia, where Nikolić worked or participated in the formation, and achieved a broad founding cultural policy of the Principality of Serbia. Driven by the struggle for national liberation and independence, such a policy is considered through actions of this polyhistor in the civil service and abroad. A separate part of the dissertation deals with the multiplicity of meanings and significance of the literary work of Atanasije Nikolić, author of poetry, plays, short stories, educational articles and textbooks, a passionate collector of Serbian folk songs and anecdotes, magazine editor, and creator and organizer of the original Serbian historical drama staged at the first state theater in Belgrade.

Having presented the multidimensional contribution of his vast work to the establishment of cultural and educational life after the restoration of statehood in 1835 simultaneously with rise of the spirit and historical consciousness of the Serbian people, we may conclude that Atanasije Nikolić played a crucial role in the process of the renaissance of Serbian society.

Key words: Atanasije Nikolić, rebirth and establishment of culture and education of the Principality of Serbia, Serbian historical drama

Scientific field: Serbian culture

Scientific subfield: Cultural history of Serbia in the XIX century, cultural policy of the Principality of Serbia, Serbian historical drama

UDC number:

Садржај:

I – УВОД	1
1. Циљ истраживања	1
2. Исходиште Српске револуције или историјски (временски) оквир рада	1
3. Тезе	2
4. Методолошки оквир рада	2
5. О библиографији сакупљаној за рад о Атанасију Николићу	3
II – ОД АУТОНОМИЈЕ ДО НЕЗАВИСНОСТИ	5
1. Обнова српске државности и теорије Српске револуције	6
2. Од аутономије до независности или осврт на политичко-историјске прилике у Кнежевини Србији.....	7
III – ЖИВОТ АТАНАСИЈА НИКОЛИЋА	13
1. Живот Атанасија Николића до доласка у Кнежевину Србију.....	13
2. Атанасије Николић у Кнежевини Србији	16
3. Карактер Атанасија Николића и обнова српске државности	22
IV – УСТАНОВЉЕЊЕ КУЛТУРЕ И ПРОСВЕТЕ: КУЛТУРНА ОБНОВА СРБИЈЕ	25
1. Покретање прве штапмарије, издавање првих листова, оснивање високообразовних и стручних школа, развој библиотеке и других културно-уметничких установа	26
2. Зачеци рада „Књажевско Србског Лицеума“ (Лицеја), претече Београдског Универзитета	29
2.1. Развојни пут и организација Лицеја – највишег државно-просветног завода у Кнежевини Србији	31
V – МНОГОСТРУКО ДЕЛО АТАНАСИЈА НИКОЛИЋА	33
1. Први ректор „Лицеума Књажевства Србије“, педагог и професор.....	33
1.2. Први српски уџбеници из математике	37
2. Оснивање „Друштва српске словесности“	40
2.1. Писац „техничког речника“	43
2.2. Идејни творац Народне библиотеке у Београду	45
2.3. Предлози за оснивање сеоских читалишта.....	48
3. Предлог за оснивање Музичке школе	50
4. Први српски инжењер	52
4.1. „Инџилирска“ школа и пионирско ширење инжењерских знања којим је зачето студирање технике у Кнежевини Србији	55
4.2. Еколошки рад: израда регулационих (урбанистичких) планова, именовање улица у Београду и његово озелењавање.....	56
5. Јавна предавања и оснивање „Недељне школе“	60
6. Рад на реформисању пољопривреде: Атанасије Николић у Топчидеру	62
6.1. Завођење примерне Економије у Топчидеру	62
6.2. Прва Земљоделска (пољопривредна) школа на Балкану и први уџбеници из пољопривредне области	66
6.3. Економско-апсенички завод у Београду.....	69
6.4. Топчидерска фабрика или „Правителствена чохара“	72
6.5. Николићев „Чича Срећков лист“ и пољопривредни лист „Тежак“	72
7. Рад на производњи оружја: мере на подизању српске војне индустрије и оснивање Тополивнице.....	74

8. Политички рад: начелник Полицијско-економског / Економског одељења Министарства унутрашњих дела	77
9. Спољна политика Кнежевине Србије и политика на Балкану: „Начертаније“, „Опредељење и карактеристика државне политике Србије“, „Садашњост и будућност Балканског Полуострва“ и „Опис радње“	82
9.1. „Начертаније“, план српске националне спољашње политике и политике јужнословенске сарадње.....	83
9.2. Реализација „Начертанија“ и формирање Српског (Средоточног) одбора: политичко-пропагандни и обавештајни рад Атанасија Николића	85
9.3. Николићев „Опис радње“ као илустрација оног шта је рађено на задацима „Начертанија“	88
9.4. Бомбардовање Београда и акција национално-ослободилачке набавке оружја	92
VI – КЊИЖЕВНО СТВАРАЛАШТВО	96
1. О важности очувања знања из народне традиције.....	96
2. Развојни пут српске историјске драме и релативизација њене вредности.....	97
2.1. Двострукост (историјске) драме	99
2.2. Жанровска одредљивост и мелодрама као „модус естетске артикулације“	101
3. Генеза оригиналне српске историјске (мело)драме и културолошки утицаји.....	102
4. „Трагедокомедија Уроша V“, преводи и посрбе Емануила Јанковића и дело великог Јоакима Вујића, расадника српског позоришта	104
5. Атанасије Николић – драматург, редитељ, глумац и позоришни организатор	106
5.1. Позоришно деловање Атанасија Николића у Новом Саду: „Смрт цара Уроша“ и „Аделаида, алписка пастирка“	106
5.2. „Пој, Србе, Пој“: либретиста, певач и режисер прве српске опере „Женидба цара Душана“ изведене у Крагујевцу	110
5.3. „Театар на Ђумруку“ – Организација и рад првог српског аматерског, потом и професионалног државног и народног позоришта у Београду	112
5.3.1 Репертоар првог српског аматерског, потом и професионалног народног позоришта Театар на Ђумруку.....	116
5.3.2. Оснивање Народног позоришта у Београду	122
6. Многострукост значења у драмском стваралаштву Атанасија Николића	124
7. Тумачење мотива народности и рад на сакупљању народне традиције.....	126
8. Поетика Атанасија Николића	131
9. Критика као „морал у акцији“	140
VII – ЗАКЉУЧАК	144
VIII – Библиографија радова Атанасија Николића	148
Уџбеници:	148
Монографска грађа и рукописи:	149
Чланци и расправе, приређивачки рад и грађа у савременој штампи:	151
Архивска грађа:	160
IX – Библиографија радова о Атанасију Николићу.....	162
Монографска грађа:	162
Чланци, расправе и грађа у савременој штампи:	162
Литература:	164
Библиографије:	164
Монографије (књиге):.....	165
Чланци и расправе:	173

Савремена штампа:	175
Лексикографске одреднице:.....	176
Архивска грађа:	176
Прилози:.....	179
Биографија:	184

I – УВОД

1. Циљ истраживања

„Што човек радо чини, не бива му тешко“ (Николић, 2002:69).

Испитивањем књижевног, културног и политичког рада Атанасија Николића, циљ је природно произашао – да истакне улогу Атанасија Николића као културног радника и покретача свеукупног српског друштвеног живота. Иако је обухват теме врло широк, намера да се расветле сви елементи уистину важни за обнову и препород српске културе у XIX веку, а за које је Николић био одговоран, била је неупитна.

„Који своме роду ма у чему добра чини, тај је велики човек“, говорио је Николићев савременик Јаков Игњатовић (Игњатовић, 1874:16). Узимањем таквог Солоновог схватања у свом најважнијем хуманистичком светлу које настоји да образује срце и душу човека – драгоцено је дознавати ко је Атанасије Николић био, будући да је у много чему добро своме роду чинио.

Истраживањем многостраног значаја овог културног посленика у пионирском оснивању институција од националног значаја – Друштва српске словесности, „Театра на Ђумруку“, школа за народно просвећивање, стручно-образовних школа, затим у областима пољопривреде, шумарства, урбанизма, економије, војске, законодавства – у државним пословима, научним областима (математика, инжињерство), и у уметности (књижевност, сликарство и опера), предочава се једна свеобухватна стваралачка личност, јединствена у сваком погледу. Као један од најгледанијих писаца драмских остварења тзв. „класицистичко-просветитељске“ епохе, осим што је својим историјским делима инспирисаним обновом српске државности (која се падом Српске деспотовине 1459. године угасила) увео примаоца у „искуствени видокруг једног континуитета“ (Јаус, 1978), својим свеукупним ангажманом доприносио је изграђивању и уздизању културно-просветног и привредног живота Кнежевине Србије. Стога, све наведено указује на довољан интерес да се пише обиман студиозан рад који ће истаћи дело Атанасија Николића, посебно што сличан досад није написан.

2. Исходиште Српске револуције или историјски (временски) оквир рада

Иако међу историчарима уобичајено влада уверење да се Српска револуција зачета Карађорђевићевим устанком 1804. године завршава укидањем остатка турског феудализма и увођењем новог пореског система, период од успостављања државности по доношењу Сретењског устава 1835. године такође носи све елементе борбе схваћене у раду као исходишта српске револуције. У студији „Тумачења српске револуције,“ историчар Радош Љушић разложно је изнео виђења историчара на тему њеног значења. Прихватајући се оних која у први план истичу ослободилачку тежњу Срба, која у њој виде борбу „против окупаторског система и доминације и која је првенствено била усмерена на постизање националне слободе и независности“ (Љушић, 1992:96), а по којој је њена највећа тековина држава чијом „појавом су створени основни предуслови за културни препород“ (Љушић, 1992:113) српског народа, узета је за контекст ове дисертације.¹

Имајући у виду и мишљење Јована Ђорђевића по коме Револуцију треба сагледавати као дужи процес који подразумева „један тотални комплекс квалитативних промена у целој

¹Има и оних историчара који су Српску револуцију видели као анти-феудалну, сеоско буржоаску револуцију, а све је Радош Љушић узео у обзир у поменутој студији. У њој се могу наћи чак и виђења теоретичара који изналазе континуитет између Српске револуције и Социјалистичке револуције у Југославији итд.

сфери друштва,“ разматране су културно-историјске прилике Кнежевине Србије, с акцентом на период између 1835. и 1878. године.

Постоје увиђања и оних који дан када је Илија Гарашанин предао кнезу Александру „Начертаније“ (1844) или тзв. план „о словенској политици Србије“ схватају као завршетак Српске револуције, с обзиром на то да је њиме утврђен план или основа будуће (државне) политике везане за национално ослобођење и уједињење Срба аутономне кнежевине са Србима из Старе Србије.² Такође, присутан је и став оних који сматрају да се Српска револуција завршила ослобођењем и уједињењем Срба 1918. године, када је настала Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца. Ипак, година 1878. када је Кнежевина Србија стекла међународну независност, и када је доба „србизације српског друштва“ (1835/78) прешло у доба „европеизације српског друштва“ (1878/1918), како је то разграничио угледни историчар Радош Љушић, усвојена је као прекретничка у овом раду.

3. Тезе

Држећи се начела да у добро изграђеним културно-просвртним и политичким установама друштва почива развитак земље и друштва, као човек, као Србин, као радник у култури, у државним пословима, и као књижевник, уметник, научник и народни учитељ, сав им се посветио у стварању њихових основа. Подухватима утемељивања институција од националног значаја (Друштва српске словесности, Театра на Ђумруку), школа за народно просвећивање и стручно-образовних школа, утицао је на установљење културно-просветног живота Кнежевине Србије, уједно јачајући код Срба свесрдни однос према дубљем осећању своје народне традиције. Чистим стремљењем ка оплемењивању народног духа, континуирано радећи и у областима пољопривреде, шумарства, економије, индустријализације, урбанизма, војске, законодавства и државних послова уопште; у научним областима (математика, инжињерство, пољопривредне науке), и у уметности (књижевност, сликарство и опера), одржавао је развојни континуитет српске народне културе.

Како би се на најближи начин досегнула мисао и разумело дело писца који ствара у другом времену и на другачијој основи, потребно је уживљавање у ствараочев рад који се одигравао „баш тада, у контексту баш те средине и у баш таквом духовном климату“ (Џацић, 1975:81). Будући да различите епохе немају заједничке ослонце, суђење које се ослања искључиво на књижевно или филолошко истраживање – изузимајући хуманистичку вредност или истинитост књижевног дела, не може се сматрати меродавним.

4. Методолошки оквир рада

Николићев многострани учинак у најразноврснијим областима рада у државној служби, у уметности и у преданом сакупљању народне традиције, заједно су оквир овог научног истраживања, са циљем да се изнађе његов свеукупни допринос у културном обнављању Кнежевине Србије за период од 1835. до 1878. године и шире. Свеобухватност Николићевог рада узета је као неизбежно битан елемент при вредновању његовог квалитета. Методом прво општег приказа културно-историјских прилика на одређену врсту тема, те испитивањем конкретних области да би се поново стигло до целине (према начелу познатом као „херменеутички круг“), приступљено је самој теми.

²О политици и односима Кнежевине Србије и Старе Србије подробно је писао Милош Јагодић у књизи „Србија и Стара Србија: наслеђе на југу: (1839:1868)“. Појам Стара Србија уведен је у доба културне обнове Србије ради одржања историјске свести о територијама које су у прошлости биле средњовековна српска држава, а у то време су се налазиле под непосредном турском влашћу.

Држећи се уверења да свако научно истраживање треба да укључује један шири контекст његовог значења, историографски предочена испитивања су методолошки постваљена спрам „тамошњег“ склопа општих друштвених кретања. У том смислу, резултати су сукцесивно извођени из следећих научних метода: позитивистичког (испитивање биографских и историјских околности), дескриптивног, из социологије књижевности, естетике рецепције и уопште херменеутике културе. На крају рада предочена је библиографија Атанасија Николића и библиографија о његовом животу и делу. Датуми до 14. јануара 1919. године бележени су по старом календару.

5. О библиографији сакупљаној за рад о Атанасију Николићу

Осим примарне библиографије која је уз штапману и рукописну грађу подразумевала и многобројне прилоге у периодици, објављена и необјављена архивска документа, плакате, а затим и радове који се тичу привредних, пољопривредних, комуналних, урбанистичких, војних и других области, у раду је упоредо истраживана и секундарна библиографија, која је такође подразумевала периодичку (часописе и листове, календаре, годишњаке итд.), монографије, споменице, путописе, мемоаре... Поред докумената и архивалија, тумачена су и читана издања градских организација, радови са стручно-научних скупова и уопште многобројни савремени чланци, студије и дела која се тичу живота и рада Атанасија Николића и времена у коме је живео.

Говорећи конкретно о литератури XIX века коришћеној при овом истраживању, посебан допринос у расветљавању просветног живота у Кнежевини Србији дао је Милан Ђ. Милићевић, некадашњи секретар Министарства просвете и врсни познавалац тамошњих културних прилика. Као деценију млађи Николићев савременик, оставио је многобројна документа службене и друге природе, утичући на развојне могућности даљег образовног система аутономне државе Србије. Говорећи о систематичном и продорнијем интегрисању и актуелизацији знања о деловању и животу Атанасија Николића, можда је највише пружио академик Васа Војводић.

Ипак, највећи увид – како у сам живот овог непревазиђеног радника, тако и у тамошње прилике, оставио је Николић сам, предочавајући га у својој биографији писаној у периоду између 1872. и 1875. године. Одазивајући се на позив ученог друштва да исту сачини, Николић је описујући „истински“ и „верно“ сопствени живот, како званичан тако и приватни, омогућио да „се многи догађаји наше отаџбине, који или беше у тами, или који не бијаху истинито осветљени, верно објасне“ (Николић, 2002:[17]). У њој је Николић писао о свом одрастању, васпитању и животу, писао је о доласку у Београд и раду на утемељивању кључних институција од националног значаја. Изнео је драгоцене податке о урбанистичком уређивању Кнежевине Србије, о изградњи путева, мелирационих канала, брана и насипа као и о озелењавању Београда. Као учесник многих политичких догађаја, у биографији је представио односе и атмосферу народа током периода судбоносних промена од значаја за живот земље и њеног становништва, као и уопште ангажованост власти у њеном обнављању, а чији је циљ био – коначно ослобођење. Нажалост овај аутентичан извор, значајан лични и историјски документ, кроз читав XX век био је мало познат и слабије коришћен. По његовом објављивању 120 година након Николићеве смрти, као шире доступан извор српске литературе,³ почео је више да се користи у стручним и научним студијама или монографијама које се баве просветом, књижевношћу, позориштем или уопште уметношћу, затим државним пословима као што су политичко деловање, рад на побољшању пољопривреде, војске, економије, урбанизма, законодавства итд, а у чему се све Николић истицао.

³Атанасије Николић, *Биографија верно својом руком написана*, Српско друштво за историју науке, Савезни завод за интелектуалну својину, Београд, 2002. Приредили Милоје Сарић и Александар Петровић.

Било да се ради о Николићевим савременицима, или ауторима прошлог и овог века, а баве се историографијом кључних институција од националног значаја и културом и историјом уопште (просвета, књижевност, позориште, уметност, пољопривреда, војска, економија, урбанизам, законодавство итд.), подједнако су заинтересовано читани како би се објединило што је могуће више извора о Атанасију.

О настанку Лицеја, претечи Београдског Универзитета, тумачења су црпљена из радова Тихомира Ђорђевића, Живојина Ђорђевића, Владимира Грујића, Радоша Љушића, Десанке Савићевић, али и оних који су као савременици пружали увид у рад институција где су радили, као нпр. професора Константина Бранковића. При разматрању функција, рада и развоја Друштва српске словесности, детаљније податке нам је у Извештају о његовом раду поводом педесетогодишњице Српске Краљевске Академије (1886–1936) дао тадашњи секретар Српске краљевске академије Александар Белић, а пре свих ту су опет истраживања Владимира Грујића, Љубомира Дурковића Јакшића, Јеремије Митровића, Мираша Кићовића, Бранка Перуничича, Васе Милинчевића, Василија Крестића, Владимира Костића и других. О постанку Народне библиотеке у Београду тумачена су гледања Милана Ђ. Милићевића, Јована Бошковића, Јеремије Митровића, Љубомира Дурковића-Јакшића, Михаила Подољског, Мираша Кићовића, затим Марије Илић Агапов, Дивне Ђурић-Замоло, Светлане Мирчов, Десанке Стаматовић итд. О развоју музичког живота студије Стане Ђурић-Клајн, Милоја Милојевића, Оливере Ђурић...

О уређивању Топчидера, топчидерској економији и Земљоделској школи у Топчидеру писали су Стојан Петровић, Светислав Владисављевић, Никола Вучо, Гордана Гарић Петровић, Катарина Митровић... О регулацији и урбанизацији Београда (за који је Николић израдио план уређења Врачара – његову парцелацију, просецање правих и широких улица, и извођење правилних блокова), као и његовом озелењавању (Николић је у многим улицама као што су Кнеза Милоша, Абацијска, Краља Милана, Топчидерски друм, Теразије и др. посадио дрвореде), писали су Бранко Максимовић, Владимир Шолаја, Александар Живковић, Жељко Шкаламера, Хранислав Милановић, Богдан Несторовић, Владимир Мацура, Дивна Ђурић-Замоло, Ангелина Банковић итд. О Николићевом раду на пољу науке и инжињерства, опсежно се писало и иновативно говорило на научном скупу одржаном 25. и 26. октобра 1995. у Крагујевцу. На тему „Пола века науке и технике у обновљеној Србији 1804-1854“ додирнувши се битно Атанасија Николића, писали су Васо Војводић, Јован Кечкић, Павле Перишић, Милева Првановић, Живомир Спасић, Миодраг Матицки и многи други, индиректно или директно.

За историјски контекст узета су разматрања Милана Пироћанца, Слободана Јовановића, Гргура Јакшића, Драгослава Страњакковића, Војислава Вучковића, Васиља Поповића као и Радоша Љушића, Славенка Терзића, Владимира Стојанчевића, Димитрија Ђорђевића, Радомира Поповића, Данка Леовца, Милоша Јагодића и других. О спољнополитичком плану „Начертаније“ Илије Гарашанина са ким је Николић уз Јована Стерију Поповића најближе сарађивао, а на чијем спровођењу је активно учествовао, разматрани су радови Љубомира Дурковића Јакшића, Душана Батаковића, Константина Владимировича Никифорова, најподробније опет Радоша Љушића, Драгослава Страњакковића, и других.

Истриографијом позоришта бавили су се Светислав Шумаревић, Светислав Вуловић, Гаврило Ковијанић, Живојин Петровић, Ђорђе Малетић, Боривоје Стојковић, Милан Грол, Павао Циндрић, Миховил Томандл, Петар Волк итд. Посебан допринос у расветљавању развоја позоришта и позоришног деловања Атанасија Николића дали су и Боривоје Стојковић и Светислав Шумаревић. Милорад Николић је написао изузетну студију о „Театру на Ђумруку“, првом сталном професионалном државном позоришту у Србији (1841/42).

За истраживање српске истријске драме, усмене епике, српске и поетике Атанасија Николића тумачена су највише дела Властимира Ерчића, Васе Милинчевића, Драгише Живковића, Јована Скерлића, Богдана Поповића, Владимира Грујића, Предрага Паливестре,

Марте Фрајнд, Душана Михаиловића, Мирјане Стефановић, Зорице Несторовић, Ненада Николића, Бошка Сувајџића и др. Божидар Ковачек осим што је оставио трага у историографији српског народног позоришта, један је од ретких који је писао о Николићевим драматизацијама народних песама.

По објављивању Николићеве биографије почетком XXI века, присутна је појава једног броја аутора који су у стручној периодици објавили радове и приказе о самој књизи, али и Николићевом животу. Прво су Вера Адамовић (2002) и Ђорђе Ђурић (2003) забележили основно о књизи „Биографија верно својом руком написана“. Ђурић је имајући у виду Николићев живот изнашао занимљиву сличност између њега и Бенџамина Франклина (Добричине Ричарда). Јован Николић је писао у октобру 2003. године у „Политици“ у рубрици „Градили су модерну Србију“ о животу и раду Атанасија Николића. „Његов напис о Атанасију Николићу, под насловом *Заслужан а пређутан*, не може да не скрене пажњу сваком читаоцу заинтересованом за овакво штиво“ (Подгорац, 2004:175). Мила Стефановић је 2004. године писала рад „Атанасије Николић као репрезент културне историје“ за Гласник Народне библиотеке Србије, где је говорећи о историји националне библиотеке истакла Николићев ангажман у њеном успостављању. Она је нагласила значај његовог стављања питања на дневни ред Друштва српске словесности у вези оснивања Народне библиотеке као јединствене установе са специфичним нормативима. Истовремено, 2004. године је Тодор И. Подгорац у часопису за књижевност, уметност и културу „Наслеђе“ написао рад „Истина о Атанасију Николићу: један поглед искоса,⁴ у коме је критиковао потезе одговорних у Крагујевцу који, како каже, нису успели да се на адекватан начин одуже овом знаменитом великану. Он је такође анализирао и питање печата Лицеума Кнежевине Србије који је израдио Николић, а за чије оживљавање је велику заслугу приписао Љубомиру Љуби Пејовићу. Пре десет година, 2011. године, управа Крагујевца подигла је споменик овом највећем Србину, указавши му тако захвалност и највише поштовање...

II – ОД АУТОНОМИЈЕ ДО НЕЗАВИСНОСТИ

Културно-историјске прилике у Србији током XIX века – века национализма у Европи, али и нових империјалних сукоба и утицаја појединих култура, одликоване су првенствено појавом обнове државности Србије, у свом модернистичком смислу. За разлику од стагнационог периода након пада Смедерева и Деспотовине 1459. године када се завршава историја српских средњовековних држава а започиње историја народа, како је то уочио истакнути историчар Владимир Ћоровић, период започет XIX веком, бележи се снагом успона у изграђивању државности. Првим српским устанком против дахија и турске власти уопште у Србији 1804. године, покренут је талас повољнијих прилика који је кроз одраз националне револуције или обнове – осим институционализиацији културно-просветног живота у Кнежевини Србији, доприносио и ношењу економског напретка као „примећивање српског елемента у културним и привредним пословима вароши.“

Када се услед доба великих етничких кретања изазваних доласком Турака у Европу, према Стојанчевићу, изменио карактер и смисао историје српског народа за више векова, опадала је народно-национална и културно-просветна свест. Он на то указује у својој књизи „Из српске националне прошлости“, цитирајући чешког професора историје на Бечком универзитету Константина Јиречека (чији су ђаци поред Владимира Ћоровића били и Станоје Станојевић и Јован Радонић), речима да је „пропаст старосрпске државе изазвала јаку

⁴Доступно и на: <https://drive.google.com/file/d/14gL1hhsukJ4A4ENz2BGydhTxK0j54S56/view>.

емиграцију на север и северозапад, у Угарску, Хрватску и Далмацију, уједно смањујући српски елемент у унутрашњости полуострва, у данашњој Старој Србији“ (Стојанчевић, 1998:9).

Када је с XIX веком наишла струја новог времена друштвене и духовне пробуђености, она је тако захватила целокупни српски народ – не само онај који је био под Османлијама, већ и онај у аустријској царевини на простору од Баната и Бачке до Боке Которске и Далмације.

Обнављање народности и националности почев од Првог и Другог српског устанка 1804. и 1815. године, па кроз културно-политичке и просветне подухвате током периода препорода Србије, тако осим што је утицало на промену „етнографске карте у балканско-понунавским подручјима и увела велики део српског народа у ближи додир са политичким, привредним и културним установама средњоевропске цивилизације,⁵ послужило је и као велика инспирација за историјску евокацију народне прошлости, за очување традиције народног идентитета и за изражавање, и то на пољу уметности, књижевности и науке, народних стремљења за слободом, независношћу и обновом своје државе коју су Турци порушили у XIV и XV веку“ (Стојанчевић, 1998:27)...⁶

1. Обнова српске државности и теорије Српске револуције

Деветнаести век обележен струјом националних програма у европском свету, у свету где се идејна и покретачка обележја везују борбом за стварање националних држава и модерних друштава, захватио је следствено и балканско тло. Према моделу Немаца и Италијана који су до седамдесетих година тог века доминирали у борби за национално уједињење, и код којих је идеал националне државе и национализма као идеологије и стила живота био најјаче присутан (Терзић, 1992:12), јавила се ослободилачка тежња и код Срба, испољена ка циљу свеопштег устанка Балканског полуострва против Отоманске окупације.

Радош Љушић код Јована Ђорђевића у раду „Уставност и законитост“ изналази један општи суд о револуцији као „једном тоталном комплексу квалитативних промена у целој сфери друштва (...) која има карактер и облик устанка против окупаторског система и доминације, и која је првенствено била усмерена на постизање националне слободе и независности“ (Љушић, 1992:96). Тако узето тумачење у сфери свеопштих теоријских истраживања револуције и њихових примена на прошлост Кнежевине Србије које је Љушић у својој студији „Тумачења српске револуције“ дао, потпуно је примењиво при разматрању појаве културног обнављања Србије. Међу претежно свим осталим теоријама српске револуције које њен зачетак виде у Првом српском устанку,⁷ целисходно је и Стојанчевићево тумачење Српске револуције која је за њега национални и социјални процес који има све карактеристике велике друштвено-економске и национално-политичке револуције.

На месту сусрета неколико светских религија и цивилизација, балкански национални препород који се од самог почетка одликовао сложеностју интегрисања, народним супротстављањем и реаговањем на зулуме и репресије турске управе, вођена је јединствена битка. За разлику од програма у европском свету, „правац самосталне државне политике Србије и њена политика балканског савеза као облик еманципације балканских народа од

⁵Да су ове сеобе значиле више одлажење у право изгнанство него привремено напуштање старог завичаја, Стојанчевић објашњава тумачењем да „угарске жупанијске власти нису Србе радо прихватиле као туђинце, православце и слободне људе невезане аграрно-правним кметовским односом.“

⁶„За две деценије на прелазу у XVIII и XIX век, варошка насеља у северној Србији доживела су у три маха промене друштвено-политичких прилика: најпре је турску власт 1788. године заменила аустријска, а затим је турска војска истерала Аустријанце (Стојанчевић, 1998:48). Последњи аустријско-турски рат у народу је познат као Кочина крајина.“

⁷Као врховни командант (1804) Карађорђе је установио у Београду и Својет (1805) од дванаест чланова у чијој је надлежности су била законодавна власт, управљање финансијама, организација судова, те су тада већ установљене све важније државне институције.

империјалистичке политике великих сила,“ посебан је по специфичној борби за независношћу која је подразумевала и отпор другим снажним препрекама окупационе природе, одн. честим ометањима и мешању утицаја, што са запада, што из Русије.

У „попришту оштре борбе политичких, економских, верских и културних тежњи интереса великих сила“ и стално ометање српске природне националне еманципације, српска револуција је у борби за заштиту сопствених друштвено-економских односа добијала карактер буне. Сврсиходно приликама у Кнежевини, затим Краљевини Србији, а потом и у Југославији, деценије промена друштвено-економских односа, начиниле су касније присуство и одређеног броја историографа, који су изнашли и континуитет између Српске револуције и Социјалистичке револуције у Југославији, а коју неки уједно схватају и као анти-феудалну, па чак и као сеоско-буржоаску револуцију.

Тиме се у свеопштој теорији у односу на одређење периода трајања Српске револуције, генерално признају два правца самог феномена, најпре онај који се препознаје као „антитурски, националноослободилачки рат и национална револуција“, а касније прихватањем марксистичког приступа обради тема као „класно-револуционарни“ (буржоаско-демократски, сељачки или рајетински)“ (Љушић, 1992:49).⁸ Посебно битна тумачења историчара су и она које налазе да је „са српском револуцијом отпочела балканска револуција,“ а с тим у вези, пријемчиво је и Љушићево позивање на увид Васиља Поповића за кога „Српска револуција има сличан историјски значај за источно питање и балканску историју као Француска за европску“ (Поповић, 2020:19).

2. Од аутономије до независности или осврт на политичко-историјске прилике у Кнежевини Србији

Хатишериф из 1830. године којим је Србији свечано призната пуна унутрашња политичка самосталност, утицао је на промену српско-турских односа.⁹ Први значај тог акта „лежи у чињеници да је Порта њиме недвосмислено признала државно-правни субјективитет Србије“ (Поповић, 2012:51). С обзиром на то да се њиме Порта обавезала и да београдску варош врати Србима, тј. да Турци продају Србима своја имања – свугде изузев посада у старим „царским градовима“ (Београду, Шапцу, Смедереву, Ужицу, Соко Граду и Кладову), остваривањем те аутономије кнез Милош Обрановић успео је да поврати српску државу, и то на средишњем простору где се Српска деспотовина угасила 1459. године. Хатишерифом из 1833. године учињен је такође већи помак у борби за независност Србије, којим су границе Србије проширене за шест спорних нахија изван Београдског пашалука.¹⁰ Одредбама та два хатишерифа и једног берата, Милошу Обреновићу потврђено је наследно кнежевско достојанство или титула (принцип примогенитуре), црквена аутономија и уопште положај аутономне кнежевине са независном унутрашњом управом.¹¹ Циркуларом од 6. фебруара 1831. године прекинути су стога и феудални односи између спахија и српске раје – спахијама је забрањено сакупљање десетка и осталих феудалних прихода, а чиме је живот српског становништва постао лакши и организованији.

До највишег степена у изградњи основа српске државности дошло се ипак 1835. године, када је Србија, на бази добијених права, усвојила Сретењски устав и успоставила темељ правном поретку земље. „Уставом су јасно одвојене функције законодавне и извршне власти, а извршна власт је подељена између Кнеза и Савета“ (Поповић, 2002:20). „Државни Совјет“

⁸Љушић се позива на „Историјски гласник“. 1–2, Београд 1954, стр. 32.

⁹Нарочити Портин комесар Лебип-Ефендија је тим поводом дошао у Београд како би свечано прогласио султанов хатишериф.

¹⁰Крајинска, Црноречка, Параћинска, Крушевачка, Старовлашка, Подрињска.

¹¹Симболично је 16. фебруара 1830. године подигнуто звоно на Саборној цркви у Београду, зазвонивши први пут у обновљеној Кнежевини Србији.

састављен је био од шест министара различитих струка – правосуђа, унутарњих дела, финансија, иностраних дела, војних дела и просвете, и неодређеног државног саветника и Председника Савета с Главним Секретаром Савета.

Сретењски устав улази у ред либералних и напредних основних закона, те се зато велике силе нису слагале с његовим одредбама. Под притиском Русије, Аустрије и Турске, након три године је укинут. Иако је кнез Милош био приморан да у кратком року суспендује устав противно основном аутономном праву исказаном у независној унутрашњој управи, значај овог акта лежи управо у томе што би представљао основ правног поретка. Иако је Кнез Милош успешно деловао у развлашћивању турског режима, у каснијим годинама свог првог владања истовремено се – као изразити аутократа, сусретао и са оспоравањем његовог режима од стране опозиције.¹² Захтевајући организовану управу која почива на законитости, уставобранитељска опозиција која је настала у време добијања Хатишерифа из 1830. и 1833. године (најпре ограничавајући његова права суделовањем у настанку Сретењског устава), искористила је околности међународног незадовољаста уставом из 1835, да би Хатишерифом из 1838. године – тзв. „Турским“ уставом који је Porta издала Србији уз њихов дослук,¹³ учврстила своју позицију, и уједно утврдила крај кнежевог апсолутистичког режима. Уставом су кнез и Савет били и даље носиоци и законодавне и извршне власти, али је кнежева власт знатно ограничена. Предвиђено је да четири министра (иностранних дела, унутрашњих дела, финансија и правосуђа и просвете) заседају у Савету. „Устројством Савета из априла 1839. године, одређено је да се министри бирају између 17 чланова Савета, а после престанка министарског мандата враћало се у Савет (...). Тим начином Савет је постао олигархијско тело, а саветници су могли бити смењени само када би се њихова кривична одговорност доказала код Порте“ (Поповић, 2002:21) (кнез практично није имао право да их смењује).

Кнежевина Србија је овим актима стекла „своју државну територију, државне органе власти од највиших (кнез) до најнижих (кмет), као и неке облике спољне државности (застава, грб, капућехаја, агенција, конзули)“ (Љушић, 1993:73). Оба ова значајна устава за Кнежевину Србију која су предвидела установу Савета у коју су ушли уставобранитељски прваци, допринели су потоњем обарању с власти кнеза Милоша 1839. године, затим кнеза Михаила 1842, да би по довођењу Александра Карађорђевића на престо, уставобранитељске вође ипак успеле да устале свој режим упркос великом притивљењу Русије.¹⁴

Осим што је добијање аутономије утицало на окончање спахилука чиме је сељак постао слободан сопственик земље, укидањем преосталих феудалних односа створени су повољнији услови за развој производних снага у земљи, а чиме су се постепено развијали капиталистички односи и грађанско друштво. За разлику од кнеза Милоша који је самосвојно и предано радио на ојачавању позиције земље и учвршћивању свог утицаја и водећег места у региону, уставобранитељски прваци на челу са Александром Карађорђевићем водили су битну битку у процесу изградње државности политиком институционализације. Затечени ситуацијом у којој је неопходан био изузетан напор да се превазиђе стање проистекло након вишевековног тлачења, присупало се уређивању области доношењем законских регулатива.

¹²Народ је тражио правну сигурност, а пре свега гарантовање личне и имовинске безбедности. Опозициони покрет посебно је дошао до изражаја у познатој буни под вођством Милета Радојковића.

¹³Турски устав написан у Цариграду у облику Четвртог хатишерифа, израдили су портини високи чиновници и руски посланик, уз сугестију уставобранитељске владе, нарочито Аврама Петронијевића. „У коначној редакцији Устава прописано је да су чланови Савета стални, а уколико неко буде за нешто крив, то ће се испитивати на Порти. То је суштина фамозне седамнаесте тачке Устава из 1838. године,“ наводи Поповић, „којом је Порти омогућено легално мешање у унутрашње односе у Србији, те оснажен турски утицај у Србији“ (Поповић, 2012:113).

¹⁴Русија је признање Александра Карађорђевића условила удавањем Томе Вучића Перишића и Аврама Петронијевића из Кнежевине Србије. По повратку Вучића из изгнанства, те за време Катанске буне 1844. године у којој је Вучић сузбијао обреновићевске акције, чак и хапсио противнике, Николић је послат у мисију да га смирује и ублажује његове строгости.

У Београду који је тада био највећа и најбогатија трговачко-занатлијска варош Кнежевине Србије, посебно након проглашења принципа слободне трговине којим се убрзавао сав увоз, трговина и транзит (а исто је додатно подстакнуто и присуством приличног броја страних поданика из Аустрије, Турске и других земаља),¹⁵ потреба за уређивањем привредног и друштвеног живота расла је интензивном брзином. Пресељењем српске владе из Крагујевца у нову престоницу, 1841. године, Београд који је тиме и званично постао центар административног, политичког, културног и привредног живота Кнежевине Србије, као град најближи граници са суседном Хабзбуршком монархијом, постајао је и место до кога су у највећој мери стизали културни и политички утицаји из Европе.

Хаотичне економске прилике – неутврђене цене, нерегулисано радно време, ниске зараде, шпекулације и многи други фактори, додатно су реметиле ритам градског живота. Нарочито је тежак био положај „еснафског радништва – калфама, најамницима, момцима, слугама и шегртима“ (Милосављевић, 1974:110), који је налагао мукотрпни рад српским службеницима како би обновљена Србија имала чврсто тле.

Доношење Грађанског законика 1844. године, једно је од значајнијих тековина уставобранитељског режима. Тим актом осигурана су приватна права грађана која се тичу њиховог живота и имања – сопствености, коју је требало најпре признати и дефинисати – а потом и правно регулисати. На основу увида у садржај самог документа, Јовановић у делу „Уставобранитељи и њихова влада“ закључује да је њиме утемељена приватна својина као потпуна, неограничена, и апсолутна – каква је постојала и у римском праву. Писан под утицајем аустријског грађанског законика, Грађански законик који је у основи до данас остао непромењен, пресудан је био како у неспутаном развоју привредног живота, тако и у организацији судова, те у изградњи модерне државе уопште.

Исте 1844. године, ударени су и темељи српског националног питања те одређени главни правци политичког деловања Србије. По узору на све европске нације које су кренуле путем националног уједињења, и Кнежевина Србија је за највиши државни циљ поставила стварање националне државе. Гарашаниновим планом „Начертаније“ који је као тајни документ истицао „уједињење Српства као највише начело државне политике“, одређен је правац спољне политике Кнежевине Србије као и његова суштина спрема културно-политичких и просветних делатности свих Срба.

У том периоду регулисања положаја радника – заснивања њихових радних односа, примања плата, пензија и остваривања осталих права која се тичу административног уређења живота људи, положај државних чиновника у Србији све је више добијао на значају, посебно у смислу утицаја који су почели да имају на државне послове. Како развијено грађанско друштво још није настало, уз присуство понеког имућнијег трговца, у земљи у којој је превладавало сеоско становништво, њихови интереси често су били запостављани – а потом и сучељавани са интересима утицајнијег и повлашћеног чиновништва. Тако стварање бирократије осим што је имало учинка у повољном изграђивању државног система, истовремено је било пресудно и у раслојавању тамошњег становништва.

Бурна револуционарна 1848/49 у Европи, посебно захвативши и Беч и Пешту – „градови беше предани Мађарима и војска упућена да слуша мађарско војено министарство“ (Николић, 2002:99–100), утицала је на све конструктивнији однос власти Кнежевине Србије према организовању војске, њеног наоружања и уопште војног образовања. Хегемонистичко настојање Мађара над осталим народностима, њихово стремљење „да створе засебну мађарску државу и да изврше мађаризацију народности у Угарској“ (Павловић, 1904:6), подстакло је и српске добровољце да притекну у помоћ оностраним Србима у Угарској у борби за национално ослобођење. Подигнути устанак као одговор на политику „мађарског национализма о

¹⁵Београд је већ „при крају XVIII и почетком XIX века био у трговачким везама са великим панађурским тржиштима као што су Серез, Солун, Кавала, Драма, Битољ, Лариса, Сачиста, Клисурса, Демир-Хисар, Прилеп, Мелник, Врање, Призрен, Велес и Штип, па чак и са Једреном, Пазарциком, Пловдивом, Узунцовом, Софијом, Пиротом“ (Стојанчевић, 1998:55).

постојању једног политичког народа у Угарској“ (Ђорђевић, 1995:51), утицао је потом и на формирање аутономне Српске Војводине 1848. године.

За историчаре, посебан значај у новом поглављу историје Балканског полуострва има потом време започето након Париског уговора (1856) којим је окончан трогодишњи Кримски рат који су водиле Турска са европском коалицијом против Русије.¹⁶ У намери да „обезбеди противтежу руском продору на Балкан и Блиски исток“ (Терзић, 1992:37), европска алијанса на челу са Енглеском успела је да одржи у животу ослабљено Османско царство.¹⁷ Дотадашње повластице Србије које су гарантоване углавном уговорима закљученим између Русије и Турске, након потписивања руско-турског мировног уговора у једној европској престоници – замењене су „заједничком гаранцијом европских сила,“ а због чега се исход овог рата сматра прекретним у Источном питању „које се у свим својим аспектима претворило у интернационално“ (Никифоров, 2016:247).

Догађај на Светоандрејској скупштини од 1858. године којим је на српски престо враћен кнез Милош Обреновић, директно је у Кнежевину Србији утицао на све већу борбу између либерала и конзервативаца. „Преврат од 1858. који је вратио Милоша на престо, претворио се постепено (и) у један велики револуционарни покрет који је долазио од сељачке масе, и био управљен против чиновника и зеленаша“ (Јовановић, 1933:129).¹⁸

Друга владавина кнеза Михаила 1860–1868 обележена је одлучујућом фазом у борби за ослобођење Кнежевине Србије. „Према формули европске дипломатије“, низом закона који су из основе мењале суштину „Турског устава“ из 1838. године, ограничено је његово дејство, што је уједно узнемиравало Порту. На првом месту су то били закони о Савету и о Скупштини, затим закони о централној управи, о чиновницима, и о општини (Исто:167).¹⁹

Ипак, стварање народне војске било је можда главно дело Михаиловог режима. Поред стајаће војске, 17. августа 1861. године кнез заводи народну војску. Тако ударивши темељ војном уређењу, Михаилова војна политика постала је врло знаменита будући да је она „навикла свет на идеју војне обавезе, почела систематски рад на наоружању, наново пробудила милитаристички дух, који се био успавао“ (Исто:293).

Да је због устројства и појаве народне војске постојала могућност да Србија буде изазвана и увучена у бој пре него што се она томе могла надати, сведочи Николићев документ писан марта 1862.²⁰ После инцидента на Чукур чесми на Дорћолу 16. јуна 1862. године када је турски низам убио српског дечака због спора око првенства воде, оружани сукоби кулминирали су турским бомбардовањем Београда.²¹ Конференцијом у Канлици – предграђу Цариграда, донета је одлука о иселјавању свих Турака који не припадају градским гарнизонима.

¹⁶Терзић у својој студији о Балкану наводи да је „спољни фактор имао готово пресудну важност за судбину појединих националних покрета на Балкану, било да их је подстицао или спутавао“ (Терзић, 1992:13). Кримски рат вођен између Русије и Турске на чијој страни су били Енглези, Французи и Италијани, логично је ометао „природан ток националне еманципације“ (Исто). Србија која је у том сукобу била приморана да заузме неутралан став, у то време је радила на подизању тополивнице у Крагујевцу, а што су велике силе с подозрењем пратиле.

¹⁷Осим што је Турској гарантована независност и интегритет, одредбама Париског мира забрањене су турска и руска ратна флота и тврђаве на Црном мору, а питање пловидбе по Дунаву је интернационализовано (Поповић, 1996:173). Отад Европа постаје фактор непрекидног учешћа у разрешавању сукоба између Османског царства и њених хришћанских поданика.

¹⁸Иако је кнез Михаило настојао да сукобе међу странкама мири, стечени услови давали су Савету толика овлашћења којима се чинило да су утолико „надмоћнији од кнеза те је Србија више личила на олигархијску републику него на монархију.“

¹⁹Први председник министарског савета по устројству од 1862. године је био Илија Гарашанин који је у то време био и министар иностраних дела.

²⁰Атанасије Николић – *мемоар: Могућност да ће Србија у бој изазвана и увучена бити пре него се је она томе надала* (Вучковић, 1965).

²¹Турски гарнизон бројао је 4.000 војника и располагао са 200 топова, док је Србија у том тренутку имала у Београду 1.500 војника и свега 4 топа.

Након бомбардовања, Николићу је поверена деликатна мисија – да из Русије допреми 60.000 пушака у Кнежевину Србију. Примивши се мисије без одлагања, након многих путовања ван земље, почетком јануара 1863. године, Николић се враћа са задатка, преносећи у Крагујевац укупно 36.200 глатких и 3.000 изулучених пушака, као и 3.000 сабљи.²² Према оцени Слободана Јовановића, „наш успех да поред свих дипломатских тешкоћа превеземо оружје кроз Румунију,²³ значило је много. Тиме је утврђено наше право да држимо народну војску, и да је оружамо како сами за потребно нађемо“ (Јовановић, 1933:344).

Чисто дипломатским путем, Кнез Михаило је на крају од султана Абдула Азиза у Цариграду 11. априла 1867. коначно добио ферман, којим су му на управу и чување поверени сви градови у Србији (заједно са варошима и тврђавама).²⁴ Тим поводом је последњи београдски муфтахиз Али Риза-паша, неколико дана касније у Београду кнезу симболично и предао кључеве градова. Иако добивши градове на чување као верни султанов вазал, они су и даље формално остали султанови. Турска застава вијорила се и даље на градовима, као последњи знак султановог господарства.

У духу европских националних начела која подразумевају национално уједињење – по угледу на Италију и Немачку, кнез Михаило је настојао да реши питање балканске интеграције, према начелу „Балкан Балканским народима.“ Склопио је савезе и уговоре са Црном Гором (1866), с бугарским револуционарним комитетима у Букурешту (почетак 1867), с Грчком (1867) и Румунијом (1868).²⁵ Тако је „Србија под кнезом Михаилом постала стожер свих балканских припрема за једну заједничку акцију хришћана против Турске“ (Поповић, 1996:179).

На жалост, године 1868, кнез Михаило бива убијен на Топчидеру. „Извештен о убиству кнеза, Илија Гарашанин који се тога дана случајно затекао у Топчидеру, схвативши да је у питању завера против режима, похитао је у Београд (пре Павла Радовановића). Његовом наредбом војска и полиција биле су стављене у приправност, а одмах затим одржана је седница владе. На тој седници одлучено је да се одмах изда прокламација у којој би се народ обавестио о савезу Скупштине, која би имала задатак да одлучи о попуни упражњеног кнежевог престола“ (Милосављевић, 1974:162). Министар војни, Миливоје Петровић Блазнавац, у дневној заповести саопштио је да је жеља покојног кнеза била да га на престолу наследи његов синовац, четрнаестогодишњи унук Јеврема Обреновића, који се у моменту убиства кнеза Михаила налазио на школовању у Паризу.

Тако је Намесништво 1868/72 кренуло да води главну улогу у политичком животу Кнежевине Србије, све док Михаилов синовац Милан Обреновић није постао пунолетан. Како су Јован Ристић и Миливоје Блазнавац (уз Јована Гавриловића који се мало мешао у државне послове) били изабрани да врше намесничку власт у Кнежевини Србији, године 1869. су донели нови Устав. „Тај Устав је предвиђао једну државу која би била комбинација

²²„После 1866. године Аустрија не чини више сметње нашим набавкама оружја; тада се набавило око 55.000 пушака.“

²³„Турци који нису могли да осујете стварање наше народне војске, гледали су да осујете њено наоружање“ (Јовановић, 1933:343). Како је једини отворен пут за пренос оружја из Русије остајао преко Румуније (ни Турска ни Аустрија то нису допуштале), Турска која се томе успротивила, након неслоге Великих сила (Русија и Француска стајале су уз Србе, а Енглеска и Аустрија уз Турке) ипак се суздржавала од употребе крајњих средстава. Усто, како је Француски утицај био врло јак у Румунији, о питању нашег оружја Румунија се „одупирала Порти готово исто тако енергично као и ми сами“ (Исто:344).

²⁴Тада су се Турци коначно иселили, а Србија је престала да плаћа дотада једино преостали царски харач.

²⁵Тежња о стварању српско-бугарске државе потврђена је била још од 1862. године када је Атанасије Николић изнео детаљан и опширан план под називом *Мемоар: Садашњост и будућност Балканског Полуострва*. Српско-бугарски уговор потписан у јануару 1867. године, предвиђао је образовање једног заједничког *Србо-Бугарског Краљевства* или Југословенског царства, а за владара Михаила Обреновића“ (Поповић, 1996:179). С Грчком је циљ савеза био ослобођење свих хришћана на Балкану – уз принцип усвајања минимума тежњи – присједињење Босне и Херцеговине Србији, Епира и Тесалије Грчкој.

парламентарне монархије и полицијског система“ (Илустрована историја Срба 10, 1995:28).²⁶ Нови Устав утицао је на појаву разграновања политичких странака, и на стварање два вида опозиције: „један су били конзервативци, део бирократије из времена кнеза Михаила која није учествовала у Блазнавац–Ристићевој нагодби са либералима, а други – присталице Светозара Марковића“ (Исто).

За разлику од кнеза Михаила који је водио активнију спољну политику, намесници на челу са Јованом Ристићем и Миливојем Блазнавцем водили су политику која је давала приоритет пре дипломатским него војним средствима решавања српског питања (што је често била спорна тачка у владању са либералима на чијем је челу био Владимир Јовановић).²⁷

Симболички знаци турског господарства – турска застава на граду и турска стража на варошким капијама, новом нараштају с већом националном осетљивошћу нису били пријатни. Слободан Јовановић пише да је војска по градовима вређала млађе људе у народној самосвести и народном поносу: „Њихови стари, који су одрасли у турском ропству, могли су сматрати турске трупе у нашим градовима као неку ситницу, али ови млади људи, одрасли у ослобођеној Србији, осећају присуство турских трупа као велику срамоту. Оно им пада тешко као непријатељска окупација, под којом се не може дисати“ (Јовановић, 1933:345).

„Талас борбеног и револуционарно-демократског расположења“ довео је до Српско-турског рата 1876. године, који је био горко разочарење за оне који су веровали у народну војску. „Објава рата Турској пропраћена је у Београду и једним симболичким гестом. Тада је на градским зидинама посечен стуб на којем се, као последњи знак вазалства Србије турском царству, поред српске вила и турска застава“ (Милосављевић, 1974: 69).

Након пораза у првом српско-турском рату младог кнеза Милана Обреновића са Турском 1876. године, победа у другом када су најпре Руси у пролеће 1877. године ступили у рат против Турске, па 1. децембра и Срби као савезници, донела је у једном маху ослобођење Нишког, Пиротског, Врањског и Топличког округа – стигло се до манастира Грачанице на Косову. Након склапања мировног уговора у Сан-Стефану, створена је велика Бугарска.²⁸ На мировном конгресу у Берлину 13. јула 1878. године сазваном ради ревизије Санстефанског уговора, окончана је, „иза врата“, мукотрпна борба српског народа за слободу и независност. Кнежевина Србија осим што је територијално проширена ка југу за четири новоослобођена округа, међународно је призната за независну државу. Ударац на једно од њених основних националних питања и програма XIX века, било је давање мандата Аустроугарској да окупира Босну и Херцеговину и Новопазарски санџак.

Тако политичке-историјско прилике у Кнежевини Србији – почев од добијања унутрашње аутономије, усвајања првих устава, „Грађанског законика“, „Начертанија“ и других закона, установљења народне војске и културно-политичких институција од националног значаја, све у периоду пре и после Кримског рата и до српско-турског рата – све су биле условљене великим политичким и историјским променама и тешкоћама, одвијаним

²⁶„Да би се до тог Устава дошло, намесници су се нагодили са либералима. Устав је законодавну власт препуштао Народној скупштини, али је законодавну иницијативу давао искључиво влади“ (Илустрована историја Срба 10:1995:28).

²⁷Владимир Јовановић (1833–1922), политичар и књижевник. „Као државни питомац учио је економију у Немачкој. По повратку у Србију (1856) постао је управник Топчидерске економије“ (Станојевић, 2000:163). Жесток противник кнез Михаиловог режима, са својим предавањима и уопште либералним и слободним идејама, имао је велику популарност код студентске омладине. „Бити омладинац је у оно доба значило стајање на напредним политичким и друштвеним позицијама, а не само по годинама припадати младој генерацији.“ Стога, од великог утицаја по развој историјско-политичких прилика било је најпре стварање „Уједињене омладине српске“ 1866. године (на скупштини у Новом Саду) као особени вид борбе с кнез Михаиловим режимом, а који је носио „симбол буђења нације“. У покрету кога су сачињавале све напредне странке оновременог српског друштва, истицале су се грађанско-либералне струје предвођене Јовановићем, револуционарно-демократске чији је предводник био и Светозар Марковић, да би највећим делом духовни вођа покрета био ипак Светозар Милетић.

²⁸„Велике силе биле су склоне да у Бугарској виде пре неку врсту руске губерније, него независну државу“ (Илустрована историја Срба 11, 1995:34), а која је утицала на ремећење равнотеже на Балкану.

како унутра, тако и споља. Када су балкански народи били надомак решењу наслеђа европске Турске, као и сваки од ослободилачких покрета на Балкану вођен од 1848. до 1878. године, спутан је интервенцијом споља – „диктираном према интересима великих сила“ (Ђорђевић, 1995:91). Политика ослобођења и уједињења српског народа, установљења и изградње државног живота Кнежевне Србије и сарадње са осталим балканским народима, у непрестаном одупирању што аустријском и руском утицају – то и интересима других европских земаља, завршена је спољним и вештачким мешањем и одлучивањем у Паризу, а чији исход би се могао оценити и последицама које су из тога произашле неколико деценија касније.

III – ЖИВОТ АТАНАСИЈА НИКОЛИЋА

1. Живот Атанасија Николића до доласка у Кнежевину Србију

„Ко о добру ради и Бог му помаже“ (Николић, 2002:27).

Атанасије Николић је рођен 18. јануара 1803. године у селу Брестовац код Оџака (Бачка),²⁹ од оца Николе, трговца и земљопоседника и мајке Марије, рођене Деспотовић у Сомбору. Основну школу је учио у Сомбору, затим у Српској православној великој гимназији у Карловцима, а потом опет у Сомбору (трећи, четврти и пети).³⁰ Будући да је у завршној години био болешљивог здравља, прву половину шестог разреда завршио је у Карловцима, а другу окончао у Српској великој православној гимназији у Новом Саду 1818/19 године.

Као ђак Павла Јосифа Шафарика који је „први донео *гнездо српства* за собом, своју песничку прошлост, и из ње многе идеале и идеје, и поетски занос који је уносио у све што је радио“ (Ерчић, 1974:242), Николић је још у раној малдости научио да цени „стародревно јунаштво“, и „да се приступ к просвећивању ума и неговању осталих наука отвара песничким и филозофијом“ (Исто). То су нека од „многа лепи' настављења“ (Николић, 2002:22) за које Николић у својој биографији тврди да је запамтио. Осим ове „благородне душе“ (Николић) која побудише у Николићу стваралачки либидо или снагу, у његовом животу се као професор гимназије у Новом Саду нашао и књижевник и историчар Георгије Магарашевић (покретач и уредник „Летописа“ и професор красноречија), који „упућиваше омладину у националну историју – причајући јој *јуначка дела преткова, желећи срдце младића љубавом отечества запалит*“ (Ерчић, 1974:244). Пишући о професорима који му побудише интересовање и љубав према науци, Николић је истакао познанство са Марком Игњатовићем, који је највише утицао на њега да развије чежњу за Математиком и Земљомеријем.³¹

Иако се школовање углавном одвијало мимо породичног дома, Николићево одрастање је на специфичан начин везано за оца, који је радио као ишпан (економ) на имању владике Гедонеа Петровића.³² Током распуста Николић је неретко одлазио код њега у Сириг, и ту му помагао у економским пословима. Тако се упознавао са пољским радовима према којима је

²⁹Николић у својој биографији наводи да је село Брестовац било српско село до 1787. године, када су Немци почели да насељавају тај регион потискујући Србе.

³⁰Николић је трећи разред учио приватно код учитеља Исаиловића, брата Димитрија Исаиловића, да би „испите“ потом полагао у Карловцима где је и учио школу.

³¹Николић је у биографији писао да му се наклоност према цртању јавила још у Карловцима, док је радио топографичне карте са Марком Игњатовићем, који је у то време мерио село Буковац код Варадина те сачињавао карту засеока.

³²Геодон Петровић (1785–1832), наставник карловачке Богославије. Године 1807. је постао бачки епископ. „Његова је главна заслуга што је у Новом Саду основана садашња гимназија; он је био њен први организатор“ (Станојевић, 2000: 341).

развио велику љубав, а о којима је касније држао јавна предавања, да би им се подробно посветио као начелник економског одељења које је у његово време укључивало и пољопривреду.

У Туру (1819/21) је на двогодишњој академији Николић завршио филозофске науке. Пишући о тој школи, у биографији наводи да је у математици па у физици доста уживао, а да му је грчки био омиљени предмет. У оквиру исте Академије, Николић додаје и да је похађао школу цртања – сваки дан по два сата. Артиљеријску школу уписао је 1821. године у Бечу, када је време највише посвећивао техници. „То је била школа која је, првенствено за аустријску државу и њену војску, спремала картографе и друге техничке кадрове“ (Васиљевић, 1984:[3]). Тамо каже да је научио значајних предмета – „што му основ положи целога живота“ (Николић, 2002:31). Осим артиљеријској науци, у Артиљеријској школи вежбао се и управљању топовима, гађању нишана, грађењу батерије итд, а неки од предмета које Николић такође помиње су опет математика и цртање, које је тад већ подоста усавршио.

Свестан чињенице да се у Артиљеријској школи тешко напредује без јаке подршке, након неколико година, решио је да напусти каријеру војног инжењера. С жељом да добије отпуст из Артиљеријске школе, године 1824. је у Новом Саду отворио приватну школу цртања, прву уметничку школу те врсте међу Србима, и отаџ креће његова уметничко-стваралачка делатност. Како би постао јавни учитељ цртања – што је био услов за отпуст из Артиљеријске школе,³³ од својих ђака којих беше у почетку око 50–60, сачинио је позоришну трупу са којом је изводио позоришне представе. Приход од карата улагао је у саму позоришну трупу, али и у школу цртања. Тако су потекли зачеци његовог рада на реализовању позоришне активности, према којој је такође гајио посебну љубав за цео живот.

У то време сарађује са младим романтиком Стефаном Стефановићем, јединственим по истанчаном осећању драме и схватању трагичног у њој. Редитељ је његове историјски можда најважније представе из тог доба – „Смрт Уроша V, последњег цара српскога“, која међу театролозима и историчарима књижевности представља претечу романтизма у српској драмској књижевности. Осим дела из народне историје, од 1825. до 1827. године, унутар Николићеве трупе извођена су дела и страних писаца, као и сва она која су се битно разликовала од раније представљаних комада који су били чисто верског карактера. Ту су „Зао отац и неваљао син“, „Марија Менциков“, „Стрелци“ и друге. Тада је изведена први пут драма с песмама која представља изванредан Николићев књижевни и позоришни подвиг – „Аделаида, алписка пастирка“, дело које је драматизовао и режирао према Доситејевем преводу Жан Франсоа Мармонтела.

Током 1825/27 и 1832/33 Николић је савесно и марљиво радио и као професор (цртања) у Српској гимназији у Новом Саду.³⁴ Уређивао је тад и издавао годишњаке у Новом Саду, Будиму и Пешти: календар „Ружицу“ (1827/36) и забавник „Српски славуј“ (Честица I и II 1827 ; Част III 1836).³⁵ Почео је да преводи с немачког поучне и популарне приповетке [„Отето, проклето“ или „Неправедно именује клетва прати“ (1828), „Слуга и господар“ (1830) и „Веран слуга“ (1830)], и да пише, сакупања и објављује песме и приповетке из народа. Године 1827. оженио се модисткињом Маријом Коларић која је након три године преминула.

Николићев предлог општини („Новосадском мађистрату од Намесништва Мађарског“) (1828) да се отвори јавна школа цртања, након процене његових цртежа и објављених разговора је одобрен, с образложењем да је Николић у потпуности квалификован за место

³³Тек јануара 1827. године је Атанасије Николић успео да добије отпуст из Артиљеријске школе.

³⁴Иако аустро-угарске државне власти нису водиле рачуна о српским књижевним и културним радницима XVIII и XIX века, ради безбедности, понека архивска грађа је о њима ипак бележена и може да се пронађе најпре међу списима Намесничког Већа у Кр. Мађарском Државном Архиву. Алекса Ивић је проналазио те податке који су овде пренешени из његове студије *Архивска грађа о српским књижевницима и културним радницима: 1740-1880*, (Ивић, 1926: 416).

³⁵„Сербскій славуј“ / Трудомъ Аѳанасій Николича. – [Нови Сад]: иждивеніемъ Константина Каулиціи Новосадскогъ книгопродавца.

јавног учитеља цртања у Новом Саду. Међутим, на протест бившег сенатора Кербера од стране римокатоличке општине, накнадно је одлучено „да Николић као Србин и некатолик не може бити јавни учитељ цртања па и римску децу да учи“ (Исто:37), те га је та апсурдност натерала да своје образовање продужи на универзитету у Пешти.³⁶ Инсприсан очито овим недрагим догађајима, за своју „Ружицу“ написао је песму десетерачког стиха „Сурова неправда или зло за добро“ (1828) и превео популарну приповетку „Отето, проклето“ или „Неправедно именује клетва прати“ (1828).

На Факултету у Пешти стекао је 6. новембра 1829. године диплому за потврђеног Инжењера,³⁷ након чега је као инжењер радио разне земљомерске послове, које у Поттијском дистрикту, „које у Банату, премеравајући и регулирајући Падеј, спахилук г. Дивана (Николић, 1882:38). Године 1830. јавила се колера, па је тада највише времена провео на салашу код кума Косте Калиције, познатог издавача. Претпоставља се да је у то време написао драму „Драгутин краљ српски“.

Званично именован као Бесплатни инжењер Бачке вармеђе (жупаније) радио је од новембра 1831. године до 1837. године. Тада је правио мелиорационе канале, насипе и бране, верујући да ће једном добити место стално запосленог чиновника. Оженио се Катицом Симоновић, ћерком капетана Симе Симоновића, са којом је имао седморо деце. Невољом и нуждом притиснут, августа 1836. молио је Вука Караџића (чијег је сина поучавао цртању) да га Татишчева ког је Вук познавао, препоручи код Елчије Русиског, како би као дипломирани земљомер добио запослење у Русији у којој се тада вршило премеравање целокупног земљишта. Николић се обратио и комитету Бечке Бохињске железнице, не би ли бар тамо добио посао, а писао је и барону Сини тражећи руку помоћи. „Један сам атест Г. Барону Сини послао, из кога се доволно о вежествама моима судити може, макар да је онај атестат највећи мој непријатељ писао“ (Николић у *Вукова преписка*, VII, 1913:453). Молба Вуку да се обрати на неку од три поменуте адресе – надајући се да ће код њих имати утицаја, а и жеље да му уопште помогне – била је нажалост узалудна.

„Сва његова техничка знања и учинци који га (сада) референтно квалификују за утемељивача српске техничке културе“ (Стефановић, 2004:110), његова очигледна предузимљивост, знање и показана снажљивост, нису били уверљиви ни за ангажовање Николића за редовног првог инжењера у Бачкој вармеђи, зашта се с правом могао надати након непуну деценију успешног и преданог рада у струци. Стога је на позив познатог племића Петра Чарнојевића отишао најпре у Мачу у жупанији Арад (1837/38),³⁸ а одатле је прешао да ради као инжењер на спахилуку грофа Шенборна у Мункачу у Горњој Угарској (1838/39) где је имао леп и сигуран посао. У Мункачу је за годину дана направио регулациони план, премер и картирање његовог поседа у атару села Страбичево.

Јула месеца 1838. године добио је писмо од Димитрија Исајловића, члана „Попечитељства просвештенија“, у коме је саопштено „да је у Србији потребан професор математике при ново заведеном Лицеуму Књажеско-Србском, те да је књаз Милош благоволео да га за проф. Математике наменује“ (Николић, 2002:46). За професора Лицеја у Крагујевцу га је лично препоручио „законописац“ Јован Хаџић. Николић је отад почео да размишља о доласку у Србију. Иако је напуштање удобног имања ради позива на место професора за људе у то време био велики подвиг – посебно имајући у виду да је у очима са стране тадашња тек остварена независна Србија изгледала врло оскудно и отужно, Николић се ипак решио да припомогне својој земљи коју је изнад свега волео. Толико дуго оспоравана у својој историји

³⁶У раздобљу од 1826. до 1832. поред Николића, „Новосађана Стефановића, Рајића и Лазаревића и Вршчанина Стерије, тих година су у Пешти и Јован Хаџић, Теодор Павловић и Константин Пејичић“ (Ерчић, 1974:245).

³⁷Како би се уписао на овај универзитет, одобрено му је да полаже *Механику* на немачким језику, као што ју је и учио. Током студија претежно је спремао испите на латинском језику, како се тамо предаваху, и то *Тригонометрију* и *практично земљомерје* од Мајера, *Хидраулику* и *Хидротехнику* и *Пољску Економију* (од Митерпахера) (Биографија, 2002).

³⁸Петар Чарнојевић (1813–1892), потомак Арсенија III Чарнојевића, поседник спахилука у Мачи.

постојања – за коју је у датом моменту био потребан „приличан степен родољубивог одушевљења“ да би јој се притекло у помоћ – како је то рекао 1864. године ректор Велике школе Константин Бранковић у беседи повод „двадесетпетогодишњице Лицеја на Светог Саву“ (Бранковић, 1865:5), Србија добија учитеља свог „мученог народа“, коме је у датом моменту већа радост и морална награда била „да почне Србчад учити мерити земљу и цртати“ (Николић, 2002:48), него да ужива угодности живота. Године 1839. када прешао је с породицом преко Пеште у Србију.³⁹ Тада је објавио песму „Минерва Србији“ у „Магазину за уметност, књижевство и моду.“

2. Атанасије Николић у Кнежевини Србији

„Ступај ко истином изображења свету“, реч коју је Николић изговорио на светковини Светог Саве као школског патрона 1839. године.

Николићева професионална диференцијација у биће вишестраног интересовања, који дела на различитим пољима како би живот своје земље обновио, посебно је везана за његов долазак у Кнежевину Србију. Најпре, истински потрешен смрћу младог кнеза Милана, старијег Милошевог сина, сачинио је у јуну 1839. године с нарочитом преданошћу грб за његов погреб. У Београду је до јесени успео да састави „Алгебру – устројену за употребу слушатеља филозофије у Лицеуму Књажевства Србије,⁴⁰ те је дао као школску књигу да се штампа и печатира 26. септембра у београдској Типографији. За то време, успео је да се позабави и регулицијом Врачара – да сачини његов план и да га на плацеве подели, као и да изнова премери све плацеве Савамале и да регулише њихове сокаке.

Прешавши у Крагујевац, 28. септембра 1839. године, одмах је постављен за професора Лицеја – нуклеуса Велике школе из које је изникао Београдски Универзитет. Добивши писмо да је уједно наименован и за првог Ректора Лицеја, за само десет месеци колико је био на тој функцији, „уредио је Лицеј, увео дисциплину у процес наставе, израдио прве школске печате (сам их је осмислио) и на тај начин омогућио верификацију школских докумената и диплома“ (Петровић, 2018:408). На његов предлог одобрен је осматратељ, набављено је школско звонце и уприличена је прослава Светог Саве у школи, да би потом Министарство и Кнежевско намесништво почетком јануара 1840. званично прихватило и установило Дан Светог Саве за школску славу у Србији.

Предавао је Алгебру, Елементарну Геометрију, Практичну Геометрију и Тригонометрију, а исто тако, „поред предавања Математически наука још сваки дан по полдруги сат учио је сву гимназијалну младеж цртати“ (Николић: 2002:66). У новембру 1839, при Лицеју отворио је Школу начертанија. Тим поводом надахнуто је говорио о значају развоја сликарства, чиме је симболично и продужио своју мисију зачету још у Новом Саду – када због злобе није био у могућности да своју првату школу претвори у јавну школу.⁴¹

Старајући се да се у младежи одржи дух послушности и да се у њој тежња к знању и наукама, а пре свега морал укорени, Николић истиче да је с ђацима поступао патријархално и очински. У октобру 1839. године затражио је од Министарства просвете да студентима филозофије одржи предавања о књизи Адолфа Книгеа „О обхођењу с људима.“⁴² Иначе Николић је један од првих јавних предавача који су у жељи за просперитетом друштва, пружали народу знања – како из стручних тако и општих области (Николић је држао јавне часове из

³⁹ Документа у вези с пасошем Атанасија Николића који му је био потребан за прелазак у Србију, налазе се у архиви Угарске дворске канцеларије, под бр. 9027 за 1839. год. и 113845 за 1843. год. (Ивић, Алекса: *Архивска грађа о југословенским књижевним и културним радницима*. Књига пета, 1751-1894. Београд: 1956.)

⁴⁰ „Алгебра: устроена за употребленіе слишателя филозофіе у Лицеуму Књажевства Сербіе“

⁴¹ Сходне речи Атанасија Николића са свечаног отворања школе цртања при Лицеју могу се наћи у „Србским новинама“ бр. 4 од 1840. године.

⁴² Книге, Адолф, *О обхожденію с людма* / од барона Адолфа Книгге. Превео Теодор Павловић. Част прва. Будим: Печатано у Типогр. Краљ. Свеуч. Пештанског, 1831.

математике, из пољске економије и друга предавања, покренуо је Недељну школу у којима су се шегрти, калфе, занатлије и слуге обучавали основним знањима). Године 1840. сачинио је и драму „Женидба цара Душана“, те је с лицејцима, чиновницима и бившим Вујићевим глумцима почео да изводи представе.

Одлука кнеза Михаила да се престоница Кнежевине Србије врати из Крагујевца у Београд, подразумевала је и да се део државне управе устали у Београду, а са њом и највиша тада образовна установа Лицеј. С премештањем Лицеја у Београд августа 1841. године, и Атанасије Николиће се преселио у нову српску престоницу, где је до краја живота делао – активно учвршћујући Београд као васпитни, културни, школски, политички и трговински центар.

Заједно са Јованом Стеријом Поповићем, знаменитим српским писцем и правником који је такође био професор на Лицеју, радио је на стварању Техничког лексикона – „многе латинске изразе заменио је српским, а чак је и неке симболе покушао да замени ћириличким словима“ (Петровић, 2018:408). Иницирали су заједно оснивање ученог Друштва српске словесности из ког је поникла Српска академија науке и уметности. На Николићев предлог Друштву Српске словесности, који је подразумевао иницијалне и конструктивне планове за реорганизацију Народне библиотеке у Србији 1842. године – покренуо је питања око подизања зграде за библиотеку, постављања плаћеног библиотекара и утврдио политику достављања обавезног примерка.

Године 1841. су Атанасије Николић и Јован Стерија Поповић основали у Београду прво аматерско, потом и професионално државно и стално позориште „Театар на Ђумруку“. Са својих 55 премијера тј. позоришних дела домаће и стране литературе и 66 изведби, „Театар на Ђумруку“ као место окупљања писаца, културних, јавних и других личности које су желеле да допринесу развоју ове националне културно-просветне установе, успео је да свеукупно наметне мисао о важности установљења и развоја позоришта као државне културно-просветне институције, укорењујући тако позоришни живот Кнежевине Србије. Николић је иначе од 1830. године сакупљао српске народне приповетке, које је у „Типографији Књажеско-Сербској“ издао 1842. и 1843. године.

У јесен 1842. године након преврата, када су уставобранитељи на челу са Томом Вучићем Перишићем изабрали за кнеза Александра Карађорђевића,⁴³ Николић је мимо воље напустио професорску службу и наставио да ради у „Попечитељству унутарњих дела“ као начелник полицијско-економског одељења.⁴⁴ Обављао је различите управне послове, а у историји српског законодавства један је од истакнутијих радника – по његовом предлогу наређено је да се штампају (радне) књижице, учествовао је и у изради упутстава, одн. уредаба које се се тичу полицијског закона и поступка за полицијске службенике.

Тежњу за унапређењем пољопривреде најпре је материјализовао издавањем публикације „Искусни земљоделац Чича Срећко и његови савети српским сељацима у вођењу домаћинства, земљорадњи, сточарству, пчеларству, и свиларству“ (1844/45),⁴⁵ потом и

⁴³Колика је Вучићева моћ и утицај у унутрашњем одлучивању у Србији у почетку била, сведоче између осталог и речи барона Ливена након посете Србији у јесен 1842. и његовог одласка одатле у Цариград, кад је „турском министру иностраних дела рекао да су Вучић и Петронијевић у ствари кнезови у Србији, а не Александар Карађорђевић“ (Страњакловић, 1936:83), нарочито истакавши Вучићеву улогу.

⁴⁴Иако се прихватио другог посла, Николић је одговорно по потреби и 1845. године поново предавао математику у Лицеју, јер је предметни професор преминуо.

⁴⁵„Искусњи земљдѣлац чича Срећко и његови совѣти србскимъ селяцѣма у домоводству, земљдѣлію, скотоводству, пчеловодству и свилодѣлію.“ I. Свезка / одъ А. Николића. - У Бѣограду: печатано у Типографіи Княжества Србскогъ, 1844.

“Искусњи земљдѣлац чича Срећко и његови совѣти србскимъ селяцѣма у домоводству, земљдѣлію, скотоводству, пчеловодству и свилодѣлію.” II. Свезка / одъ А. Николића. - У Бѣограду: печатано у Типографіи Княжества Србскогъ, 1844.

уређивањем првог уопште листа с пољопривредном садржином – „Чича Срећковог листа“ (1847/48),⁴⁶ по коме је добио надимак Чича Срећко.

Као начелник полицијско-економског одељења Министарства унутрашњих дела и као први српски инжењер, заједно са Илијом Гарашанином донео је 1846. године Распис упућен окружним начелствима, по коме су све локалне власти на целој територији Србије морале да посвете пажњу бољој изградњи кућа, лепшем и уреднијем изгледу насеља, а да се утом сокаци „право Линеино исправљају“ (Распис). Том државном наредбом кључној за развој српске архитектуре (будући да се отад морала обраћати пажња на архитектуру фасада), али и урбанизма уопште – њиме се Србија у урбанистичком погледу коначно определила за ортогонални систем и праволинијско постављање улица у насељу, утицало се и на организационо уређење грађевинске области, будући да су њиме уведене и процедуре око одобравања градњи – а уједно и послови за инжењере по окрузима.

Године 1846. Атанасију Николићу је одобрен предлог да се сви осуђеници у Београду приберу, и да се у Топчидеру „уредно на рад употребљују, те ту да се на њиову поправку подејствује.“ Осим што су се бавили пољопривредом, у време револуционарне 1848, заробљеници су са Николићем радили и на оправци и производњи оружја и војне опреме (правили су сандуке за фишке [пушчане и топовске] и пунили ђулад [под надзором мајстора Весе]), оформивши тако радионицу за чијег је шефа био постављен инжењер Атанасије Николић.

Заједно са мајстор-Весом, салио је 1847. године „шестфунташки“ топ, чиме су покренули идеју да би сами могли лити топове и на тај начин такво оружје себи прибављати (Николић, 2002:99). Препознајући потребу за добрим путевима, „јер без њи нити се може очекивати добар саобраћај, ни добар и уредан течај Поштански“ (Исто:93), а узимајући у обзир и трговински и стратегијски фактор при пројектовању модерних путева и железничких траса, израдо је нацрт трасе новог цариградског друма. За те потребе вршења надзора при грађењу друмова, при Министарству унутрашњих дела је на његову иницијативу основана прва „Инцинирска школа“ у Београду (1846). У њој је Николић предавао целу једну годину практичну геометрију и немачки језик. Те исте 1846. године – када су и други добили – и Николић је примио турски орден Нишан ифтихара.

У току бурне 1848/49 која је ускомешала све народе Царства, у деликатним и поверљивим мисијама „преко“ – у Војводини, Николић се састаје са Петром Чарнојевићем (на чијем је имању радио од 1837 до 1838),⁴⁷ Ђорђем Стратимировићем, Стеваном Петровићем Книћанином, али и генералом Храбовским у Варадину. Скромне српске захтеве за црквено-школском аутономијом и службеном употребом српског језика, Мађари су с намером да створе своју националну државу без поштовања националних мањина одбили. Иако су они били у оквирима хабзбуршког легитимизма, и против мађаризације, Беч их је сматрао револуционарним, те су њихови представници подржали мађарски напад на Сремске Карловце који су Срби успешно одбили. Атанасије Николић је организовао пребацивање добровољаца из Србије у Војводину, које је предводио Книћанин – чијој се „отважности и духу човек мора дивити“, говорио је Николић. О његовој посредничкој улози између српског покрета у Угарској и српског кнеза и владе, осим што је писао у својој аутобиографији, говоре и писма

⁴⁶“Чича Срећковъ листь: за србске землѣдѣлце” / Учредникъ и издатель А. Николићъ. Год. 1. Бр. 1–52. Београд: Печатано у Правителстврной Књигопечатњи, 1847.

“Чича Срећковъ листь: за србске землѣдѣлце” / Учредникъ и издатель А. Николићъ. Год. 2. Бр. 1–52. Београд: Печатано у Правителстврной Књигопечатњи, 1848.

⁴⁷О томе да је године 1848. Чарнојевић као Мађарски комесар тражио од царске војске да му преда Петроварадинску тврђаву, те да је њен арсенал намеравао да по потреби употреби за поткрепљивање српских захтева против Мађара (Ђурић, 2003:123), пише и Николић, који се са њим састао и разговарао дан уочи одласка у Карловце (Николић, 2002:100).

која је слао Книћанину.⁴⁸ „У том својству он је, фебруара 1849. прочитао у Земуну акт књажеве захвалности српским војницима који су се из борби у Војводини враћали у Србију“ (Исто).

При издвајању прво Војног, Поштанског и Грађевинског Одељења 1851. године из Полицијско-економског,⁴⁹ а затим и раздвајању само Полицијског од Економског 1852. године, Николић је задржан за начелника Економског.⁵⁰ Тада је добио дуго очекивану прилику да се темељније позабави развојем српске пољопривреде. Иначе већ 1849. године је при Министарству унутрашњих дела основао „Примерну економију“ или завод у Топчидеру унутар ког је на његову иницијативу заведено економско звање. Реорганизујући Топчидер у излетнички парк али и „опитно поље“ 1851. године, приступио је опробавању савремених пољопривредних метода у гајењу нових пољопривредних култура. Економско-Апсенички (Казнено-поправни) завод унутар Топчидерског завода покренуо је званично 1851. године, а оформљен је тако да га чине следећа одељења: баштованско, ратарско, зидарско, дунђерско, столарско, качарско, коларско и ковачко.

По узору на европске школе, основао је Земљоделску (пољопривредну) школу у Кнежевини Србији (1853/59), прву те врсте у Србији, и написао прве уџбенике из пољопривреде за њу. У Топчидеру је основао и прву текстилну радионицу (фабрику) за производњу ћебади, сукна и чоје – Правителству Чохару (1853). Текстилна (Чојана) фабрика је толико успела, да је давала потребну количину сукна за одела и ћебад питомаца, осуђеника, али и довољну количину ћебади за војску и за војничке шињеле.

Николић је заслужан и за озелењавање Београда. Пројектовао је пут Београд – Топчидер. Као школовани артиљерац-инжењер, заједно са Захом 1854. године учествовао је у сачињавању плана одбране Кнежевине Србије. Имајући као инжењер и „градитељ“ настојање „да Срби студирају куда би се пруга гвозденог пута провела (а не да чекају како Николић каже „да нам туђинци исто одређују“), заједно са начелником Одељења грађевина Фестом пројектовао је трасу „гвозденог“ пута од Београда до Алексинца (1856), а она је била основ пруги као једино пробитачној за Цариградску и Солунску пругу.

На функцији начелника Економског одељења био је све до јануара 1858. године када је именован за помоћника министра унутрашњих дела. На том положају га је сачекао слом уставобранитеља и повратак старог-новог кнеза, након Светоандрејске скупштине. Иако је повратак Обреновића била победа опште народне воље, није либило либерале у покушају да је „припишу искључиво себи у заслугу, и да као једини заслужни за ново стање свари заснују своју партијску владу“ (Јовановић, 1933:55). „Шумадинско прогањање пречана“⁵¹ подстицано у говору млађих либерала, дошло је до изражаја након речи Милована Јанковића у Народној скупштини од 12. јануара, који је према Јовановићу био први знак за хајку на чиновнике.⁵² „Старим вуцима не смеду се на ново оствити од њих одбегли јагањци“ (Исто:15), говорило се. Понесен Јанковићевим изјавама, иступио је потом посланик из ужичког округа са предлогом да се Атанасије Николић, Јаков Живановић, Тимотије Кнежевић и Фрањо Зах огласе за „заклете и крвне злотворе народа“, и сместа из „Србије протерају, како не би скрnavили нашу

⁴⁸Писма се налазе у Архиву Сану, бр. 7257/1969, 1973, 1974, 1977.

⁴⁹У надлежности Полицијско-економског одељења су били и пољопривреда, трговина и индустрија.

⁵⁰Звање „економ“ Кнез Милош је завео законском одредбом још 1837. године, а коју је убрзо и укинуо са циљем да упућује (народ) на развој пољопривреде.

⁵¹Пречани васпитавани на мађарским и аустријским школама, и млађи шумадинци, васпитавани на школама немачким и француским, према Слободану Јовановићу, два су различита нараштаја, два менталитета. „Шумадинцима је изгледало да пречани више имају општег образовања него правог стручног знања, и да у јавном животу успевају поглавито друштвеном углађеношћу, ласкањем, и сплеткарењем. Пречанима је изгледало да су Шумадинци усијане главе и уображени гејаци, који са ђачком памећу и књишким знањем хоће све да окрену тумбе“ (Јовановић, 1933:18).

⁵²Милован Јанковић је држао велику беседу о томе, „да би народ показао да нема ни мало политичке мудрости, ако не би још пре Милошевог доласка уклонио из службе и из земље осведочене непријартеље српског народа и династије Обреновића. Јер ти људи, по својој „познатој подлости“, могу се „подвући књазу Милошу, па и њега и земљу упропастити“ (Исто:15).

чисту и невину земљу“, а који је Скупштина усвојила и дала га Савету на даљи поступак. Савет се оглашавао за ненадлежног да „суди о лишењу звања и чинова“, о протеривању, а што уопште није било установљено нашим законима. Упутивши скупштински предлог мезозаступнику кратким административним путем, утицао је на удаљавање Николића и осталих са дужности „за време, до даље наредбе“. Николић, Кнежевић и Зах добили су заграничени пасош, а Живановић је једини нашао начин да остане у земљи. Од јануара 1859. до маја 1861. године Николић је живео најпре у Земуну па у Новом Саду, радећи земљомерске послове по Бачкој и Срему, али и пишући драме драме [„Обмана и три побратима“ (1861), „Краљевић Марко и Вуча Ђенерал“ (1861) и „Зидање Скадра на Бојани“ (1861)]. У Кнежевину Србију се по одобрењу кнеза Михаила вратио 1861. године. Тада је великом државнику у Београду ипак одобрена пензија, али је он прилежно наставио да ради.

Када је кнез Михаило дошао други пут на власт и поред стајаће војске завео 17. августа 1861. године и народну војску, увидело се да је у њеној обуци било неопходно наоружање,⁵³ а будући да је према аустријским извештајима тек половина Михаилове народне војске била снабдевена употребљивим пушкама, приступило се акцији набавке оружја. Она је покренута озбиљније након бомбардовања Београда, те је стога, након претходних преговора – Николић послат у тајну мисију у Русију, да преко Влашке пренесе у Кнежевину Србију наоружање. У циљу одржавања безбедности на Балкану – где су претње наилазиле и од Османског царства и из Хазбуршке монархије, Николић је успео да у Србију допреми чак 39.200 пушака – 36.000 глаткоцевних и 3.000 изолучених, и 3.000 сабљи,⁵⁴ а о чему је оставио детаљан документ под називом „Обстојателно известије о транспорту оружја преко соједињених подунавских књажевства учињеном“ (Београд, 12. фебруар, 1863).⁵⁵

Иначе Атанасије Николић се од 1861. до 1868. године интензивно посветио спровођењу спољнополитичког плана „Начертанија“, односно политичкој и културној пропаганди у областима које су биле под директном турском управом. На његов предлог одобрено је (и од самог Кнеза) образовање „Средоточног одбора“ (Српског одбора) за националну пропаганду крајем 1861. године, из ког су се водили сви оперативни и технички послови ка неослобођеним крајевима Старе Србије. Путем комитета који су имали своје подкомитете са посебним агентима како у Босни, Херцеговини, Далмацији, тако и у Хрватској, Славонији, Мађарској и Бугарској, а са којима је Николић одржавао везе, „слао је упутства и примао извештаје, припремао елаборате за устанак у Турској и друге извештаје за Гарашанина па и самог кнеза Михаила“ (Терзић, 1992:116). У то време пише значајне документе или како их је ословио „мемоаре“ међу којима су и: „Могућност да ће Србија у бој изазвана и увучена бити пре него се је она томе надала“ (Београд, марта 1862), „Определење и карактеристика државне политике Србије (Београд, пре одласка у Русију ради транспорта оружја, 1862) и „Садашњост и будућност Балканског Полуострва“ (Београд, јул–август, 1862).

Након аустро-пруског рата у коме је Аустрија претрпела пораз 1866. године, „српска влада је на седници од 28. јула донела одлуку да се убрзају војне припреме у земљи“ (Исто:154), а Гарашанин и Николић су преузели задатак активирања преговора са балканским државама и народима. Идеја Балканског заједништва стигла је до највише тачке најпре године

⁵³“Народна је војска одмах поздрављена као оно решење војног питања које најбоље одговара потребама нашег земљорадничког народа. Уместо да се сељак одваја од пољских радова и затвара у варошке касарне, њему се војна настава доносила тако рећи на ноге, у његову општину, његов срез, његов округ. Цео је народ био војник, а опет зато нико није служио у касарни.“ (Јовановић, 1933:281).

⁵⁴После 1866. године, Слободан Јовановић тврди да Аустрија није чинила више сметње набавкама оружја.

⁵⁵Након успешно реализиоване те акције која је прво утицала на затегнутост односа нарочито између Србије и Османског царства, след даљих околности у Европи које су се тичале пољске емиграције 1863. године су за одређени период смањиле тензије поводом ове мисије. Русија која је успела да се избори са устанком у Пољској, изгубила је Француску као главног савезника у Источном питању. Стога се њена политика базирала на дипломатском деловању зближавања балканских држава (највише ради циља поништавања одредбе Париског мира о неутрализацији Црног мора), а што је главно политичко усмерење Кнежевине Србије за време друге владавине кнеза Михаила (1860–1868) и било.

1866. када су након бројних политичких иступа прво Србија и Црна Гора потписале уговор, да би се око њих потом окупили и други народи Балкана: године 1867. склопиле су нови Савез са Грчком⁵⁶ (војна конвенција је закључена наредне), а следеће 1868. године се Балканском савезу прикључила и Румунија.

По убиству кнеза Михаила, Николићев рад на придобијању нових људи за српске поверенике, као и уопште на политици ослобођења и уједињења балканских народа, све је мање почео да узима маха. За време владавине намесништва (1868/72), Николић је као Гарашанинов човек од поверења био повучен из главних послова. Остављено му је само на одређено време да води кореспонденцију са главним повереником за Македонију Стефаном Верковићем (Петром Влашићем) из Сереза.⁵⁷

Године 1866. Николић у својој биографији наводи и да се „латио у Подгорини рудокопње“ (Николић, 2002:157). У питању је била експлоатација руде бакра, олова и антимона. У прилог томе, при истраживању је откривена белешка где се наводи да је „средином 60-их година XIX века Николић у заједништву са Стеваном Ђуричићем, окружним инжењером у Ваљево, и са београдским трговцем Илијом Милосављевићем Коларцем – отворио подгорске руднике у подножју Повлена и Медведника“ (Ваљево, 210). У то име је као пензионисани помоћник министарства унутрашњих дела упутио Управителству вароши Београда молбу за ангажовање рударских радника (Београд, 11. април, 1865).⁵⁸ То поље његовог рада остало је недовољно испитано.

Када је је кнез Милан дошао на власт 1872. године, Николић је повучен из државне службе. Шифре је предао Нићифору Дучићу, главном Ристићевом саветнику и сараднику за такве послове“ (Војводић, 1996:73). Одазивајући се на позив Српског ученог друштва, Николић 25. марта исте године почиње да пише своју биографију коју завршава 18. августа 1875. године. Вршио је улогу и председника Српског пољопривредног друштва основаног 1869. године у Београду, заменивши оснивача истог Милована Спасића, након шест година његовог рада.⁵⁹ Последњих десет година живота наставио је прилежно да пише, највише за периодичне листове: београдску „Србадију“ (1881/82) и сомборски „Родољуб“ (1880/82).

После дуга и тешка боловања умро је у Београду, 28. јула 1882, у осамдесетој години живота. Уз саопштење да је Србија изгубила једног од најзаслужнијих грађана, Српске новине писале су да је Николић „с пером у руци тако рећи издахнуо, јер све до смрти своје, беше одржао свежину духа и писао по неколико сахата на дан налазећи у томе највеће задовољство“ (Српске Новине, бр. 65, год. 50, стр. 1043). Иако се међу многим ауторима, међу којима су и Јован Грчић, Станоје Станојевић и Васо Војводић, писало да је умро на Видовдан 28. јуна, 1882, недвосмислено подаци некролога доказују да тај податак није тачан.⁶⁰

⁵⁶ Кнез Михаило је 22. јануара 1868. године ратификовао овај уговор.

⁵⁷ „Атанасије Николић моли с јесени 1868. године Карла Пацека, управитеља добара покојног кнеза Михаила у Влашкој, да му да службу у једном селу да *администрира* од идућег пролећа, јер његове очи *само црнило виде* у Србији, а не жели гледати оно што му *срце цепа*“ (Војводић, 1994:282).

⁵⁸ Перуничкић, Бранко, *Управа вароши Београда 1851–1867*, стр. 356.

⁵⁹ *Споменица педесетогодишњице Српског пољопривредног друштва у Београду / Српско пољопривредно друштво*. – Београд: Штампарија „Св. Сава“, 1919. Стр. 10.

⁶⁰ *Наш нигда незаборављени отац АТАНАСИЈЕ НИКОЛИЋ, помоћник министар. унутраш. дела у пензији после дугог и тешког боловања преселио се у вечност данас у подне, у 80–ој години своје старости.*

Ову тужну вест јављамо свима пријатељима и познаницима његовима и молимо их за тихо учешће при погребу.

Погреб ће бити сутра 29 ов. мес. у 5 сахата по подне.

Стан је преко пута начелништва а у кући пок. Михаила Панића, бив. професора.

28. јула 1882. год.,

у Београду.

Ожалошћени син Александар Николић пуковник, кћери: Јулијана удов. Остојић, Софија Приклмајер и Емилија Живковић са осталом родбином (Умрлица Атанасија Николића: „Српске новине“, XLIX, 1882, бр. 165, 2).

Сахрањен је на Ташмајданском гробљу које се налазило одмах уз насеље изван Шанца (у тадашњем селу Палилула), на коме су сахрањене биле многе знамените личности заслужне за обнову српске културе XIX века. После 1886. године, Београдска општина, а често и породице, пренеле су њихове гробове на локацију данашњег Новог гробља. Међу многим знаменитим личностима и великанима српске културе значајним за националну историју, нема помена о Атанасију Николић. Његово име није унето ни у монографију „Ново гробље у Београду“ Братиславе Костић, која се исцрпно и студиозно бавила историјом Новог гробља. Све у свему, подаци о његовом гробном месту и даље су непознати јавности.

Признање овом великану након смрти дали су уредници следећих листова: „Српске новине“, XLIX, 1882, бр. 165, 2; „Видело“, III, 1882, бр. 108; „Застава“, XVII, 1882, бр. 120; „Родољуб“, III, 1882, бр. 32; „Српско коло“, II, 1882, бр. 31, 506-507; „Тежак“, XIII, 1882, бр. 7, 383.

3. Карактер Атанасија Николића и обнова српске државности

„Онај је блажен, у кога се разум и срце у најлепшој хармонији међу собом налазе“ (Николић, 1870:78).

Ако карактер у најширем смислу схватимо као збир психолошких и физичких особина човека – свих особина по чему се један човек разликује од другог, код Атанасија Николића уочићемо безрезервну истрајност и доследност у збиру уочљивих карактеристика: многостраност иницијатива, постојаност, физичка и психичка издржљивост уз непоколебану решеност за извршењем својих одлука, родољубље, моралност итд. Све оне су интегрални део његове личности, његовог карактера – потпуног и самосвојног.

Како је према појединим психолозима јачина осећања битна за транспоновање жеље у решење, непоколебана решеност за извршењем својих одлука условљена природом његових родољубивих жеља, колико говори о њему самом, толико и о потреби за културном обновом земље. Николић је као културно-политички и књижевни стваралац, изразом воље – „свесном тежњом ка неком дејству,“ непрекидно тежио доприношењу развоја и обнови своје земље. Културно и морално васпитање као феномен из ког је произашла та егзистенција воље, жеље или осећања, формирано на концепту традиционалног поимања државности (где се „хуманизам“ претпоставља као политички идеал), Николић је неговао активним учешћем у буђењу народне самосвести, и кроз њену институционализацију.

Карактер (унутрашња, спољашња или пак урођена снага) овог „неуморног радника и човека чистих намера“ (како је за њега говорио некадашњи секретар министарства просвете Милан Милићевић) (Милићевић, 1888:433), у стилу старогрчког концепта где се постојаност односа према врлини узима за пресудно битан елемент при оцени личности, у том класичном смислу, оствариван је био кроз разумевање потреба човека и потреба сопственог народа. Подређујући се духовним тежњама српског народа, у жељи да пробуди и обнови уснули дух народности као израз историјске свести српског народа, те укупно допринесе изграђивању културно-просветног живота Кнежевине Србије, плодносном синтезом културно-просветне и књижевне делатности, успео је да подиђе једној вишој идеји или мисији. Ширећи хуманистичка осећања, делујући као посвећени рационалиста и поета који надахнуће црпи из народног предања, Николић је допринео културној обнови српског народа, вековима оптерећеног турским тлачењем.

„Хуманизам као политички идеал“ Атанасија Николића, формиран је и одражаван прво из чисто традиционалног модела који је поникао на „хришћанству кроз православље, светосавској народној цркви, патријархално-јуначком схватању живота, поштовању предака и идеји старе српске државе, човештва садржаним у народној песми и осталом усменом предању“ (Јанковић, 1991:58).

Његов карактер нарочито је био изграђиван и током формалног образовања, када су га врским знањима обликовали професори православне гимназије у Новом Саду – Јосиф

Шафарик, Георгије Магарашевић и други. Учење филозофије у Ђуру (1819/21) где каже да му је омиљени предмет био грчки, безупитно му учврстише културни, потом и политички однос према животу – сопственом али и животу сопственог народа. На тој индентификационој основи, израсла је и она плодна вишестраност као одраз стваралачке снаге Атанасија Николића (Хераклитове опште и вечите заваде по којој све бива), у којој је могуће уравнотежење разума и срца, и науке и поезије, и која је Николићу била својствена током целог живота.

Тако видна уравнотеженост, поткрељивала се и кроз учење и васпитавање у Артиљериској школи у Бечу (1821/27). Николић у својој биографији наводи да је тамо „лепи предмета научио“ који „му основ положи целога животу“ (Николић, 2002:31). Чинећи га још више доследним и активистичким, будући да је тамо осим техничких знања стицао и добру војну дисциплину и вештину, Николић је стасао у једног постојаног, издржљивог и непоколебаног службеника, оданог колико раду и струци, толико и себи и свом народу, односно својој земљи до краја. Уз та знања стечена током формалног образовања, на Николића је утицала и литерарна спрема Архимандрита Гаврила, доцније епископа у Шапцу,⁶¹ који га је током живота упућивао и на моралне поуке и верозаконске проповеди.

Држећи да је држава превасходно образовно-васпитна установа, као први ректор државног Лицеја, иницијатор оснивања Друштва српске словесности, оснивач првог државног позоришта у Београду, школа за народно просвећивање и уопште стручних школа (Инжењерска школа, Земљоделска школа), слично Солонском настојању усмереном ка проширивању и обогаћивању хуманистичког поља деловања у старој Грчкој, Николићева ангажованост ишла је у правцу оснивања државних културно-уметничких, просветних и научних институција чији је циљ био да утичу на „складно развијање свих човекових склоности и способности, на стварање целовитог, савршеног човека (а не само на специјално обученог грађана који је васпитан за извршење само неке посебне дужности)“ (Ђурић, 1968:201). Тако говори и Благоје, јунак Николићевог поучног дела „О буквици среће и блаженства“, чија су морална начела у потпуности сагласна с пишчевим. Како Благоја „промисао изабра за учитеља народна“ (Николић, 1870:7), он вели: „О не ћу ја ову дечицу само да учим читати, писати и рачунати: но ћу ја радо да чиним оно, што стручан учитељ чинити мора: Ја ћу овде да васпитавам разумне, увиђавне, веште, поштене, честите, верне цркви и отаџбини и своме народском владару грађане, и срећне чланове људскога рода“ (Исто:11).

Не само модерним научним резонима већ свеобухватношћу и принципом Солонске „етике личне одговорности“, Николић је тако настојао да допринеси како институционалном утемељивању Кнежевине Србије, тако и оплемењивању његовог народног духа. Развијајући пољопривреду, инжењерство, војску, индустрију, а потом негујући и уметност и науку, Николић је стремио и материјалном и умном подизању свог народа. Водећи се снагом чисто људских вредности, по начелима Аристотелове филозофије која у уметности пре свега види етички задатак, Николић је непрестано народ подучавао моралу и лепоти. Дидактичком улогом претежно историјских драма, али и друге литературе, успевао је да сопствени народ издиже из сфере свакодневице, и да га тако покереће да познаје свој смисао – да не доколичари и да делује.

Доприносећи писањем и стварању једног оригиналног српског жанра – аутентичне српске историјске драме које су код савременика имале велики и преовлађујући успех све до Првог светског рата, уједно је њима преносио и теме из народне поезије, које осим што су поучавале публику моралу, одржавале су и освешћивале историјску свест Срба о српском средњовековном наслеђу. Представљајући дела о српским средњовековним владарима и њиховим задужбинама као живим споменицима прошлости, а са којима су се становници тзв. Старе Србије једнако индентификовали будући да су они представљали њихову „видљиву и

⁶¹Гаврило Поповић (1811–1871), након што је завршио Богословију у Сремским Карловцима, на позив београдског митрополита Петра је прешао у Србију 1834. године када је рукоположен у ђакона, а наредне за протођакона. Био је професор Београдске богословије (1836/39), вероучитељ Лицеја (1839/44), од 1842. редовни члан ДСС. Године 1844. постављен је за архимандрита, а 1860. за шабачког владуку.

оипљиву свакодневицу“ иако су у то време и даље били под турском управом,⁶² Николић је настојао да своја политичка ангажовања реализује и кроз културу.

Такође, како су га те теме из националне историје континуирано подсећале на аутентичне изворе морала, јунаштва и витештва, њиховим транспоновањем из народне поезије у драмски облик, јасно је одакле је налазио надахнуће за задатке државне службе. Иако би биографи често наилазили да је на Николића највише утицао сам живот кроз који је пролазио, утицај који је вршио баш тај део архетипске свести везан за народну књижевност и поезију, мора се сматрати бар подједнако важним у снази његових осећања, исто колико и препреке које су чиниле да она само ојача.

Да је рад на моралном просвећивању омладине и њиховом духовном уздизању била Николићева нарочита склоност и брига, осим педагошког рада на Лицеју и књижевног рада уопште, нарочито говори и збирка поука предочена у прозном делу „Буквица среће и блаженства“ које је награђено из књижевног фонда Илије Милосављевића Коларца. Уверен да наш народ оскудева у „добронаравној настави“, те да је то и узрок малаксавости добронаравности у нашем народу, у својим зрелијим годинама (1870) написао је ту књигу, упутивши је српском сељаку и сеоској омладини. Књига представља одраз Николићеве тежње да омладини срце и душу облагороди, те да српског грађанина оспособи да користи „својој мајци Србији“. Као драматичар, слике из народног живота износио је често у дијалогу, да би их потом – као катихета, сравњивао са смислом светог писма али и пробраним лепим поукама из разних страних списа. У том духу писао је и објављивао у часописима низ поучних чланака и досетки као што су „Приче мудрих људи“ у деловима, прилози под називом „Из књиге књига“ („Жена, мати, домаћица“, „О раду“, „Опхођење с људима или философија живота“), „Буквица мудрости живота“, „Оштроумна изреченија“, „Наши јади“ итд. Са истом намером, прикупљао је и објављивао и српске народне приповетке и српску поезију.

Слично Сократовим настојањима да све своје снаге усмери ка проблему образовања и васпитања са жељом да сви Атињани буду бољи и честитији људи,⁶³ величина Атанасија Николића огледа се управо у његовом успеху да и речју, и делом, своју хуманистичку мисију реализује, односно непосредно потврди међу Србима. Суштина Сократовог етичког идеализма саздана од искрене вере у моралну снагу ума, као да је присутна у стваралачкој снази Николића од које је неодвојива управо та вера у живот у врлини,⁶⁴ а која подразумева константно усмерење ка оном шта је добро и лепо за народ. Три деценије млађи Милан Милићевић ускличући му велико аферим за све што је урадио, сликовито је то описао у свом дневнику (након сусрета с Николићем на свадби код Петра Љубишића, 5. новембра 1870. године). Дајући Николић неке примедбе за учитељску школу, Милићевић запажа како се „овај старац, оволико злословљени још није уморио желети и предлагати све што мисли да је добро за народ“ (Милићевић, 2011:265).

Трудољубив карактер, непоколебљив етички поглед на свет, оданост према потребама сопственог народа и Николићев војнички дух, особине су које је изузетно ценио и велики државник Илија Гарашанин, а који би неретко говорио да „Чича Срећко и залудан човек у једном не могу бити“ (Војводић, 1996:73). Те карактерне особине поникле из искрене и небеске жеље за одржањем развојног континуитета српске народне културе, анализирани су управо спрам ње, с идејом да се утврди да их је једино могуће вредновати на тај начин.

⁶²О томе како су становници Старе Србије као и највиши државни чиновници Србије доживљавали средњовековне манастире и цркве као део сопственог историјског наслеђа, сведоче како бројне молбе црквено-школских општина и манастирских братстава писане различитим установама Србије, тако и излагања у сусрет датим молбама и непрекидно пружање помоћи њима, о чему је исцрпно и документовано писао Јагодић у поменутој студији.

⁶³Насупрот софистима на челу са Протагором који су полазили од тога да образовање нема у себи ничег тајанственог и неухватљивог, те су се зато држали устаљеног програма (а чиме се по њиховом мишљењу стиче брз и сигуран успех у приватном и јавном животу).

⁶⁴Сократ је познат по томе што се залагао за стицање знања ради врлине. Сматрао је да је живот у врлини једино достојан човека и зато се о њему причало да је више моралист него филозоф (Ђурић, 1968:331).

IV – УСТАНОВЉЕЊЕ КУЛТУРЕ И ПРОСВЕТЕ: КУЛТУРНА ОБНОВА СРБИЈЕ

Иако се за време прве Милошеве владе културна политика Србије развијала спорије него за време потоњих носиоца власти будући да је акценат његовог деловања био усмерен ка постизању народног и националног ослобођења и независности – а које је тражило велико пожртвовање,⁶⁵ усвајањем Хатишерифа из 1830. године, кнез је ипак битно утицао на установљење правног основа неопходног за изградњу културног и просветног живота нове српске државе.⁶⁶ Таквим утврђивањем државно-правног односа вазалне Кнежевине Србије, круг изузетних културних радника за време власти уставобранитељског режима добио је прилику да остварује онај тотални комплекс квалитативних промена у друштву, подстакавши тзв. „културни национални препород српског народа“ поникао на Српској револуцији.

Школовани људи из суседне тада Аустрије – културног, образовног, привредног и друштвеног средишта многих Срба (међу којима је био и Атанасије Николић), махом су били део тог круга радника који су притекли у помоћ Кнежевини Србији, суделујући у допуни стручних кадрова. Живећи као „пречани“ у другачијим друштвеним и културним приликама од Срба оријенталним духом прожетих, својим прегалаштвом помогли су државноправни, просветни и свеопшти развој Кнежевине Србије, уједно уводећи и нови грађански кодекс понашања који је доприносио „убрзанијем току европеизације.“

Утом, српска култура током XIX века развијана је превасходно с циљем јачања колективне националне свести и духа српског народа, а остваривана је кроз институционализацију културе и рад на развоју просвете и уметности. Ослањајући се на стару славу средњовековне српске царевине, ти српски интелектуалци, упорно су при организовању законодавног устројства, оснивању институција, стварању, прикупљању и очувању културних добара, надахнуто истицали корен сопствене културне и политичке (националне) самосвести, радећи тако на политици одржања. Без обзира на то што су Хатишерифом из 1830. наглашене само неке од установа (школа, црква, болница, штампарија) које су у Кнежевини Србији могле слободно да се оснивају и унапређују, загарантовано право стечене унутрашње самоуправе омогућило је Србији установљење и развој и других културно-просветних установа, а које су заједно обележиле испитиван период културне обнове. Развијане по сличим принципима установљења као у европским државама тог времена, те институције утврђиване су првобитно према властитим потребама и могућностима, сопственом искуству и доживљају света.

Делима хуманистичке и уметничке (књижевно-сценске) вредности – поезијом, драмом и прозом, додатно су велики културни прегатоци поспешивали одржање духа и осећање заједничке припадности једној култури, која што је дубља – изворнија, више добија на значењу и значају, с тенденцијом да постане универзална, архетипска.

У ширем смислу, култура је узета као „резултат вековних и заједничких прегнућа“ једног народа, како је то врсни познавалац културе и уметности Милан Кашанин говорио, и „у свако доба, у сваком народу, религији, држави, она добија нарочито своју боју, изузетан сјај и прелив, предодређен дах, те се нама чак данас чини, да један народ – у историји, у толико више вреди уколико је у духовном твораштву био својственији и дубљи, широко човечан остајући,

⁶⁵ „Кнез који не даје никакву помоћ за школе, мора да даде одобрење за отварање нових одељења и упослење нових учитеља. Београд, после 20 година Милошевог управљања земљом, има учитеља таман толико колико их је било у Карађорђево време, иако је српско становништво у међувремену знатно порасло“ (Ђорђевић, 1950:20).

⁶⁶ До тада о школама је бринуо Правитељствујушћи совјет. Долазак Доситеја Обрадовића у Србију (1807) био је од огромног значаја за схватање просвете као суштинске области у обнови културе. Карађорђе га је тада поставио за директора свих школа, а Совјет је убрзо донео одлуку да се „на образовање становника Србије обрати највеће старање“ (Љушић, 1988:4). Министарство просвете организовано је 1811. године.

доступан, обилан“ (Кашанин,1930:[93]). Сматрамо да су културни прегаоци XIX века тога били итекако свесни, и у складу с тим свесрдно делали.

1. Покретање прве штампарије, издавање првих листова, оснивање високообразовних и стручних школа, развој библиотеке и других културно-уметничких установа

Културна добра која је народ стекао, створио и обновио у току извесног раздобља или кроз цео историјски период свога опстанка, утврђују степен образовања једног народа. „Та добра представљају области у којима је духовна и материјална култура оставила своје трагове, и према њима се оцењује њен утицај на народну целину и њен значај за општи напредак те целине“ (Томандл, 1953:7).

Битну улогу за даљи напредак духовне и материјалне српске културе спутаване вековима од Османлија, одиграла је свакако прва штампарија – „Књажевско-србска типографија“⁶⁷ („Књажевства српског књигопечатња“) коју је покренуо Димитрије Давидовић, творац Сретењског устава. Штампарија је допремљена у Кнежевину Србију марта 1831. године, и спремна је била за рад 9. септембра 1831. године када је изашла и њена прва књижица „Средство против холере“. Под уредништвом Димитрија Давидовића почео је да излази „Забавник“ (1833/35) као први годишњак у Србији који је пре тога био издаван у Бечу и Будиму, затим Возаревићев годишњак „Београдска лира“ (1833/35), календар Месецослов (1836/39), „Уранија“ Д. Тирола (1837/38), као и „Голубица с цветом књажевства српског“ (1839/44) [уредник Јован Хаџић, издавач Глигорије Возаревић] који као први часопис без календарског дела представља претечу књижевних часописа...

Штампарија је издавала и „Новине Србске“ – први званичан политички лист у Кнежевини Србији чији је главни уредник опет био „секретар Књажевске Канцеларије“ Димитрије Давидовић. Први редован број је одштампан јануара 1834. године.⁶⁸ Осим што је штампарија имала важну улогу у културном и научном животу, издавањем „Новина Србских“ које су истовремено биле и службене новине, иста је била пресудна и за културни и политички живот земље. У народу је појава „Новина“ с великом радошћу прихваћена. У њима су излазили и „књажевски“ и „правитељствени“ укази, наредбе, политичке и дипломатске вести, затим „вести књижевне и вообщче све предмете који би к ползи и употребљенију, забави и увесељенију рода српског служити могле“, текстови о „политичкој географији и приликама ондашње Европе, привредни извештаји и вести о вашарима у земљи“ (Скерлић, 1911:26), као и огласи свих врста.⁶⁹ Од 1843. године као додатак званичном листу кренула је да излази из штампе и „Подунавка“ као забаван, поучан али и књижевни лист Кнежевине Србије, а потом и остала периодика као што су „Новине Читалишта Београдског“ (1847/48), „Чича-Срећков лист“ (1847/48), „Шумадинка“ [Љубомир Ненадовић] (1850/57), „Слобода“ [Владимир

⁶⁷Књажевско-србска књигопечатња, касније названа Књигопечатња или Типографија Књажевства Србије, у другој половини века прераста у Државну штампарију. Најпре је била допремљена у Београд 21. маја 1831. године, у Милошеву кућу у данашњој улици Краља Петра, потом је премештена у Крагујевац 1833. године, да би по њеном враћању у Београд остала у истој кући све до јуна 1845, након чега се преселила у стари Милошев конак према Саборној цркви.

⁶⁸„Пре него што је лист почео стално да штампа, Кнез је установио цензуру, неку врсту закона о штампи, *Основанија по којима књажевско-србска канцеларија у Србији књиге цензурира*“ (Скерлић, 1911:24). „Новине србске“ изазиле су од 5. јануара 1834. године (у марту 1832. је изашао пробни број), у Београду од 1835. године, као „Србске Новине“ од 1845. године, затим као „Српске новине“ од 1869, да би од 1919. године почеле да излазе као „Службене новине“.

⁶⁹„Колико је положај уредника званичног листа био зависан од Кнеза Милоша, а затим и од првака уставобранитељског режима, види се у чињеници да су у размаку од 1834. и 1854. године променили следећи уредници: Димитрије Давидовић, Димитрије Исаиловић, Владислав Стојадиновић, Павле Арс. Поповић, Исидор Стојадиновић, Константин Бранковић, Атанасије Николић, Сергиј Николић, Георгиј Петровић, Аким Марковић, Милош Поповић“ (Игњатовић, 1994:160).

Јовановић] (1864/66), „Видовдан“ (1861/76) [Милош Поповић] и мноштво других листова који су вршили битан уплив у свакодневном формирању видика Срба,⁷⁰ а који су у „Библиографији алманаха и календара“ Миодрага Матицког доследно пописани.

Кључну културно-просветну институцију од националног и просветног значаја носила је „Врховна или виша школа“ – „Велика школа“ чији је организатор био Димитрије Исаиловић. Основана је у Београду 1830. године са циљем да спрема народне старешине. Након повремених сметњи у раду и њеног премештања у Крагујевац 1833. године, на предлог шефа просвете Димитрија Давидовића у фебруару 1835. „да се Виша школа, ради бољег уређења претвори у гимназију: *Да се одобри устројеније државне Гимназијалне или Академическе школе*, крајем марта 1835. године, одобрењем кнеза, постала је прва гимназија у Кнежевини Србији“ (Ђорђевић, 1950:22). Пре него што су први ученици Крагујевачке гимназије завршили шести разред (31. јул 1838.), министар просвете начинивши још један предлог кнезу – да се за њих отвори Лицеј као највиши научни завод, кнез је писао Попечитељству „да има намеру гимназију на степен лицеја возвисити“ те да препоручује Попечитељству „да нађе способна лица за професоре од којих би један и директор лицеја могао бити“. Одмах по пријему овога писма попечитељ је одредио зграду у чаршији за Лицеј, а казначејство је добило наредбу да изврши набавку потребних физикалних и математичких „инструмената“ за Лицеј.⁷¹ (Исто:22–23). У октобру 1838. године отворен је и Лицеј, а Атанасије Николић је 28. септембра наредне 1839. године наименован за професора и првог ректора Лицеја.

Оснивањем првих гимназија у Кнежевини Србији заједно са отварањем Лицеја као највишег научног завода, начињени су први кораци у стварању државно-просветног система. Доношењем и значајних закона у области школства у потоњем периоду, нарочито првог закона о школама „Устројенија јавног училишног наставленија“ (1844) којим је створено опште и јединствено школско законодавство, уставобранитељи су успели да ударе темељ школском систему, који ће се на тим основама касније развијати и „дотеривати“.⁷²

Године 1832, у дому Глигорија Возаревића основана је „Библиотека вароши београдске“ која се наредне године преселила у оближњу зграду Књажевске печатње. Након што је 1838. године библиотека формално основана под управом Министарства просвете као „Библиотека при Попечитељству просвештенија“, свој садашњи назив „Народна библиотека Србије“ добија 1858. године, што је била иницијативу тадашњег библиотекара (управника) Ђуре Даничића.

Уз сагласност вишег надзорника школе Димитрија Исаиловића, 28. септембра 1841. године, професори новооснованог Лицеја Атанасије Николић и Јован Стерија Поповић су поднели предлог с пројекатом устава – „устројенија“ и печата Министарству просвете, да се заведе и једно друштво „које ће се о образовању језика и напредку советовати и договарати“ (*Предлог за установљење ДСС*, у Перуничкић, 1973:22) и које ће за циљ имати распрострањивање наука на српском језику као и уопште рад на образовању и усавршавању српског језика. Препознајући потребу за формирањем установе која ће се старати о развоју науке, кнез Михаило је одобрио тај предлог, с једином изменом у погледу назива друштва које су професори првобитно означили као „Српска академије наука“. Према сугестији Савета да је упутније прозвати га „Друштво Србске Словесности“, Михаило је 7. новембра 1841. године потписао Указ (уредбу) о установљењу Друштва српске совесности, претече најпре Српског ученог друштва, потом и Српске академије наука и уметности.

⁷⁰Сви су забавници и годишњаци, као и новине тадашње, били одзив времена свога; мало који да ће се наћи без стихова или краћих историјских чланака о српству; мало који да неће бити задахнут општом тежњом за поуком моралу и врлинама, теми о којој се тадашња књижевност врло често и радо бавила“ (Новаковић, 1871:261).

⁷¹Типографија одмах уступа Лицеју своју библиотеку, која се сели из Београда у Крагујевац“ (Ђорђевић, 1950:22–23)...

⁷²„Школске 1845/46 године у Србији је било 222 школа са близу 7000 ученика, скоро три пута више него 1834. године“ (Игњатовић, Ђ. Полав 1996:162).

С жељом да успоставе српско народно позориште и да домаће драмско стваралаштво уграде у његов темељ, ови професори с Лицеја су наставили и обновили позоришну активност коју је зачео и развијао велики Јоаким Вујић оснивањем театра у Крагујевцу 1835. године. Након покретања крагујевачког позоришта при Лицеју,⁷³ 4. децембра 1841. године Николић је заједно са Стеријом отворио београдски „Театар на Ђумруку“ – прво аматерско, а потом и професионално државно позориште, специфично по добијеној државној субвенцији, по својој професионалној позоришној организацији (већ из првог позоришног буџета, па из каснијих платних спискова запослених, видљива је разлика у издацима за глумце, суфлера, билијатере...), где су играли професионални глумци, где је могао да уђе свако ко плати карту.

Године 1844. основан је Народни музеј у Београду као Музеум српски. Први управник музеја био је Николићев верни саборац, писац и професор права Јован Стерија Поповић. „У вези са овом установом Стерија је изнео Друштву свој „саставак“ „Стања Српског народног Музеума... у коме се налази описаније свију у народном музеуму налазећи се српски древности (...)“ (Грујић, 1956:165). Од 1853. до 1881. године музеј је био у саставу Народне библиотеке, када су се Законом о Народној библиотеци и музеју од 19. марта 1881. ове две установе одделиле и постале засебне државне установе.

На предлог Атанасија Николића као начелника Министарства унутрашњих дела, за потребе градње новог Цариградског друма отворена је прва Инжењерска школа у Србији (1846/49). Књаз Александар Карађорђевић је 19. јуна 1846. године указом о њеном оснивању одобрио њено подизање у Београду. У тој стручној школи се први пут образовао инжењерски кадар у Србији, за који се касније могло школовати тек по извршеној реформи Лицеја, 1853. године којом се отварило Јестестсловно-техничко (природно-техничко) одељење, односно на Техничком факултету Велике школе 1863. године реорганизоване „законом о устројству Велике школе (Академије).“

„Кад се у уставобранитељској Србији створио већи интелектуални круг, а почело је и одлажење младих српских владиних питомаца да се школују на страни, осетила се потреба за неком установом у којој би се београдски интелектуалци могли окупљати, разговарати и из страних новина дознавати шта се у Европи збива, те је основано Читалиште београдско.⁷⁴ Оно ће постати пример да се сличне установе оснују и у Смедереву, Крагујевцу, Неготину и Пожаревцу“ (Игњатовић, 1996:162). „Србско читалиште у Београду“ свечано је отворено 24. фебруара 1846. године, преко пута „Зданија код Јелена.⁷⁵ С почетком 1847. године, у издању „Читалишта“ отпочело се издавање „Новина Читалишта Београдског“, а за чланове читаонице се исте године уписало преко 340 лица.

Иако су наступиле радосне промене и побољшања у сваком погледу током четрдесетих и педесетих година деветнаестог века, Србија је по броју школа и учитеља и даље била међу последњим у европским земљама. Атанасије Николић који је челичном вољом спроводио све што је добро за отаџбину, „још 1849. године, на састанку Друштва српске словесности, незадовољан је нападао да: *ништа није предузето за народно образовање и васпитање; да у народу треба пробудити дух устава и закона, упутити га родољубљу и познавању човечности и грађанске слободе, познавању грађанских права и уредног моралног живота, познавању свог позива и свакидашњег занимања, одучити га од нерада и лености, порочности и штетних страсти, упутити га к унапређењу општенародног благостања, научити га како ће своју децу*

⁷³Николић је у Крагујевцу уз помоћ Стерије оформио нову аматерску позоришну групу коју су чинили професори и ученици Лицеја, млади чиновници и неки од оних који су на сцену излазили још у време Вујића.

⁷⁴„Читалиште“ као „тобоже истинска српска православна касина“ основано је три месеца по оснивању „Касине“ у коју су одлазиле београдске присталице илиризма, тобоже „просвећени и напреднији људи“.

⁷⁵Пошто су се са оснивањем „Дружества Читалишта“ сагласили министар унутрашњих дела Илија Гарашанин и министар просвете и правосуђа Паун Јанковић, као и њихова два начелника Атанасије Николић и Јован Стерија Поповић, рад Друштва је 17. јануара 1846. године одобрен, те и правила друштва потврђена. Циљ друштва био је читање новина и лична размена мисли. Друштво је набављало разне новине, повремене списе и остала важнија дела.

неговати и васпитавати, како ће удобне куће за себе и зграде за стоку подизати, како ће уживати у благодетима живота и плодовима свога рада, упознати га са чистотом душе, срца и тела и усадити му чезњу да за овим чезне, пробудити у њему осећања да сам у свом дому производи нужне потребе и не даје новац на сувишне ствари. (Гласник ДСС. – У: Од Велике школе и Лицеја до данас, 2008:44)

При начелничкој функцији у Министарству унутаршњих дела, 1853. године је покренуо и Земљоделску школу у Топчидеру, с устројенијем „да развија општу пољопривредну културу земљеделске младежи, да сеоске младиће оспособљава на подзање на бољи степен пренебрегнутог скотоводства и земљеделија отечества нашег (Тешић, 1974:578). Тако је школски систем ширећи се, добијао према Ђорђевићу, и „школе реалнога типа које не спремају само чиновнике, него теже да увећају и побољшају националну производњу“ (Ђорђевић, 1850:88).

Из свега предоченог [а свакако да је било и других културно-просветних настојања], може се закључити да је нови процват друштва скопчан с новом националном политиком и идеологијом базираном на све већем задирању у културу и просвету, и с друге стране, на институционализацији сопствене културе и културно-просветног живота уопште – све, да би се бар донекле надокнадило оно што се изгубило у прошлости. Да је Николић итекако био свестан чињенице да се пуким ослобођењем од Турака не доприноси препороду народа без рада на његовом културном развоју и уопште образовању, сведочи и опомена коју је упутио кнезу „да се на том пољу не сме каснити, већ да се мора кренути *са голијатским корачајима живо у напредак*“ (Љушић, 1998:243 [цитура М. Николића. –У: Споменица мушке гимназије у Крагујевцу 1833-1933, Крагујевац, 1934]).

2. Зачеци рада „Књажеско Србског Лицеума“ (Лицеја), претече Београдског Универзитета

Обнова српске државности покренута Првим српским устанком, остварена аутономијом 1830. године, и правно утемељена Сретењским уставом из 1835. године, стварана је с тенденцијом да досегне тотални комплекс квалитативних промена у целој сфери друштва. Борба за културно-просветну еманципацију српског народа, темељена је у раду на просвети и образовању. Осим све већег броја отворених основних школа у земљи, та ангажованост подразумевала је и отварање првих гимназија, а доцније и виших институција.

Први просветни закон из 1844. године – „Устројеније јавног училишног настављенија“ које је руком написао Јован Стерија Поповић са све потребним уредбама и наредбама на основу којих би функционисало јединствено школско законодавство у Кнежевини Србији, према многим историографима просвете, од суштинског је значаја за организовани развој српских образовних установа. Овом уредбом за школе којом се иста дели на основне, радничко-трговачке, гимназије и лицеј или велику школу, посебно је истакнут циљ да се „отачествени синови који неће имати прилику да се даље образују, васпитавају и настављају тако, како би временом постали добри Хришћани, поштени људи, и корисни грађани државе“ (Деспотовић, 1902:394).

Утом неоспорно је да су године 1808. када је настала устаничка Велика школа (Доситејева), затим Лицеј 1838, Велика школа 1863. и Универзитет у Београду 1905. година – „беочузи у развоју просвете и науке српског народа“ (Савићевић, 1989:73).

Међу онима који се баве историјом Београдског универзитета, присутно је више различитих мишљења која се тичу његове генезе. Док поједини виде Доситејеву Велику школу као најстарију великошколску установу у Србији (1808/13), већина је формални континуитет

Београдског Универзитета пронашла у Лицеју, те се према њима та установа види као његова претеча.⁷⁶

Оснивање Велике школе у Београду, 30. августа 1808. године, у жеку ослободилачке српске револуције, „било је израз свести и уверења просвећених људи и устаничких првака о нужности школовања и образовања младића за унутрашње и спољне службе устаничке Србије“ (Савићевић, 1989:73). Настала као посебна врста школе у којој се изводила и средњошколска (1. и 2. разред) али и високошколска (3. разред) настава са формом правног одељења, падом Карађорђево Србије престала је с радом, а с њом, рекли би, и њен даљи формални континуитет. Период од Другог српског устанка до доношења Хатишерифа из 1830. године карактеристичан је по изнетим преговорима и споразумима зарад изнуђивања уступака којим би најпре они били остварени. Након остваривања унутрашње аутономије, поново је на идеји Доситејеве Велике школе отворена „Верховна“ или „Виша“ школа у Београду, октобра 1830. године на челу са Димитријем Исаиловићем, а у циљу спремања народних старешина за државне интересе. По кнежевој наредби, та Виша школа која је по типу одговарала западњачким гимназијама, године 1833. је пресељена у Крагујевац. Ради њеног бољег уређења и формалног одређења, тамошњи шеф просвете Димитрије Давидовић у фебруару 1835. године упутио је кнезу предлог да се ова „Виша школа претвори у гимназију: *Да се одобри устројеније државне Гимназијалне или Академическе школе*“ (Ђорђевић, 1950:22). Одобривши план реорганизације школе крајем марта исте године,⁷⁷ она је постала прва гимназија у Србији.⁷⁸ Предлог кнезу да се за свршене гимназијалце отвори Лицеј, начињен пре завршетка шестог разреда првих ученика Крагујевачке гимназије, јула 1838. године, наишао је на одговор кнеза Попечитељству којим обавештава „да има намеру гимназију на степен лицеја возвисити,“ те је препоручио Попечитељству „да нађе способна лица за професоре од којих би један и директор лицеја могао бити“⁷⁹ (Ђорђевић, 1950:22–23). Тако је одлука Кнеза Милоша којом је одобрио предлог да се оснује Лицеј као „највиши научни завод“ постао од пресудне важности за културно-просветну историју кнежевине Србије, а превасходно за историју српског школства и просвете.

Лицеј је почео с радом октобра 1838. године. Атанасије Николић је 28. септембра наредне, 1839. године, наименован за професора и првог Ректора Лицеја.

Културно-просветни подухват „возвишења“ гимназије у Београду, седамдесетих година деветнаестог века омогућио је потом њено израстање у Велику школу (1863), а почетком двадесетог века прерастање у Београдски универзитет (1905). Отуд се и имајући у виду правни континуитет, Лицеј с правом сматра претечом Београдског универзитета.

⁷⁶Међу познатијим полазницима Велике школе били су Вук Стефановић Караџић и Лазар Арсенијевић Баталака, а међу професорима Сима Милутиновић Сарајлија. „Поред ње, положај средњих стручних школа уживале су Богословија (1836, Београд), Војна школа (1836/37 Пожаревац). Богословија је дала Србији прве образоване свештенике, док друга није испунила очекивања, па је убрзо затворена“ (Љушић, 1988:14).

⁷⁷Осим имена школе, променила се и њена организација. „Уместо три разреда Више школе одмах су отворена четири разреда гимназије: две гимназијалне класе по две године (старија и млађа класа јуности). Школске године 1835/36 гимназија у Крагујевцу већ има четири разреда те следећих година добија пети и шести. Два највиша сачињавала су класу „човечност“ (млађи, пети разред похађа реторику; старији, шести поетику)“ (Ђорђевић, 1950:22).

⁷⁸Поред Крагујевачке гимназије, 1836. године су основане још три полугимназије у Чачку, Шапцу и Зајечару 1837, али нису успеле да опстану и следеће године су биле затворене. Године 1838. је отворена нижа гимназија у Београду.

⁷⁹Одмах по пријему овога писма попечитељ је одредио зграду у чаршији за Лицеј, а казначејство (благајна) је добило наредбу да изврши набавку потребних физикалних и математичких „инструмената“ за лицеј.“ Типографија одмах уступа Лицеју своју библиотеку, која се сели из Београда у Крагујевац“ (Ђорђевић, 1950:22-23)..

2.1. Развојни пут и организација Лицеја – највишег државно-просветног завода у Кнежевини Србији

У првим деценијама од стицања аутономије, Лицеј је одиграо пресудну улогу у образовању интелигенције и формирању кадрова за разноврсне службе у управи и администрацији, неопходних за формирање државног апарата. Основан 1838. године у Крагујевцу – најпре као двогодишња образовна институција, а потом и трогодишња – прва виша школа у Србији је до 1841. године углавном изгледала као завод за опште образовање, да би отад Лицеј почињао све више да добија изглед стручне школе.⁸⁰ Са пресељењем Лицеја у Београд исте године, настава се већ проширила и на правне науке (настава из техничких предмета била је уведена тек 1853. године).

„Имајући благородну целу васпитања народа Србског пред очима“, Министарство просвете је врховно „надзиратељство“ „Књажевско Србског Лицеума“ уручило Димитрију Исаиловићу, на кога су сви професори, у случају каквих недоумица, били упућивани. Прву школску годину започету почетком 1. октобра 1838. године Лицеј је радио заједно са Гимназијом, делујући као јединствена установа.⁸¹ Већ октобра 1839. године на захтев који је упутило Министарство просвете (Попечитељство просвештенија), Намесништво је донело Уредбу о уређењу Лицеја, којом се „Лицеум“ као виша школа одделила од Гимназије. Према првој Уредби о уређењу Лицеја одлучено је да свако „заведение“ за себе има своје одељно управљање, да управник Лицеја постаје ректор а у Гимназији директор, и да обе установе имају засебне печате, сведочанства, протоколе и школског надзорника (Зборник закона и уредаба о Лицеју, Великој школи и Универзитету у Београду, 1967:5). Печат за Лицеум чијом израдом се омогућава верификација докумената, осмислио је Атанасије Николић. Тако заједно са његовим постављањем за првог ректора, Лицеј је почео да добија прве контуре сходне организацији високошколских и универзитетских установа.⁸²

„Књажевско Србски Лицеум“ конципиран као више школовање,⁸³ требало је, према првобитном плану, да траје само две године. Како се на томе није стало, на предлог Попечитељства просвештенија кнез Михаило Обреновић је 1840. године одобрио оснивање и првог разреда права. Разред је заведен почетком школске 1841. године са два професора – Јованом Стеријом Поповићем и Игњатом Станимировићем (Јушић, 2008:38), а већ наредних година број професора и предмета је почео да се повећава. Како је други разред права заведен тек након проглашења Александра Карађорђевића за кнеза Србије 1843/44. године,⁸⁴ тада, осим што је уобличено правно одељење, заокружене су и студије на Лицеју као високошколске установе, па је Лицеј добио карактер више стручне школе у правом смислу речи.⁸⁵

Са враћањем српске престонице у Београд 1. маја 1841. године, кнез Михаило је одлуком од јуна 1841. године (Д.А. Савет 1841.) одредио да ће највећа школа у Србији по завршетку школске 1840/41 бити пресељена у Београд. Продорни су разлози које је тадашњи

⁸⁰Предмети који су у почетку предавани имали су физиономију филозофског одељења.

I година: Филозофија, Општа историја, Математика чиста, Статистика Европе, Природно право, Немачки језик, Цртање, Толковање јевангелија;

II година: предметима из прве године додају се од 1839. године и следећи: Физика, Практична геометрија, Пољска економија и Француски језик.

⁸¹Први професори Лицеја били су Атанасије Теодоровић и Петар Радовановић.

⁸²„За издржавање виших школа о којима се брине држава, установљен је 13. јануара 1841. године један за целу земљу главни школски фонд под именом *Депутација фонда школског*. Фонд је требало да буде остварен добровољним прилозима. Фонд је установљен „Законом о прибору главног школског фонда“. Тим законом је у исти мах одређено и то да св. Сава буде општа школска слава и да се тога дана у свим црквама скупљају прилози за школски фонд и читају имена приложника“ (Ђорђевић, 1850:27). Исти фонд није дуго опстао.

⁸³Питомци Лицеја су као услов уписа морали да имају свршено гимназијско образовање.

⁸⁴То је заправо циљ и потреба уставобранитеља била, ради организовања државе.

⁸⁵Студије су сматране окончаним тек кад кандидат заврши најпре две године филозофије, а потом двогодишње студије права.

министар просвете Стеван Радичевић изнео на Савету 27. маја, а који су били прихваћени на саветској седници уочи доношења те одлуке (о потреби премештања Лицеја у Београд и о неподесности Крагујевца да и после одласка престонице у њему остане седиште највеће школе у земљи): „Српској омладини која се у Лицеју школује, а која је иначе *целога рода Српског надежда*, није потребна само настава у наукама, коју у крајњем случају може и у Крагујевцу имати, него јој је и „*воспитаније неопходно нужно*“, које ће од деце образовати добре, моралне и савесне грађане и служитеље (...)“. Сматрајући да „средина у којој школа ради треба да буде њен помагач, која ће као живи пример непосредно утицати на добро васпитање омладине“, министар просвете је веровао да је тадашњи „Београд много повољнији, не само као политички, већ и као школски, културни и васпитни центар.“ Уважена су и његова образложења да је Београд као културно, политичко и управно средиште ослобођене Србије „погоднији и за лицејске професоре који ће у њему наћи више извора израђеније своји предмета, те се и сусретати са више људи од књиге и науке, што ће знатно помоћи њихово лично и научно изграђивање“ (Марковић, 1938:132–133). У прилог аргумената ишле су и чињенице да је у Београду српски митрополит, те би се студенти могли тако и богословским наукама учити, али и да у Београду излазе и „Новине Србске“.

Лицеј је најпре смештен у једну кућу до тадашњег читалишта, а потом је 1844. године премештен у бивши конак кнегиње Љубице где је остао све до 1863, када је пресељен у Капетан Мишино здање. Исте 1844. године је основана и Библиотека Лицеума.

„Лицејска омладина, под утицајем идеја револуције 1848, чија је набујала плима захватила и Србију, што је било од великог значаја за њен друштвени и политички развитак, надањивала се грађанско-либералним идејама. Она је основала прво студентско удружење 1847. године, „Дружину младежи србске“, у којем су се литерарне активности преобраћале у борбу за национално ослобођење и за либералне реформе у друштву“ (Савићевић, 1988:76).⁸⁶

До битне промене у раду ове институције дошло се усвајањем „Устројенија Књажеско-Србског Лицеума“ од 15. септембра 1853. године када је измењена физиономија система и организације наставе у Лицеју. Овим Законом о Лицеју којим је промењено његово устројство, „Философијско одељење је претворено у „опште“, док је поред одељења „правословија“ отворено и „јестествословно-техничко“ одељење на коме су изучаване природне и техничке науке (а из ког се касније развио Технички факултет). Слушаоци су могли да се уписују или на одељење правословија и јестествословно-техничко одељење, али су били обавезни да слушају и дисциплине „општег“ одељења⁸⁷ (Тешић, 1974:578).

Године 1863. када је Кнез Михаило Обреновић обзнанио „закон о устројству Велике школе (Академије)“ којим је београдски Лицеј прерастао у Велику школу или Академију, извршена је значајна реформа у високом школству.⁸⁸ По угледу на западњачке универзитете који студентима дају више стручно образовање, у првом члану овог закона стоји: „Велика школа научно је заведење за вишу и стручну израженост“ (*Школство Србије 1804-1918*, 1980:97). Сачињавале су је три факултета или одељења – филозофски,⁸⁹ на коме су студије трајале три године, и правни и технички са четири године студија. Исте године је Миша Анастасијевић поклатио „своје отечеству“ данашње здање на Студентском тргу, у коме се,

⁸⁶У петој деценији XIX века, „Србија је имала и већи број домаћих интелектуалаца школованих на европским универзитетима, те се и у књижевним листовима и часописима среће знатно више писаца из Србије (Димитрије Матић, Јован Драгашевић, Владимир Јовановић, Чедомил Мијатовић, Милан Милићевић, Јеврем Грујић, Јован Илић, Јован Ристић, Љубомир Ненадовић и др.). Управо је та нова интелигенција непосредно допринела формирању либералног покрета у Србији педесетих година прошлог века. Она ће водити главну реч у културном и делом и друштвено-политичком животу Србије и у наредним деценијама...“ (Милинчевић, 1989:62).

⁸⁷Према томе, „опште“ одељење је и даље имало функцију да слушаоцима правословних и јестествословно-техничких наука, дакле, стручних наука, даје опште образовање и културу“ (Историја Београда: Књ. 2, 1974:578).

⁸⁸Око назива „школе“ дуго су вођене бурне расправе. Већина професора предлагала је да се Велика школа назове Универзитет, наспрот Тури Даничићу који је био одлучно против тог назива.

⁸⁹Године 1880. је и Филозофски факултет подигнут на четворогодишњи степен учења.

поред других културних установа, сместила и Велика школа.⁹⁰ Како су се факултети брзо развијали, тако је даље рачвање одсека истих факултета такође узело маха. Законом од марта 1905. године, Велика школа је прерасла у Београдски универзитет, чије свечано отварање је објављено 15. октобра исте године.

V – МНОГОСТРУКО ДЕЛО АТАНАСИЈА НИКОЛИЋА

1. Први ректор „Лицеума Књажевства Србије“, педагог и професор

„Ми нећемо жалити труда, нећемо жалити пожртвовања, сва средства употребити, да вас, мила надеждо отечества! На истинит пут добродела доведемо и упутимо. Наша ће највећа радост бити, вас у овом светом дому са *добродјетелима* напојене, и премудрости вјенцима украшене видети, и као такве дичне милом отечеству и предрагим вашим родитељима у наручја предати“ (Део Николићевог говора приликом отварања Лицеја).

Да је о потреби припремања стручњака и чиновничког кадра за обновљену српску државну управу кнез Милош Обреновић мислио, сведочи писмо упућено министру просвете Стефану Стефановићу од 19. јуна 1838. године у Крагујевцу (Водич Архива Србије, 1973:92), у коме наглашава нужду за инжињером професором, који би радио у новооснованом Лицеју. Пишући Министарству просвете о намери да гимназију на степен лицеја „возвиси“, са жељом да се „што пре жељено напредније Наше у дејство произвести може“ (Љушић), препоручио им је и да нађу „способна лица за професоре од којих би један и директор лицеја могао бити“ (Ђорђевић).

У својој биографији, Атанасије Николић наводи да му је у јулу месецу 1838. године дошло писмо од Димитрија Исајловића, онда бившег Начелника при попечитељству просвештенија, у коме му саопштава „да је у Србији потребан професор Математике, па по уверењу неких лица који га познају, а особито законописца Г. Јована Хацића који каже да би Николић с поуздањем на српском језику – први пут – ту науку предавати у стању био, књаз Милош га је благоволео за професора Математике наименовати“ (Николић, 2002:46). По закључењу министарства, опредељено је да се Николићу при ново заведеном лицеуму Књажевско-Сербском повери једна катедра у „философијским классама“, а нарочито, „све части Математичке чисте, понаособ пак практическа Геометрија, возводећи ју не само мерење земље, а ктоне још и художества начертанија“ (Исто:46). Иако је у то време Атанасије Николић угодно службовао у спахилуку код грофа Шенборна (1838/39), осећајући ватрену љубав према своме роду и „већу радост и моралну награду при помисли да почне Србчад учити мерити земљу и цртати“ (Исто:48), решио је да са својом породицом пређе у Кнежевину Србију, те да се прихвати посла где ће у „својој савести налазити утехе и награде“ (Исто:66).

У писму Министарства просвете које је уочи почетка школске 1839/40 године добио, Николић је дознао да је осим за професора Лицеја, уједно наименован и за првог Ректора Лицеја, на којој функцији је био десет месеци.

Добивши препоруку да „употреби старање да се у младежи дух поправи“, с обзиром на то да се причало „да су гимназијални ученици у Крагујевцу пре тога разкалашни били; да су ишли по механама и кафанама и да су по бакалницама ликере пили, а своје професоре и њихове савете нису уважавали“ (Николић, 2002:64–65), Николић имајући то пред очима, налазио је да се таквој младежи „треба са уважавањем показати и одма у почетку дати јој познати озбиљност

⁹⁰У септембру 1863. године Велика школа, гимназија, ондашња трговачка школа, библиотека, музеј и Српско учено друштво били су смештени у исту зграду коју је велики добротвор Анастасијевић поконио „своме отечеству“.

и крепкост“ (Исто). У говору који је одржао при отварању школе држао се мотоа: „Стој! Стој! Стој! Јер место на коме стојиш, свето је“ (Исто:65). Слушаоцима је у том духу објашњавао „шта је училиште, како ваља у њега долазити, како се ваља онима владати који ту долазе, те да их луча просвете и изображења озари“ (Исто).⁹¹ „Побудително Слово учећој се јуности“, старешинству и наставницима којим је Николић многе „како ученике и професоре тако и присутне отмене госте много тронуо“ (Новине србске, Год. 6, бр. 45, стр. 353), може се читати и у Србским новинама од 1839. године (Исто:353–357), имајући у виду да је о самом догађају поднео извештај Министарству просвете, а оно га је даље проследило у Новине.

Будући да је Николић имао спремну Алгебру за првогодишњаке коју је печатирани у Типографији у Београду штампао, дао се брзо спремати за предавања Елементарне геометрије, Практичне геометрије и Тригонометрије које је требало да приуготови за другогодишњаке. Исто као са пређашњим уџбеником, Николић се служио иностраним књигама које је прилагодио тамошњим потребама.

Николић је на Лицеју поред математичких предмета учио „још сваки дан по полдруги сат сву гимназијалну младеж цртати“ (Николић, 2002:66). Како би „*изображеније* још светлије и савршеније било“ (Новине србске, Год. 7, бр. 4, стр. 26), Николић је завео и школу Начертанија која ће „питомцима тек онда, када довољно вештине у томе себи прибаве, велике користи, радости и невина увесељења причињавати“ (Исто:28). Новембра 1839. свечано је у две собе на горњем спрату на Лицеју при отварању Школе цртања говор о значају сликарства, настављајући тако рад који је започео отварајући своју Школу цртања још у Новом Саду 1825. године. Цртање у гимназији Николић је предавао као редован предмет, а на Лицеју као факултативан. Недељно је држао преко 20 часова, за шта каже да је „доиста много и трудно било: али што човек радо чини, не бива му тешко! Ја сам налазио радост у успеху младежи, па сам се са задовољством трудио“ (Николић, 2002:69). О том великом и значајаном догађају за ондашњу Србију писале су почетком фебруара 1840. и Српске народне новине Теодора Павловића које су излазиле у Пешти.

У другом полугодишту Николић уводи наставу практичне геометрије (геодезије), а сваког четвртка је водио лицејце на терен, где су вежбали мерење земљишта с инструментима које је претходно набавио у Пешти.

Колико је Николићу посла задавало спремање предмета за предавање, толико и још више га је стало труда сачињавање извештаја и „разних предложења Попечителству ради дотеривања самог реда завода“ (Николић, 2002:66). Од стране Ректората слао је Попечителству предлоге за унапређење реда и рада на образовању, те је његовом заслугом одобрен за Лицеј „Осмотрител“. По Николићевом моделу који је лично нацртао, одобрен је и печат Лицеја, чиме је омогућена верификација свих докумената. Тодор Подгорац се у свом раду „Истина о Атанасију Николићу: један поглед искоса“ дотицао питања печата Лицеума Кнежевине Србије – за чије оживљавање је, како наводи, велику заслугу имао Љубомир Љуба Пејовић. Подгорац истиче да када се дао у потрагу за тим печатом чијим оживљавањем би се „указало на континуитет у високом школству“ (Подгорац, 2004:172), да је „нашао (суви жиг) на сведочанству Драгомира Рајовића, сину Цветка Рајовића од 29. јуна 1857. године“ (Исто:172–173), чији је творац био Атанасије Николић. Након вештог ретуширања које је извршио Пејовић, печат Лицеума Кнежевине Србије „обилно коришћен као графичко-ликовни симбол при издавању књига, изради плаката и сл, нашао је посебно место у Крагујевцу и Крагујевачком универзитету, на Правном факултету у Београду и другде.“⁹²

⁹¹У Комисији на отварању Лицеја су били Лаза Теодоровић, Макса Ранковић, Илија Гарашанин и Раја Дамјановић, тако да га је управо на тој свечаности приметио Илија Гарашанин, његов каснији дугогодишњи сарадник и приврженик.

⁹²У „Гласнику Правног факултета“ у Крагујевцу, Подгорац наводи да је печат Лицеја Кнежевине Србије отад био објављиван на посебној (трећој) страни, после назива часописа, са осталим подацима (на првој) и импресума (на другој страни), а да је у „Гласнику права“ – његовом наследнику који је излазио најалост само три броја, печат био задржан такође као заштитни знак.

Фебруара 1840. године, на предлог Николића је било набављено школско звонце, које је „торжествено“ подигнуто „на здание виши заведенија отечества нашег, Лицеума и Гимназије“ (Новине србске, Год. 7, бр. 13, стр. 97), на за то направљеној малој кули на крову школе. Том приликом ученик Лицеума изговорио је прикладно „Слово“ које је изашло у Новинама србским (Исто).

Осим стручне припреме ученика за функције у државним службама коју је Лицеј пружао, у тој као и осталим оновременим просветним установама, посебна се пажња поклањала васпитном деловању, те се смишљено и организовано приступало „моралном формирању ученика“. Томе у прилог Тешић изводи многе службене захтеве и конкретне мере које је у одређеним ситуацијама предузимало Попечитељство просвештенија, међу којима је акт у коме се тражи од свих професора књаж. Србског Лицеума и Гимназије да „будно прате понашање својих ученика, да их опомињу на дужности, да их држе у границама послушности, покорности и благопристојности“ (Тешић, 1974:76). Будући да је рад на моралном васпитавању ученика у школама највећим делом формализован школским законима који су подразумевали правила о владању као и мере „заstraшујуће-казненог“, али и награђивачког карактера, Тешић закључује да се смисао целокупног васпитно-моралног рада у школама практично сводио на контролу понашања ученика, регистравање и кажњавање њихових прекршаја⁹³ (Исто:484).

Међутим, у циљу развијања моралних особина код ученика подумане су и свакојаке друге мере. Недостатак потребног броја педагошке литературе, надокнађиван је делимично уџбеницима прожетим религиозно-моралистичких наравоученија. У представци упућеној Министарству просвете од 5. новембра 1839. године у којој је Николић говорио о стању и проблемима наставно-васпитног рада у Лицеју, с намером да упути на значај истицања васпитно-моралне функције Лицеја, предложио је и молио Попечитељство да одобри „да у дане недељне и празничне после литургије ученицима философије, но и свим слободно ко-год слушати жели, по један саат поученија у *Опхожденију с људима* по Бор. Адолфу књиге давати могу, да би иј бар штогод изображеније високославном земље Правитељству показати и предати могао“ (АС, МП, 1839, 463 у Тешић, 1974: 85).⁹⁴

„На Николићеву иницијативу, Попечитељство просвештенија је озваничило обавезу ученика у погледу становања и исхране.“ Тако је његовом заслугом утемељен Фонд за помоћ српским ученицима. „Октобра (13) 1839. године, одобрен је предлог ректора Лицеја (А.Н.), који су се односили на постављање „беделуса“ („при заведанију Лицеума и Гимназије“) и забрани крагујевачким механцијама да примају „на костове и квартир“ ученике гимназије и Лицеја“ (Тешић, 1973:76 из АС, МП, 1839, 149). У том смислу, Николић у својој биографији наводи: „Поред толиког мог труда и посла ја сам још доспео да походим у вече по квартири школску младеж не само из Лицеја, него и из Гимназије и пазити на њу шта ради и чиме се занима, и тако имајући пред очима младеж, старао сам се одржати ју у послушности и пробудити у њој дух к наукама, а морал укоренити. Мој поступак са Србчадма беше патријархалан и очински. Ја сам настојавао, да сваку погрешку младићу приметим, па ову без опомене, без савета, а доста пута без казни нисам оставио. Могу толико казати, да се Крагујевачки бакали жалише, што не могу ђацима да продају ликер, од како ја дођо, а тако и кафеције потврђиваху, да ђаци више не би у кафанама и механама“ (Николић, 2002:66-67).

Како у време када је Атанасије Николић постављен за првог ректора Лицеја школска слава није била законски утемељењена (иако је кнез Милош већ био наредио да сви Срби прослављају Светог Саву), Николић је упутио Министарству просвете предлог да определи

⁹³Нови „Закони школски за учећу се младеж у Лицеуму Књажества Србског“ донети су 7. јуна 1841. године на захтев Попечитељства просвештаније, а које су претходно поднели професори Лицеја 27. маја 1841. године (Тешић, 1974:77).

⁹⁴Предавања о поукама о понашању према књизи тада уваженог Адолфа Книге, Николић је проширио на јавне часове из математике, а потом и на „јавно настављење у земљоделију“ које се од фебруара 1841. године одржавало сваке недеље и празником бесплатно.

покровитеља школског духовника Светог Саву који би се сваке године свечано на Лицеју празновао. Образложење да се слава Лицеја установи и да буде посвећена највећем и првом српском архиепископу Светитељу Сави, наишло је одмах на одобрење министарства, да би Намесништво потом 2. јануара 1840. године послало свим окрузима обавештење да ће се убудуће обележавати школска слава у свим школама у српском „отечеству“. Само две недеље касније, први пут је свечано прослављена школска слава у Крагујевцу, 14. јануара 1840. године, након чега се и „Законом од 13. јануара 1841. године одредио Св. Сава као права школска слава“ (Милићевић, 1886:12–13: (58 3б.П, 17-29)).

Приредба поводом прве званичне прославе Светог Саве започета је песмом “Пој, Србе, пој” коју је сачинио Вукашин Радишић, професор поетике. Николић је изговорио сходну реч: „Ступај ко истином изобраажења света.“⁹⁵ На свечаности су говорили и представници ученика најпре Лицеја, потом и Гимназије, а школска светковина се завршила песмом – „Сунце рађас' Срб-сину“ коју је Николић са бившим професором Гимназије Глишом Новаковићем за овај празник написао и спремио. За ову сходну песму Николић је из младежи сакупио најобдареније певаче, те ју је са њима за четворогласно певање спремио.⁹⁶

⁹⁵Ступай ко истиномъ изображенія свѣту! (Новине сербске. Год. 7, бр. 4, стр. 30–32, 1840.)

⁹⁶Сунце рађа с' Срб-сину,
Жртвовавшу с' Музама
Хоризонт му сав засину
Просвештења лучама,

Торжествује ликуюћи,
Ликуюћи торжествује
А у храму Минервином
У Минерве светом храму
Славу Творцу давајући
Воспјевајте с нама земнородни
Земнороди воспјевајте

Зе-мно - ро-дни –вос-пје-вај-те!
Сунце рађа с' Срб-сину
Величествен дан справља,
Хоризонт му сав засину
Мудрост дворе поставља! –

Прими од нас, о драго
Отечество! на жртву
Чиста срдца – све благо!
Благодарност – молитву.

Признателство нек' се диже.
Нек' се диже признателство
Преко звезда у небеса,
У небеса преко звезда
Србство нек' се узвишава,
Вјековјечном славом превозноси
Превозноси вјековјечном

Пре-воз-но-си – вје-ко-вјеч-ном
Прими од нас, о драго
Отечество! на жртву
Чиста срдца – све благо!
Благодарност – молитву! –

(Песма „Сунце рађа с' Срб-сину“. – У Новине српске, Год. 7, бр. 4, стр. 29, 1840.).

Иако се празник Светог Саве у Србији прослављао још у турско доба, најпре скривено у манастирима и црквама, а затим све више преносећи се у народу – након његовог озваничења и свечане прославе у новоотвореном Лицеју утицало се на посвећеније прослављење Светог Саве као школског патрона. Подгорац изводи да се тиме Светом Сави наменило истакнуто место у културном животу Срба, „на јачање свести код наставника и ученика и њихових родитеља, као и народа уопште, о адекватном задовољењу ове духовне потребе“ (Подгорац, 2004:175). Приложивши Извештај сачињен са „Торезества“ (светковине) Попечитељству Просвете, Новине српске су у целости пренеле слово које је Николић говорио, као и песме сачињене за светковину (Новине српске, Год. 7, бр. 4, стр. 28–29 и Новине српске, Год. 8, бр. 8, стр. 57–58).

У циљу развијања моралних особина код ученика Лицеја, на Николићев предлог, Попечитељство просвештенија је 2. априла 1842. године одобрило лицејцима да посећују и одређена, а по претходном извештају *Цензора* „поучителна“ и „моралитету служећа позоришна представљенија“ на којима би могли много кориснога научити, а осим тога „јоште и отменији друштвено саображтенија начин искусити могли“ (Тешић, 1973:86 из АС, МП, 1840, Ф1, IV, 274).⁹⁷

Тако из свега приложеног, уз упоредни рад на драмској књижевности унутар Лицеја, а о чему ће бити речи у VI поглављу, може се приметити присуство једне сталне и систематичне бриге у вези изграђивања основних моралних вредности код ученике. У Устројенију јавног училишног настављенија од 1844. године које је Јован Стерија Поповић писао, јасно је и одеређено да српску младеж треба спремати у „чисто националном духу, да настава буде васпитна, и да развија целокупне способности ученика и израђује у њему моралну и духовну личност.“

1.2. Први српски уџбеници из математике

По позиву члана Попечитељства просвете Димитрија Исаиловића да прими катедру на којој би предавао математику (и „художество начертанија“), Николић одлучује да напусти имање грофа Шенборна 2. јуна 1839, и крене на пут у Кнежевину Србију. Ишавши преко Токаја и Мишколице до Пеште како би по Исаиловићевом предлогу купио „математическе и физикалне инструменте који ће за предавање исти наука бити нужни“, наставио је паропловом најпре у Земун, да би потом дошао и у Нови Сад да од магистрата добије пасош. Напослетку, 8. јуна 1839. године Николић је са женом и троје деце прешао у Београд, где је до јесени остао. Ту је написао најпре уџбеник за предмет који ће предавати од нове школске године – „Алгебру устројену за употребљеније слишатеља философије у Лицеуму Књажества Србије.“⁹⁸

Прва математика штампана у Типографији за ученике Лицеја септембра 1839. године као почетак математике код нас, надахнута је била „необичном тад терминологијом и доста јасним излагањем математичких истина, штампа им је добра, – а нарочито се геометрија (наредна Николићева књига) одликовала сликама, како многобројношћу, тако и израдом, какву не даје *данашња* наша штампарија“ (Стојковић, 1882:253), писало се након више од четрдесет година по њиховом издавању. При „угађању“ Алгебре, Николић се суочавао са проблемом језика посебно имајући у виду гимназијске ђаке који нису учили латински језик. Те тешкоће у састављању првог уџбеника из математике на српском језику, Николић је решавао посрбљавањем техничких термина коју су му били потребни. У својој биографији је потом експлицитно признао да је претерао у томе: „ја сам био у томе кратковид (мада сам под затворителном стављао права у математици наименовања) што нисам на то мислио да ће после

⁹⁷Јуна (2) 1842. године је под наведеним условима и ограничењима одобрен предлог састављен на седници професора Лицеја.

⁹⁸„Алгебра устројена за употребљеније слишатеља философије у Лицеуму Књажества Србије.“

немогућно бити младићу на другом језику ту науку продужити. Особито сам и највише у томе погрешно што сам изгубио из вида основно правило, да је за математику у свим језицима усвојена латинска азбука, како би формуле математичне свима ваобште познате биле. Тако пролази сваки, који слуша нестручне људе“ (Николић, 2002:60).

Уџбеник из алгебре има 249 страница – градиво је подељено у шест делова, сваки део на главе (има их укупно 29), а свака глава на параграфе (укупно их има 194). Будући да се завршава назнаком „крај прве части“, могло би се претпоставити да је „Алгебра“ била замишљена само као први део, а да је други део Николић тек планирао да напише.

У књизи су разматране следеће теме: основне алгебарске операције, разломци, степени и корени, размере и пропорције, једначине и решавање „текстуалних“ задатака, низови, прогресије и логаритми. Почетак уџбеника садржи Увод у коме се дефинишу неки општи појмови, док су на крају забележене логаритамске таблице на четири странице.

Опречна су мишљења по питању вредности самог дела, иако је јасно да таква математика, прва код нас, „не може потпасти под строгу критику“ (Стојковић, 1882:2532). За разлику од Перишића који сматра да је Николић један од многих из тог доба који се није снашао у науци, Кечкић сматра да се и поред неких недоследности које је у свом раду „Математички уџбеници Атанасија Николића“ подробно извео, као и других непрецизности, писац наше прве алгебре снашао, и то „добро, много боље него што то изгледа на први поглед“ (Кечкић, 1996:226).

„Излагање је методски добро: од једноставнијих појмова прелази се на сложеније, а све се илуструје примерима којих је доста“ (Исто:221), износи Кечкић, након чега анализира и добре али и слабије делове самог уџбеника. Оно што је у свему додатно битно за правилније тумачење оваквог уџбеника, истиче се чињеница да је „превођење стручног дела са језика који има одговарајућу стручну терминологију на језик који такве терминологије нема“, био врло тежак посао. Већина математичких појмова данас елементарних, тада нису били дефинисани, па да би читаоцима приближио науку, Николић је с разлогом уводио нову терминологију. Схватајући тежину свог задатка, уз скоро сваки посрбљени појам остављао је у загради углавном и латинску варијанту. Тиме је према Кечкићу ипак „олакшао и другима да траже бољу или адекватнију српску реч за тај појам“ (Исто:219). У појмовном разбистравању математичких термина, Николић је тако допринео лакшем проналажењу истих – многи термини остали су у употреби и данас, али су многи промењени или скроз заборављени. Увиђајућу труд који је Николић уложио у сачињавање овог дела, кнез Михаило је одобрио да се Николићу *50 талира из Правителствене касе даде*. „То је била прва књижевна награда издата, којом је млади кнез желео да покрене и *Профессоре Лицеума и Гимназије, охото к сочињавању и издавању полезни за школу књига подкрјепи и већма возбуди; како је имајући у виду, да је Списатеље награђивати дјело мудрог и великодушног Правитељства*“ (Петровић, 1901:816).

Други Николићев уџбеник, а први из геометрије на српском језику “Елементарна геометрија – устројена за употребу слушатеља филозофије у Лицеуму Кнежевине Србије”⁹⁹ посвећен Кнезу Михаилу Обреновићу, штампан је у Београду 1841. године. Написан је на 215 страница с логаритамским таблицама на крају, уз 5 пресавијених листова са цртежима, с намером исказаном у предговору, да „дело за слишатеље што поњатније изиђе“. Стога је и „опширност морао да по опстојателствама за предавање прописаног (пологодишњег течанија) времена“ узме у обзир, те је кроз три дела: планиметрију (обрађену у десет глава), тригонометрију (са великим бројем до детаља урађених задатака) и стереометрију (има две главе), свој задатак према Првановићевој реализовао успешно.

Према њеној анализи Николићевог рада, „садржај одговара оном што се данас, из ових дисциплина, обрађује у средњим школама“ (Првановић, 1996:429). Она је на првом научном скупу у Новом Саду анализирали Николићева објашњења геометријских облика од којих је

⁹⁹„Елементарна геометрија устројена за употребленіе слишатеља филозофије у Лицеуму Княжества Србије.“

пошао у излагању, затим основателна правила (аксиоме), као и доказе неких теорема. У свом другом раду са скупа у Крагујевцу, као наставку првог, Првановићева је размотрила и паралелност правих, подударност и мерење угла, пропорционалност дужи, мерење површина и запремена.

Она наводи да уџбеник који је добро конципиран, осим што „садржи низ умесних примедби, бројне примере и решене задатке“, мања за „неким суптилнијим појмовима, неким деликатнијим и тежим доказима, који су некада дати знатно иза оног места где се користе“ (Исто:438). Зато она закључује да је „много шта у овом уџбенику и одраз схватања досегнутог нивоа знања оног времена“ (Исто). Зато истиче да је за оцену овог дела нарочито важан увид у то да се прича о првом уџбенику на српском те врсте, те да је „аутор морао да реши многе проблеме, од формирања геометријских појмова, избора и распореда садржаја, преко начина излагања до стварања математичких термина на српском језику“ (Исто).

Николић је у Предговору књиге навео да се „по жељи Високославног Попечителства Просвјештенија трудио да по возможности сила мои Математическа израженија и разна наименованија на Србски“ преведе (Николић, 1840:[IX]–[X]). Од термина које је Атанасије Николић увео, Првановићева наводи да су се „неки, у истом или нешто измењеном облику задржали и до данас: угал, триугал, катета, ипотенуза, паралелограм, квадрат, призма, висина, подићи односно спустити нормалу“. Док други, међу којима има и оних „који су буквално преведени, нису преживели: ошиље угла (теме угла), отвесна линија (нормална права), линија равнотекућа (паралелна права), двоуголна (дијагонална)“ (Првановић, 1996:438). Међу неусвојеним терминима који „данас нарочито чудно звуче“, Првановићева се осврнула и на њедриште и соњедриште који су представљали синус и косинус.¹⁰⁰

Настала 1841. године када све више почиње да се проширује репертоар наслова, ова књига посебно је важна јер је то уједно и време када „постепене промене у графичком облику књига постају све видније“ (Вујовић, 1986:399). Осим што се на књигама као што су „Закон војениј“ (1839), „Закон грађанскиј“ (1844), итд. све чешће јавља на насловној страни грб Кнежевине Србије који је уједно и као вињета и као званични знак, исти је утиснут и на овим научним књигама Атанасија Николића, што им посебно даје и графички иницијалну и важну димензију.

„За 17 година подмиривала је школску потребу ова Николићева математика. А тек се 1856. године осетила потреба, да би требало имати потпунији уџбеник математички, те је исте године *по препоруци школске комисије* преведена *Алгебра Др. Франца Мочника*; а 1857, преведена је од истог писца и *Геометрија* „за више школе књажества Србија“. Од тог доба она Мочникова математика, постала је „прописна“ школска књига за више разреде гимназије“ (Стојковић, 1882:254). Та математика као „аустријски производ“ одржала се за више деценија, без икаких измена, „без спремних људи, који би радили на томе пољу, и који би нам могли спремити боље уџбенике од Мочникових“ (Исто), мишљење је негдашњег професора математике и књижевника Сретена Стојковића.¹⁰¹ Управо та њена неприхватљиво дуга примена у „Вишим“ школама иде у корист нашој првој српској математици, која је морала да причека неколико деценија како би се математичка литература развила, те тако добила адекватне следбенике...

¹⁰⁰У разматрању свеукупног Николићевог рада и његових резултата које је остварио у математици, треба имати у виду и да се професорској служби посветио свега четири године, будући да је мимо воље, указом од 26. октобра. 1842. године већ престао стручно да се њоме бави, добивши улогу „Началника Одделења Полицајно-Економичног при Попечителству унутарњих дела“, где је Тома Вучић Перишић био попечитељ, а Илија Гарашанин његов помоћник.

¹⁰¹Сретен Стојковић (Крагујевац, 1854 – Београд, 1928), књижевник, професор и педагог.

2. Оснивање „Друштва српске словесности“

Истакнуто место у културно-просветном и научном животу обновљене српске државе носила је институција по имену „Друштво српске словесности“, основана 1841. године. Повезујући и удружујући људе чије активности су превасходно подразумевале старање о српском језику, усавршавање и уједначавање сопствене научне терминологије и уопште оживљавање, развијање, очување и уобличавање националне културе – кроз уметност и кроз науку (уз целисходно прожимање и са савременим достигнућима у датим областима), посредно и непосредно, ова установа битно је утицала на културну обнову српског народа и Кнежевине Србије.

Недовољно повољни друштвено-културни али и политички разлози који су најпре нагнали кнеза Милоша да одложи оснивање ученог друштва које је прво безуспешно иницирао Димитрије Тирол 1832. и 1835. године,¹⁰² нису обесхрабрила два велика родољуба – Атанасија Николића и Јована Стерију Поповића у истим просвећујућим аспирацијама. Препознајући погодније време за установљење културе након донешења тзв. „Турског Устава“ 1838. године и уздизања Гимназије у Крагујевцу на степен Лицеја (1838/39),¹⁰³ ови професори с Лицеја су обновили, потом и решили питање формирања друштва учених људи „које ће се о образовању језика и напредку саветовати и договарати“ (Предлог за установљење Друштва српске словесности, 1973:22).

Подстакнути тешкоћама на које су наилазили предавајући „високе“ предмете за чије појмове и ствари нису имали осмишљене адекватне термине у српском језику – уједначену научну терминологију, професори математике и природног права су уз сагласност и подршку вишег надзорника школе Димитрија Исаиловића поднели 28. септембра 1841. године Министарству просвете „Предлог за установљење ученог друштва“ с пројектом устава, устројенија и печата, а које су „Србском академијом наука“ прозвали. Кнез Михаило увидевши потребу за таквим друштвом којем ће „поглавита циљ бити распрострањивање наука на нашем језику, као и образовање и усавршавање језика српсконародног“ (Сагласност Државног савета да се оснује једно учено друштво, 1973:25) одобрило је њихов предлог, с једном изменом у погледу именовања. Према сугестији Савета да је упутније прозвати га „Друштво Србске Словесности“, Михаило је 7. новембра 1841. године потписао Уредбу о Уставу Друштва српске словесности¹⁰⁴ установивши тако институцију која је претеча данашње Српске академије наука и уметности (САНУ).¹⁰⁵

У уредби о првом Уставу Друштва српске словесности у којој је кнез потврдио основни циљ друштва држећи се добро организованог устројства Устава које су сачинили вредни професори, у осамнаест одредби је између осталог утврђено да друштво има председника који је увек „попечитељ просвештенија“, да има потпредседника као и секретара. Усвојено је да оно осим редовних има и дописне и почасне чланове, а да прве редовне чланове, на предлог Министарства просвете, именује сам кнез док ти чланови бирају све остале. Истим Уставом уређено је и да Друштво добија своју библиотеку и архив.

Свечану скупштину Друштва где су поред чланова и његове управе присуствовали кнез Михаило и друга отмена лица, отворио је председник Друштва Стефан Радичевић, замоливши кнеза да прими Друштво под своје покровитељство. Пожелевши му „да савлада све препоне

¹⁰²Основни задатак Тироловог ученог друштва био би чување и развијање словенског језика који се налазио у црквеним књигама, изучавање српског језика, писање граматике и синтаксе за тај језик и припремање речника“ (Крестић, 2016:11). За то друштво Димитрије Тирол је израдио „Начертаније устава“.

¹⁰³„Турски устав“ је остављао министру одрешене руке у просвети, а што је битно јер од кнеза није морала да се тражи сагласност.

¹⁰⁴Тај се датум иначе узима као датум оснивања Друштва српске словесности.

¹⁰⁵„Друштво српске словесности било је до 1862. године подстанар у Лицеју, Капетан Мишином здању и у приватним кућама, а од тада у просторијама Министарства просвете. Српско учено друштво било је смештено у Великој школи, а Српска краљевска академија у Бранковој улици. Од 1952. године, Српска академија наука се налази у данашњој згради САНУ“ (Спасовић, 2016:64).

око усавршавања језика и рада на општем образовању, кнез је предао председнику устав а члановима дипломе. Скупштину је затворио свечаним говором Атанасије Николић, секретар Друштва (Перуничкић, 1973:7).

Атанасије Николић осим што је израдио нацрт печата за Лицеј, промишљено и надахнуто се посветио потом и изради нацрта печата за Друштво српске словесности. То мало мајсторско дело представљало је необрађено поље на коме се високо подизао споменик са уклесаним грбом Србије. Необрађено поље симболизовало је српску књижевност на коме образовани и родољубиви Срби, научници и уметници подижу споменик – чистећи га од корова. Утом, споменик су обасјавали зраци тек излазећег јутарњег сунца – који представљају живот и сјај просвете, оплемењујући тако и поље и споменик.

Образац печата „Друштва српске словесности“ послат је Попечитељству просвештенија с препоруком да се пошаље у Беч, да би га тамо српски питомец и искусни гравер Анастас Јовановић изрезао у два комада, један величине као што је био на образцу, а други упола мањи.¹⁰⁶ Иако је у напомени речено да се све као на првобитном обрасцу печата изреже изузев натписа „Печат Српске наука академије“ (а да пише „Печат Друштва српске словесности“), грешком је првобитан назив остао тако израђен и донет у Београд посредством уметника и првог српског литографа Анастаса Јовановића. Пронициљив је стога увиђај Владимира Костића који је на 175. годишњици од оснивања ДСС истакао да је том омашком већ тад предочен „нехотичан наговештај континуитета овог друштва и САНУ“ (Костић, 2016:22).

На основу предлога Министарства просвете, кнез Михаило је 27. маја 1842. године именовао прве редовне чланове Друштва где су поред предлагача Атанасија Николића и Јована С. Поповића, изабрани и Димитрије Исајловић, врховни надзиратељ школе; Стефан Марковић, члан Државног Савета (Совета); Јован Стејић, секретар Државног Савета; Димитрије П. Тирол, члан обшћества (друштва) Историје и древности/старина у Одеси; Сима Милутиновић, списатељ и стихотворац и Исидор Стојановић, професор всемирне (опште) историје.

На ванредној седници Друштва српске словесности одржаној 31. маја 1842. године, према предлогу Стефана Радичевића, Димитрије Исајловић је изабран за потпредседника а Атанасије Николић за Секретара Друштва.¹⁰⁷ На тој функцији Николић је био до 1844. године када је поднео оставку.

Рад ДСС који се заснивао на усавршавању српског језика и правописа, утврђивању терминологије за предавање у школама и на научном раду (ширењу наука на националном језику), подразумевао је уједно и рад на прикупљању грађе која би била саставни и осведочени део културне историје Срба. Прикупљани архивски материјал у вези са културном историјом Срба академици су користили улажући „посебан труд да рад усмере по угледу на научнике, научне институције и академије европских народа онога времена, а да исти прилагоде својим могућностима“ (Костић, 2016:8). На тај начин се штитила народна књижевност, народна историја, наука и образовање уопште.

¹⁰⁶ „Прављење печата Друштва Српске словесности“ 17. јануар 1842; Архив САНУ, бр. 10 (Перуничкић, 1973:42–43).

¹⁰⁷ Његовој светлости

Имајући у виду Друштво српске словесности при предстојећем дејствовању свом потребу деловодитеља, изабрало је у свом ванредном заседанију по гласу устава пар. 2. и устројенија в. пар. 1. редовног члена Атанасију Николића за секретара свога, који избор вашој светлости милостивејшег одобрења ради покорнејше подноси.

К. В. Но. 3

У Београду

1. јунија 1842.

(Друштво српске словесности извештава књаза да је за секретара друштва изабрало Атанасија Николића и моли књаза ово да одобри, у Перуничкић, Б, *Друштво српске словесности 1841–1864*. Београд: [б.и.], 1973.)

Иако се за главни задатак Друштва најпре истицало усавршавање језика и ширење научне мисли на српском језику, проширивањем круга задатака и на друге области, дошло се до реорганизације рада саме институције. Разграновање делатности на пет стручних одсека или целина извршено је 1849. године и то: за језик, историју, правне (који је имао и државне науке, статистику и политичку економију), природне и филозофске или „мудрословне“ науке.

По изгнанству кнеза Михаила, на власт је дошао Александар Карађорђевић (1842/58) који се 1845. године прихватио покровитељства ове далековажне установе. Јула 1847. године наређено је да се бесплатно штампа „Гласник“ – орган Друштва српске словесности у државној штампарији (а друге књиге без процента), те је отад друштво почело да објављује своје теоријске и практичне радове. Издато је укупно 17 књига и 10 књига посебних издања – највише из области историје, како на бази извора који предочавају српски средњовековни живот, тако и оних који анализирају Српску револуцију. Међу првим свескама разматрана су језичка питања и рад на прикупљању грађе за терминологију. Тако Атанасије Николић у Гласнику ДСС „расправља о натпису у манастиру Св. Стефана и Јеванђељу које се налази у цркви а донето је из Хиландара“ (А. Николић, *Прилог к Србским древностима*,¹⁰⁸ Гласник ДСС, 1 (1847), стр. 184–186.) Такође пореди речи у српском језику у Србији са онима које је чуо у Војводини (А. Николић, *Прилог к Србској нарјечници*,¹⁰⁹ Гласник ДСС, 1 (1847), стр. 17–21).¹¹⁰

Као поборник народног просвећивања, посебну пажњу посветио је ширењу науке. Обузет мишљу да прво треба да се створи и да народу „технически речник“, Николић је у Гласнику ДСС, 6 (1854) писао да је „уверен да ће оно човечеству и отечеству и народу своје највећу ползу принети, ако се оно постара на масу народа дејствовати да у овоме најнуждније науке и полазна знања распространи.“ Перишић указује на то „да су се сва мишљења, сукоби и односи према науци испољили“ управо у раду на том речнику, о коме се расправљало у Друштву пуних двадесет година. Он с једне стране рад на стварању „техническог речника“ схвата као планско спречавање рада у развоју науке, док с друге стране налази да је „позната борба око језика у Друштву и ван њега, спречила израду и издавање тог речника“, који би „за терминологију математике био врло важна основа на путу даљег усавршавања“ (Перишић, 1996:399).

У то време, полемике о језику и правопису међу образованим Србима почеле су да се јављају све више. „Друштво српске словесности поникло на идеји усавршавања српског језика и правописа за предавање у школама и у научном раду, постепено али сигурно образујући се на начелима противника Вукових језичких реформи, постајало је све више установа која се за те реформе борила и изборила“ (Крестић, 2011:24).

Иако је Скерлић писао „да је Друштво било више једна просветно-професорска комисија но научно тело“, оснивањем једне овакве институције од културног и националног значаја, у земљи тек ослобођеној од вишевековног ропства па следствено и с мањим бројем школованих људи пуштено је корење којим се учвршћивао пут самосталности. Према речима Василија Крестића, „друштво се својим програмским задацима претворило у својеврсну националну академију, с обавезом да проучава све што се тичало српског народа и српских земаља и с намером да ради на народном просвећивању“ (Крестић, 2016:24).

Након кратке суспензије Друштва српске словесности,¹¹¹ највишим кнежевим Указом од 29. јула 1864. године, то тело се обновило преобразивши се у „Српско учено друштво.“ Под

¹⁰⁸ „Прилогъ къ србскимъ древностима“.

¹⁰⁹ „Прилогъ къ србској нарѣчници“.

¹¹⁰ „Николић учествује у сакупљању старина и богаћењу збирки Друштва. *Поклања Друштву снимак натписа нађеног на једном римском камену у Гурговцу, као и хрисовуље српског краља Стефана Уроша* (Записници, Гласник ДСС, 6 (1854), 342. – У Перишић, 1996:397).

¹¹¹ Због немогућности да смањи утицај либералне групе која је предлагала истакнуте револуционаре тога времена (Гарибалдија, Кобдена, Чернишевског, Деака, Херцена) за дописне и почасне чланове, кнез Михаило је суспензовано друштво 27. јануара 1864. године (Како је између Друштва и Министарства просвете избио сукоб,

тим називом институција је радила све до 1. новембра 1886. године, када је краљевским законом сам назив Академије први пут службено уведен. Као „Српска краљевска академија“ деловала је ова институција до краја Другог светског рата, када се у новим друштвеним условима, законским одредбама из 1947. преточила у првопредложену „Српску академију наука“, а 1960. године у данашњу „Српску академију наука и уметности.“ Атанасије Николић је постао почасни члан Друштва 1864. године.

2.1. Писац „техничког речника“

Још од првих дана по доласку у Београд, прихвативши се функције професора математике при новооснованом Лицеју, Атанасије Николић – писац првих уџбеника из математике, носио се с проблемом језика – како да предаје науку на српском језику и да уједно сам ствара техничке речи. Муке с терминологијом око наука које се предају на Лицеју делио је с тадашњим лицејским колегом Јованом Стеријом Поповићем, који је године 1841/42 дошао да предаје природно право. „Како каже Стерија, код једног наставника ученици слушају о кривичном, код другог о казнословном, код трећег о казнителном праву, свако инсистира на свом термину, нико неће да прихвати туђ, куда то води? Схватајући колико је то погубно за систем када сваки аутор преводи на свој начин” (Аничич, <http://www.politika.rs/scc/clanak/481281/Lingvistika-izmedu-zakonske-i-rodne-ravnopravnosti>, 15.6.2021.), почетком пете деценије XIX века, Јован Стерија Поповић и Атанасије Николић иницирали су оснивање српског ученог друштва. Страхујући да и при „најбољој вољи и при најузвишенијој способности“ (Николић, 2002:77) неће успети лако да погоде израз који би одговарао и својству језика (а да се при том не увуку неки изрази који не одговарају своме значењу), дошли су на идеју „да би од преке нужде било“ (Исто) да на посебним састанцима професора и других способних личности почну да раде на стварању техничког лексикона. Сматрали су да је најбоље да се „све речи и кованице које су на таквим састанцима *опитим согласјем* настајале објављују у „Српским новинама“ и „Подунавци“. Тако би оне биле доступне ширем кругу људи, од којих се очекивала критика“ (Крестић, 2016:13).

Још у првим годинама рада, Николић и Поповић започињу сакупљање речи за израду „Техничког лексикона“. У грађи о Друштву србске словесности пронађене су речи (слово А) са приближно 90 различитих термина из математике, механике и архитектуре.¹¹² Кићовић наводи да се Друштво „са својим честим састанцима трудило да по азбучном реду посрбљује углавном латинске речи и оно што је већином гласова усвојено, уношено је у записник. Почетком новембра 1844. године је свршени посао ревидиран, и за оно што је усвојено је решено да се као грађа за дискусију објави преко штампе и да се позову учени људи да о том *тешком и важном послу* размисле и своје примедбе пошаљу Друштву, које ће се дотле уздржати од сваке коначне одлуке¹¹³ (Кићовић, 1956:322). На основу Извештаја ДСС који су 11. новембра 1844. године објавили у „Подунавци“, увиђа се објашњење по ком је сачињена и спремљена грађа за Словар „оних речи, које су српском језику по потреби његовог вишег књижевственог опредељења, према данашњим приликама, нужне“ (Подунавка, 1844, стр. 182¹¹⁴). Наведено је опредељење, како за речи из старо-словенског језика, „из оног предрагог и јединственог језиковног извора“ (Исто), тако и за оне које су у употреби код наших нових

кнез Михаило који се определио за Министарство, утицао је на тадашњег министра просвете Косту Цукића да суспендује Друштво српске словесности).

¹¹²Архив САНУ, Фонд ДСС, 1842, 24.

¹¹³Како је одзив јавне дискусије био лош, једино су узели у обзир негативну критику Петра Матића (Ненада Ребића), те је након одговора њему у „Подунавци“, рад на изради Речника надаље настављен.

¹¹⁴Доступно и на: https://digitalna.nb.rs/wb/NBS/casopisi_pretrazivi_po_datumu/podunavka_dodatak_srpskim_novinama/1844/b046#page/0/mode/1up.

писаца. У прилогу су предочене те штампане речи на слово А, заједно удешене као појмовник под називом „Припрема за називословни (терминолошки) речник“. У истој објави је такође забележена и Николићева молба – „да га из тог узрока, што је званичним пословима јако оптерећен, од секретарске дужности разреши“ (Исто).

Према Павлу Перишићу овај први покушај систематског рада на стручној терминологији код нас 1842. године, интересантан је по много чему. Пре свега, на изради „слова А“ осим што наводи да је учествовао и Стерија Поповић, Перишић истиче да је рађен по угледу на Вуков речник (1818). „Анализа „слова А“ показала је одговарајуће тешкоће и неодлучности: тако за аритметику Николић уводи реч рачуница па је брише како би задржао Вуков назив численица; за аксиому не уводи једну реч већ дословно значење „изреченије које доказателства не потребује“; итд. (Перишић, 1996:402).

Након другог главног заседања Друштва одржаног 27. маја 1845. године где се Вук Стефановић Караџић (најпре) као кореспондент члана Друштва (од јуна 1842. године) критички осврнуо на њихов рад,¹¹⁵ расправа о раду на терминолошком речнику је све више почела да узима маха, и она је била актуелна пуне две деценије. Чести сукоби у „Подунавци“ на тему тог речника, постепено су премашивали и границе опште полемике, носећи неретко силне увреде „пропраћене личним вређањем па и омаловажавањем нпр. краја одакле Стерија потиче“ (Грујић, 1956:92)... Николић је тад ставши у одбрану Стерије „упутио *Опомену сочинитељима посланице другу о писмима писаним новим србским језиком*, узвикујући: *Ко ли вам даде право грдити човека који у вас дирнуо није?* Атанасије Николић је оштро прекораво те младе људе који су се дрзнули нападати познатог и родољубивог књижевника“ („Подунавка“, 1845:195–196 // Грујић, 1956:92).

Како је преко потребно било изједначити изразе у настави чију наредбу је издало Попечитељство просвештенија 8. фебруара 1844, на предлог Одбора просвештенија и по препоруци Попечитељства, на пут по Србији, Црној Гори, Босни, Херцеговини и Далмацији је 1846. године послат професор Лицеја и члан Одбора просвештенија Јанко Шафарик. Он је отишао да напише називе биљака, птица и животиња, разних алатки у занатству, оруђа за економију и привреду, справа и њихових делова итд. Стерија му је најпре дао упутства од стране Министарства којима је упућен „да пази и на речи других струка, да обрати пажњу на музејске предмете и уопште непокретне старине, које ће описати и о њима поднети извештај“ (Кићовић, 1956:333).

Вук је у то време налагао да професори Лицеја и иницијатори оснивања Друштва српске словесности треба да одустану од „Техничког речника“, односно да га раде само професори за себе, па да их дају Друштву на увид – те „да прво треба да науче народни језик.“ На Вукову опаску са заседања ДСС од 20. маја 1846. године да „дружество занимајући се овим послом ништа друго не чини, него само квари и грди наш језик“ (Грујић, 1956:93), Стерија је већ у првој свесци „Гласника друштва српске словесности“ од 1847. године, уз предочени текст „Називословне речи израђене Дрзжствомъ Србске словесности“ који је представљао један део урађеног посла нарочито оног који се тиче терминологије наука које се предају на Лицеју, бранећи рад самог Друштва објавио и посебан чланак под називом „Разлози о називословнымъ рѣчма.“ Коментаришући рад на научном речнику он је уједно одговарао Вуку пишући следеће: *За чудо! Кад прост човек каже псоглав, брзоплет, виторог, онда се језик не квари, а кад учен човек напише водопад, предупис, редостав, пароброд, онда се језик квари и грди*“ (Исто).

Као професори Лицеја притиснути потребом за утврђеном терминологијом из разних грана науке, Николић и Стерија су се превасходно залагали за посрбљавање стручних термина, за тражење њихове словенске етимологије. Априла 1849. године, обузет мишљу да прво треба да се створи и народу да „технички речник“, а незадовољан резултатима постигнутим на том

¹¹⁵Статус кореспондентног члана добијали су истакнути интелектуалци ван Србије. Када су боравили у Београду, имали су, по Уставу, сва права као и редовни чланови. Међу првим кореспондентним члановима Друштва били су и: Јан Колар, Јован Хаџић, Вјекослав Бабукић, Људевит Гај, Павел Ј. Шафарик, Јернеј Копитар и др. (http://dais.sanu.ac.rs/bitstream/handle/123456789/3322/bitstream_10571.pdf?sequence=1&isAllowed=y).

пољу, Атанасије Николић је упутио строгу критику Друштву [Записници, Гласник ДСС, 2 (1849), 269–275]: „Како је тежко погодити на Србском језику оне разне термине техничке од векова у страним језицима употребљаване. Професори дакле потребују подпоре и подпомагање у преважном кругу. Кад се једном увуче у језик неко израженије, или некиј техничкиј термин, тежко (за) је после изтерати и другим заменити. А да се не би то догодило, и да се не би високе науке неугодним терминима напуниле, нашло се за најсходније да се ти термини у Друштву и договором опредељују. Но да не би и Друштво Србству диктирало, уставом је опредељено да се решенија Друштва у Новинама обнародују, како би и они који нису чланови Друштва мњенија своја изјављивати могли те да би тако и друштво ползујући се овим, ако што реши, одобреније, обште добило. Ово су узроци били постанија Друштва Србске Словесности. Друштво је по потреби следствено било, почем је у почетку своје започело и на техничком речнику, радити, али је брзо по јединој само неоснованој приметби са правог пута сишло, предузетој поса оставило, а другој не започело, а да би се ипак видело, да Друштво нешто ради, оно је радило на прекрајанију устава и устројенија свога, као да би Устав томе крив био што је Друштво запело, те не напредује“ (Перишић, 1996:400).

Није спорно да су борећи се за правилност, чистоту и богаћење српског језика, залужући се за избегавање употребе рђавих туђинских (немачких, „илирских“ и других) кованица (које се лакомислено и беспотребно увлаче у говор), својим „екстремним језичким чистунством, тзв. пуризмом, стварали и кованице које често нису биле усклађене са структуром српског језика. Вуковим увиђањем тога, у српском језику данас ипак имамо стабилну језичку структуру и сачуване речи као што су географија, математика, граматика, биологија, физика, хемија...” (Аничич, <http://www.politika.rs/scc/clanak/481281/Lingvistika-izmedu-zakonske-i-rodne-ravnopravnosti>, 15.6.2021.). Међутим, треба имати у виду да је и Вук сам у „Новом Завету“ толико нових речи сковао, које се нису нашле у његовом „Речнику“. Такође, знајући да је низ добрих речи које Вук није унео у „Речник“ временом ипак усвојен, не би требало олако обезвређивати рад ова два велика радника, чији је превасходни циљ био увођење реда у термилошки систем наука.

2.2. Идејни творац Народне библиотеке у Београду

Прича о развоју Народне библиотеке која представља језгро културе – ризницу духовног твораштва и његове дубине, прича је о постојању потребе народа да баштини своје културно благо и да то благо као духовну храну чува међу народом. „Култура у свако доба, у сваком народу, религији, држави, добија нарочито своју боју, изузетан сјај и прелив, предодређен дах. Нама се чак данас чини да један народ, у историји, у толико више вреди уколико је у духовном твораштву био свестранији и дубљи, широко човечан остајући, доступан, обилан“ (Кашанин, 1930:[93]). Библиотеке осведочавају то твораштво – културу као вековно прегнуће народа, чинећи је доступном свима.

Иницијални пут оснивања Народне библиотеке у Београду као једне од централних ризница културе Срба, доста је сложен. У историографији библиотека присутна су различита мишљења о претечи исте, с обзиром на то да ли су у разматрања узети чисто формални (чињенички) или и други постојани фактори за њено одређење и облик, а то врло добро илуструје сам назив студије Јеремије Митровића „Неслагања у тумачењу извора о постанку Народне библиотеке у Београду.“ Сагледавањем њене генезе, осим Митровића, међу многима су се бавили и некадашњи секретар министарства просвете Милан Ђ. Милићевић, библиотекар

исте Јован Бошковић,¹¹⁶ Љубомир Дурковић-Јакшић, Михаило Подољски, Мираш Кићовић, затим Марија Илић Агапова, Дивна Ђурић-Замоло, Светлана Мирчов, Десанка Стаматовић, Дејан Ристић итд. Међу њима су претежно уврежена мишљења да је Народна библиотека основана 1832. године у дому Глигорија Возаревића, првог београдског књиговесца, књигопродавца и издавача који је занат учио у Бечу.¹¹⁷ Заједно са својом женом, Возаревић је ту – у једној малој кући која је била и дућан и стан и која се налазила на углу данашњих улица Краља Петра и Кнеза Симе Марковића до кафане „Знак питања“, још од 1827. године продавао новине и књиге (Ђурић-Замоло, 1982:40). Временом су се на том месту почели окупљати најобразованији Срби које је занимала књига, те се међу њима родила и мисао о оснивању библиотеке.

Само две године након доношења Хатишерифа којим је Кнежевини Србији призната унутрашња политичка самосталност, а њиме и право на поседовање штампарије, Возаревићевим залагањем уз подршку кнеза Милоша Обреновића и његовог брата Јеврема свечано је у дућану отворена библиотека о чему су писале новине, па и „Летопис Матице српске.“ Будући да је основана без званичног акта или писаног указа, „Новозаведена Библиотека вароши београдске,“ како су тада најчешће звали библиотеку без тачно утврђеног имена,¹¹⁸ према Мирчовој, представљала је полудржавну институцију, утемељену на владаочевој вољи (Мирчов, 2014:212). Према Десанки Стаматовић, „инсистирање на законском акту о оснивању Народне библиотеке чини се неоправданим и сувишним ако се има у виду време и околности у којима је Библиотека настала“ (Стаматовић, 2011:59). Како је „Србски летопис“ позвао све родољубе да буду приложници „ове миле засад Мезимице сербске,“ нашта су се с ревношћу одазвали како би били приложници прве српске библиотеке, септембра 1832. године она је имала већ око 800 књига.

С обзиром на то да је број књига непрестано растао, Народна библиотека смештена у Возаревићевом дућану од фебруара 1832. до септембра 1833. године се сели у оближњу зграду Књажецке печатње („Правителствене Типографије“) која се налазила близу Глишиног дућана, односно такође близу Саборне цркве. Отад народна библиотека добија назив Књажевско-типографска библиотека (Књажевско-Типографијска библиотека), а први администратор или управник Књигопечатње или Државне штампарије – Димитрије Исаиловић (од априла 1832. до новембра 1833. године), према Мирчовој, био је самим тим и први библиотекар. Новембра (22) 1832. године, кнез Милош је Исаиловићу упутио писмо којим му је одобрио штампање басни Доситеја Обрадовића, под условом да се један примерак задржи за Библиотеку. Тако се и историјски развој обавезног примерка штампане књиге у Кнежевини Србији зачео овом наредбом.

Књажевско-типографска библиотека заједно са Државном штампаријом, по наређењу кнеза Милоша сељена је у Крагујевц 1833. године, да би поново била враћена у Београд 1835. Године 1838. прелази под управу Министарства просвете које је од кнеза Милоша добило дозволу да библиотеку која у то време није била довољно употребљавана и организована, пренесе у свој ресор.¹¹⁹ Тако супротно гледању оних који порекло Народне библиотеке налазе

¹¹⁶Јован Бошковић (1834–1893), филолог и професор. Био је библиотекар Матице српске (1871/75), а потом и Народне библиотеке (1875/80). Он је један од првих који је у дому Глигорија Возаревића видео претечу Народне библиотеке, да би се на то виђење надовезали Мираш Кићовић и други.

¹¹⁷Стремљења ка оснивању народне библиотеке јављају се иначе и у XVIII веку код српских великана као што су Вићентије Јовановић, затим митрополит Стефан Стратимировић, док су у XIX веку пренета између осталих и на професоре Платона Атанацковића и Димитрија Исаиловића.

¹¹⁸Помиње се као „Библиотека“, „Јавна библиотека“, „Српска библиотека“, „Народна библиотека српска“, Београдске вароши библиотека“, Књигохранилиште београдско“, „Државна библиотека“, „Народна библиотека Београда“, „Народна библиотека при Попечитељству просветенија“ и „Народна библиотека“ (Шалипуровић, [б.г.]:11).

¹¹⁹Попечитељство просвештенија је дало налог Јакову Јакшићу, инспектору типографије, да „од сваке у Књажецкој Србској Типографији печатне књиге по једну послати да не пропусти“.

у тзв. „Библиотеци вароши београдској“, ¹²⁰ присутан је став и оних историографа који зачетак Народне библиотеке проналазе у „Библиотеци при Попечитељству просвештенија“ – формално основаној у Крагујевцу 1838. године. „Отада је годинама Библиотека делила судбину Министарства просвете“ (Ђурић-Замоло, 1982:41).

Библиотека при Министарству просвете настала куповином потребних књига и добијањем поклона, имајући у свом фонду и две државне библиотеке (прва из Књажевске канцеларије која јој је прикључена 1838. године и друга Књажевско-типографска библиотека чије су прве књиге набављене у Русији 1830. године), постала је темељ из ког се развила Народна библиотека Србије. „Новооснованој Библиотеци Попечитељства просвјештанија“ припала је и библиотека архимандрита Лукијана Мушицког, а фонд је, потом, обогачиван и вредним поклонима бројних дародаваца (Мирчов, 2014:213). „Библиотека је тада била смештена – заједно с Попечитељством просвештанија – у гостинском конаку, али се потом, делећи судбину српске престонице селила неколико пута на релацији Крагујевац-Београд“ (Исто), да би коначно почетком маја 1841. године, заједно с Попечитељством просвештанија била враћена у Београд.

Проблем неодговарајућег смештаја за књиге, одн. проналажења адекватне просторије за Библиотеку који је уз честе селидбе у наредним годинама постајао све присутнији, решавао се унутар Друштво српске словесности. Верујући да будућност народа овиси од тога колико је сам народ просвећен, и да је осим развијања науке циљ настанка Друштва народно просвећивање (распрострањивање науке), иницијатори Друштва Српске словесности Атанасије Николић и Јован Стерија Поповић још су у нацрту Устава поднетог на усвајање истакли набавку књига и организовање Библиотеке као свој примарни циљ. Стога, осећајући као професор потребу за добро устројеном јавном библиотеком, Атанасије Николић је већ на трећем Редовном заседању Друштва 11. јуна 1842. године предложио конкретан план, који се узима као један од иницијалних корака у установљењу, одн. реорганизацији Народне библиотеке у Србији. Тражећи начин како да избегне трошкове око подизања библиотеке за Друштво српске словесности, „без које би иначе тежко напредовати могло“, али и за одржавање Библиотеке при Министарству просвете, он је предложио најпре „да се једна Народна библиотека установи“ којом би управљало Друштво, и да се с том библиотеком сједини „при Попечитељству просвјештенија налазећа се библиотека“. Колико је конструктиван и далековид био тај предлог сведочи познање да се након потоњих етапа у оснивању библиотеке то и десило. Наиме, након што је од 1870. године надзор над библиотеком преузело Српско учено друштво, године 1886. када је донесен *Основни закон Српске Академије*, Народна библиотека и Музеј су придани Академији, „а права дотадашњег надзорног одбора су престала и прешла на Академијино представништво. То право је Академија задржала све до краја Другог светског рата“ (Кићовић, 1960:117–118).

У даљем наставку плана изнетог на истој седници 1842. године, Николић је предложио прво и да се постави плаћени библиотекар који ће библиотеку сређену држати; затим да се за библиотеку особита зграда подигне; да се позову сви „љубитељи народног образованија“ да би дали прилоге како у књигама, тако и у новцу; и да се уреди да је Типографија „овој Народној библиотеци давати дужна“ по два примерка од сваке штампане књиге. Није без разлога Николић утом додао и образложење том просвећујућем настојању, у коме се закључује да је побуда Друштва „да се једна али знаменита народна библиотека подигне, која би Србство озарила а ово Друштво к достигнућу цјели његове подпомогла“ (Дурковић, 1963:147).

Иако је жеља за подизањем сопствене зграде за Народну библиотеку (први пут изнета на седници ДСС) препозната и схваћена као потребна, те је „по саслушању предлога усвојено да редовни члан Петар Радовановић напише „пројекат о постању Народне библиотеке са

¹²⁰Постоје и уверења да је Народна библиотека настала 18. фебруара 1853. године, а што је заправо дан кад је створено звање нарочитог „библиотекара“ који ће Библиотеком да управља.

устројенијем“ и поднесе га на идућој општој седници, „због „порођене револуције“ Друштво је престало да ради 1843. године“ (Исто), па се уједно и то питање за неко време обуставило.

Године 1844. чиновнику Министарства просвете Миловану Спасићу је поверено да доведе у ред библиотеку која је тада била у великом хаосу. Од 13. априла 1844. до 21. фебруара 1845. године он је библиотеку уређивао – саставио њене каталоге сачинивши први попис фонда у историји Народне библиотеке Србије.

Увидевши потребу да се неко континуирано брине о реду библиотеке будући да чиновници Министарства просвете уз своје редовне дужности нису успевали да се и с тим послом изборе, тек је Законом од 18. фебруара 1853. године створено звање библиотекара при Министарству просвете, „чија је дужност била да води целу библиотеку, да се стара о њој и да врши куповину књига“ (Јовановић, 1994:91).¹²¹ Њиме је „утемељена једна централна институција при Попечитељству просвештанија коју су чинили Народна библиотека и Народни музеј. У тој установи била је сабрана књижна и музејска грађа до тада похрањена при Попечитељству просвештанија, али и она која је била при Совјетум другим попечитељствима и надлештвима“ (Мирчов, 2014:215). Указом од 16. децембра исте године, за првог „правитељственог библиотекара“ је постављен Филип Николић, а који је уједно био и чувар музеја новонастале централне националне институције.

Унапређењу библиотеке су у потоњем периоду знатно допринели њени управници, нарочито Ђуро Даничић (1856/59), Јанко Шафарик (1861/69) и Стојан Новаковић (1869/74). Свој садашњи назив „Народна библиотека Србије“ добила је 1858. године на иницијативу тадашњег библиотекара (управника) Ђуре Даничића (Ристић, 2015:293). Године 1864. Народна библиотека Србије је пресељена у Капетан-Мишино здање где је остала до Првог светског рата.

Након што су потом расписом од 1870. године Библиотека и Музеј издвојени из Министарства просвете као самосталне установе (надзор над њима није више имало министарство већ Српско учено друштво),¹²² тек је 19. марта 1881. Законом о Народној библиотеци и музеју којим су се тада и те две установе оделиле, призната као самостална државна установа (Срб. новине 27.3.1881).¹²³ Првог новембра 1886. године када је изашао закон о Српској Краљевској Академији наука, по члану 7 тог закона,¹²⁴ Народна Библиотека и Музеј придани су Академији која је вршила надзор. Скупштина ју је „Законом о Народној библиотеци“ 1901. године преуредила употпунивши јој задатке и прецизно одредивши њену унутрашњу организацију. Као главну обавезу је добила да помаже неговање науке у Србији, да побољшава народно просвећивање, као и да среди дотадашњу српску библиографију и да сваке године објављује нову...

2.3. Предлози за оснивање сеоских читалишта

Књига је „носилац духовно-културног континуитета кроз генерације“ (Дворниковић у Агапова, 1934:3).

„Значење књиге у животу културног живота – без обзира на време, народ и неку одређену цивилизацију – једва да се икако може преценити, али се зато може лако потценити“ (Дворниковић у Агапова, 1934:3), а што се у пракси дешавало и дешава често. Колико је књига потребна градском становништву, исто толико је потребна и сеоском. Тако је препознавши

¹²¹Предлог да се решава независан положај Библиотеке упутио је Совјету у име Министарства почетком 1853. године Лазар Арсенијевић Баталака као привремени вршилац дужности Министарства правосуђа и просвете.

¹²²Отад „она је самостална културна установа, прва јавна библиотека, приступачна свима и свакоме, а не интерна, на крају крајева, библиотека једног од министарства“ (Подолски, 1940:7).

¹²³Предлог закона о Народној библиотеци упутио је Народној скупштини на решавање Стојан Новаковић у својству министра просвете. Закон о Народној библиотеци од 19. марта 1881. је објављен и у „Зборнику закона и уредаба“, књ. 36, 1881. и у „Просв. Гласнику“, 181, стр. 233.

¹²⁴Зборник 42, стр. 201–241.

потребу за великим системом јавно-организованих библиотека, академик Атанасије Николић превасходно усмерен ка распрострањивању наука у друштву разматрао начине како би културне прилике за живот у селу једнако могле да се развију као граду, те давао предлоге и планове на ту тему.

Увиђајући недостатак културних установа којих и данас по селима има поражавајуће мало, а са жељом да успостави културу књиге и библиотеке у свим друштвеним слојевима, као члан Друштва српске словесности предлагао је оснивање сеоских читаоница.

На четвртом редовном заседању Друштва 14. априла 1849. године, у присуству потпредседника Јована Гавриловића и редовних чланова Друштва – Филипа Христића, Сергеја Николића, Андреја Стаменковића, Јована Мариновића, Димитрија Матића, Константина Бранковића, Димитрија Црнобарца, Гаврила Поповића и секретара Константина Цукића, господин Николић је изложио „пут и средства, којим би Друштво могло доћи к свом циљу тј. ка распрострањивању словесности по србству“ (Записник са четвртог редовног заседања, 2011:297). Предложио је отварање општинских читалишта уз пописивање и раздјеливање популарних и поучних књига и повремених листова, те је за ту сврху одређена Комисија, „која ће опширно и јасно план за ствар ову саставити.“ Комисија су чинили Гаврило Поповић, Димитрије Црнобарац, Јован Мариновић и Атанасије Николић.

„Николић је одмах примио на себе, да се преко сад путујући главни управитеља школа извести о стању општина, где би се најпре таква читалишта увести могла“ (Исто). Николић се залагао „да се издејствује од општине да селима купују књиге које оно издаје, пошто сељак нерадо купује књигу, и да их у примиритељном суду „уредно држе и чувају“. Да би се књиге читале и наука у народу распростирала, предложено је да се оснује у свакој општини читалиште и да се одреди место, дан и време када би се књиге читале скупљеном народу. Николић је сматрао да је најбоље место за читање школа, али лети може бити и „под грмом“, а зими у примитељном суду, у каквој приватној кући или напослетку „у меани“. Дани за читање били би недеља и празник, а време после литургије. Тамо, пак, где нема цркве, читање треба да буде место црквене службе. У свакој општини Друштво би имало свештеника, учитеља, чиновника или трговца за свог агента кога би тамошње читалиште изабрало за кореспондента или почасног члана. Овај агент придобијао би нове чланове, чувао ред у читаоници и имао дужност „књиге од Друштва послате читати и објашњавати“, и Друштву слати извештај, који би се објављивао. Агенти би добијали бесплатно издање Друштва, а чланови читалишта користили би бесплатно књиге у читалишту. Према овом предлогу Николићевом, управитељи и надзорници основних школа који су били чланови Друштва српске словесности приликом ревизије по школама, прегледали би читалиште и о томе подносили извештаје самом Друштву.

Априла (28) 1850. године, редовни чланови друштва Атанасије Николић, Димитрије Матић, Гаврило Поповић и Јован Мариновић одређени у комисији за разматрање предлога о „потреби, ползи и начину заведенија варошки и сеоских читалишта“ (Записници седница ДСС, бр. 55, 2011:364) који су предложили Николић и Матић, дали су извештај о њему самом. Прво је истакнуто „да је умесно и по будућим сљедствима благотворно“ (Исто) приступати реализацији овог плана и „да је то згодан пут којим би се књижевност наша уопште распространила, а споредно и циљ Друштва унапредити могла“ (*Мишљење неких чланова Друштва српске словесности о оснивању сеоских и варошких читаоница: 28. април 1850. год.*, Перуничкић, 1973:264). Што се имена тиче, закључено је да се не мора звати Читалиште; а да се заведе само при оним општинама, које школе имају. Разматрајући предмет или садржај читања, комисија је просудила да би „мимо популарних књига које друштво издаје, преко нужно било издавати један економично-морални лист (како што је Чича Срећков лист био), који би један од чланова уређивати могао (док би му неколицина њих помагала сходним прилозима) и који би на табаку једанпут недељно излазио“ (Исто). По питању услова под којим би се како наведени лист, тако и књиге друштвене општинама давале, Комисија је предложила: „или да Правитељство заповеди таквим општинама, које школе имају, да из општинске касе

купе сваку књигу од друштва издану, и онај лист да држе; или да им се све то уступи бадава, а Правитељство да узме на себе цео трошак око тога“ (Записници седница ДСС, бр. 55, 2011:364–365).¹²⁵

На писмо Друштва од 13. јуна 1850. (бр.55) Попечитељству којим се предлаже на који би се начин и где читалишта у Отечеству нашем завести имала, Министарство просвете је одговарајући Друштву известило 23. јуна исте године „да оно није за целисходно нашло, узевши у обзир призреније стање и степен просвете у Отечеству нашем предложеније ово Друштва вишој власти на одобрење поднети. Попечитељство мисли да би трошак овај посве узалуд чињен и благородна и похвална жеља Друштва осујећена била, будући је недавно подробног содржаја лист суштествовао, који при свом старању и препоруци правитељства није могао обстати, нити ону целъ постићи, коју је издаваатељ његов пред очима имао“¹²⁶ (*Одговор Попечитељства просвете: 23. јунија 1850. год*, Перуничкић, 1973:266).

Велики значај књиге и вредност коју она има у облагорођавању народа, у одржању његовог духовно-културног континуитета кроз генерације, затим у његовом здравственом просвећивању као и у могућности књиге да послужи сељаку у његовом раду на унапређењу сеоског рада и села, недовољно је добро тако схваћен у друштву. Николићева иницијатива чијој актуализацији се искрено надао, у Друштву није наишла на одзив, а тужно је да централизован механизам мреже којим би се култура читања (препоручене литературе) успостављала и у селу ни данас не постоји. Уместо тенденције развијања и задовољавања духовних и практичних потреба сеоског становништва, недостатак посвећености раду на оснивању јавних образовних читалишта или библиотека по Србији – као и других културно-просветних установа које оплемењују народ утицао је на смањење броја људи на селу, а самим тим и на неразвијеност српског села уопште.

3. Предлог за оснивање Музичке школе

„Музика је као и песма (запевка) најсилнији изражај човечијег осећања. Они најдубљи осећаји, што савлађују и душу и тело, не могу се простијем говором никако онако живо да изразе, као музиком и песмом. Хармонија гласова дејствује још јаче него и леп ритмос и поетичне фигуре у песми. Музика и песма су присни сродници, и видимо их већ код најстаријих народа једно с другим „сачетане“ (*Србадија*: илустровани лист за забаву и поуку, св. 9, 1876:200–201).

Првобитна музичка пракса у доба раног препорода Србије, највише је носила елементе оријенталног карактера. О томе сведочи прво виђење западноевропски васпитаног Јоакима Вујића који је говорећи о инструментима који су у то време били актуелни у Србији, тврдио да се с њима не могу концерти *музикални чинити како код нас Европејца што наша инструмента музикална чине*. Таквим ансамблом у Србији, „састављеним од *мектерина* (турски: музиканата), управљао би *мектербаша* (диригент) (Ђурић–Клајн, 1971:48).¹²⁷

Турска музика као незаобилазни пратилац кнеза у свим приликама, била је незаобилазна појава све до доласка композитора и капелника Јосифа Шлезингера у Србију.¹²⁸

¹²⁵Извештај у Архиву ДСС бр. 36, 1850, а концепт представке Попечитељству под бр. 37, 1850. Видети и тач. 19,(46,61,72) из 1849, 1,(19),66 из 1850, 1 из 1851.

¹²⁶Одговор Попечитељства просвете: Перуничкић извео из Архива САНУ, 36, 37, 41, 1850.

¹²⁷„Међу музичарима надалеко је био чувен „оберлаутер“ Мустафа, свирач на виолини и зулама и творац многих песама, који је одушевљавао чак и странце – иначе не много расположене према турској музици“ (Ђурић–Клајн, 1971:48)

¹²⁸Јосиф Шлезингер, композитор и диригент (Сомбор, 1794 – Београд, 1870), свирао је у разним властелинским оркестрима средње Европе на многим инструментима (виолина, кларинет, рог, труба итд.). Истакавши се као градски капелник у Новом Саду (1820/29), године 1829. позван је да дође у Србију. Након што је две године радио „као учитељ деце Јеврема Обреновића и као оснивач и диригент војне капеле у Шапцу“ (Ђурић, 1962:69) где се о њему већ било прочуло те „су му слати војници из других гарнизона *на науку музикалног искуства* (Исто), потом је од 1831. до 1840. радио као капелник у Крагујевцу. Оснивач је и „капелмајстор“ књажевско-србске банде. Писао је аранжмане, обрађивао народне песме и изводио своје композиције. „Поред музике за сценска

Дошави као капелник у Крагујевац, осим што је имао задатак да свира на свим државним и црквеним свечаностима, на баловима и парадама, понекад уз хор, такође је био ангажован и ради обучавања у музици и свирању на разним инструментима регрутованих људи у „Књажевско-србској банди.“ Према сопственим методама наставе Шлезигер је писао аранжмане и оригиналну музику и дириговао за тај оркестар који је имао велику улогу у културном животу Крагујевца, па и Србије, најпре у „Књажевско-србском театру“ Јоакима Вујића (1834/36).

Његово деловање у уметничком и наставничком раду потом нарочито долази до изражаја за време позоришног рада на Лицеју и у Театру на Ђумруку Атанасија Николића и Јована Стерије Поповића. Како је и актере њихових представа извођених у тим државним институцијама упознавао са нотним знацима, увежбавао у певању скала и свему сличном, могло би се рећи да су управо те активности биле претеча музичког школовања у Србији.

Пишући аранжмане за туђе песме и комаде, односно за сценску музику – обрађивањем народних и грађанских мелодија и компоновањем оригиналних, настојао је да помири потребе и укус тадашње публике – претежно патријархално-сељачки укореењен, усклађујући га и привикавајући постепено са европским који је настајао упоредо са грађанском класом. Увођењем те нове музике, потискиван је уједно и феудално-оријентални талас, а што је све додатно поспешивало наклоност публике новим европски надахнутим уметничким облицима и лепоти таквог стваралаштва.

Музика је уметност осећања, говорили су многи велики умови. „У уметности је све у дубини, ништа на површини. А дубина је у оригиналној лепоти и снази душе сваке индивидуе“ (Милојевић, 1926:20).

Како би се музиком побуђивала искрена, најлепша и најплеменитија осећања српског народа која и технички мора да буде савршено изграђена, и како би њоме човек могао подједнако да се и весели и теши (а управо на тој супротности у уметности почива облик уметничког дела), Атанасије Николић је настојао да институционализује, те усавршава рад који се њоме бави. Децембра (10) 1839. године упутио је Министарству просвете „Предложеније“ о отварању Музичке школе. Као ректор и професор математике и начертанија Лицеума у Крагујевцу, писао је „Високославном Књажевству Србије Попречитељству Просвештенија“, да „народ Србски, који се од других народа не само јуначеством одликује, но и својим песнословним језиком“ („Предложеније“ о отварању Музичке школе¹²⁹), завређује „музикалну“ школу која би том „песнотворству“ боље притекла и изобразити је могла.

Жеља за оснивањем музичке школе у Кнежевини Србији – у којој би сваки Србин „који за то вољу и наклоност има“ (Исто) могао да се обучава у свим инструментима, наишла је на одговор од Попечитељства 19. децембра исте године. Министарство је закључило да је Музичка школа потребна нашој младежи која такав завод заслужује. Стога је упутило молбу Николићу да сачини пројекат „по којем би се школа музикална устроји могла, и какове потребе изискује“ („Ректору Лицеума Атанасију Николићу“¹³⁰).

Иницијативни Николић већ је 30. децембра доставио „Попечитељству Просвештенија“ пројекат с организационим планом рада саме школе. Предвидео је да треба запослити два учитеља – једног учитеља „Музикалних Инструмената“, а другога учитеља певања – који би од Правителства били плаћени. Они би према наклоностима младежи давали разна „настављенија“ из различитих инструмената и певања, „а недељом после подне опет сваком Србину без разлике (...). Како би се без разлике богати и сиромси синови отечества и Музике обучавати могли, Правителство морало би свакојаки инструмента набавити, и

дела, оставио је за собом и велики број маршева, потпурија, хармонизације народних и градских песама писаних за глас и гитару“ (Ђурић, 2001:131–132).

¹²⁹Државни архив Србије – Министарство просвете, 1839. год, бр. 30. – У: Школство Србије 1804-1918: Документи и казивања. Стр. 39.

¹³⁰Државни архив Србије – Министарство просвете, бр. 2014, 1839. год. – У: Школство Србије 1804-1918: Документи и казивања. Стр. 40.

свакоме преко овога учитеља ученика, који платити може, продати, а сиромашним на послугу дати. Тако ови сиромашни могли би по времену или из уживајућег благодетељања или давајући концерте из њихове заслуге своје Инструменте исплатити, у противном пак случају, дужни би били ученици своја Инструмента вратити“ (Николићев пројекат по којем би се музичка школа могла устројити¹³¹). Николић је замислио да у једном опредељеном дану и часу, опредељени инструмент учитељ предаје свим ученицима наједанпут, други дан други инструмент, итд. Оставио је могућност и да се само при почетку Правителство одлучи о одабиру инструмената, док би учитељ певања већ лакше „опредељеније“ имао и брже би се у томе одлучио.

Нажалост, до реализације овог пројекта није дошло. У службеним белешкама Попечитељства Просвештанија остало је само забележено „служи к знању – у архиву.“ Надлежне власти држале су до тога да за отварање музичке школе у младој Кнежевини Србији још није време. У суштини прошао је подужи период од тада до 1899. године, када је основана Српска музичка школа у Београду. Иако је иницијатива којом је формални почетак професионалног, па и оперског стваралаштва могао да буде зачет прошла неуспешно, Николић је ипак већ наредне 1840. године, на сцени Лицеја у Крагујевцу извео драму „Женидба цара Душана“, за коју је капел-мајстор Јосиф Шлезингер сачинио партитуру, а која према појединим ауторима – па чак и Бранислава Нушића, представља прву српску оперу...¹³²

4. Први српски инжењер

Након устанака у XIX веку, стичу се услови да млада Кнежевина Србија полако започне обнављање своје техничке традиције. Желећи да се у што већој мери одупре утицајима наметаним током векова, обнављана држава настојала је да хвата корак с тадашњим европским токовима препуштајући се модернизацији, односно модерном техничко-технолошком уређењу.

Средином XIX века, активности на модернизацији и уопште изградњи Србије – у грађевинарству као и у осталим сферама техничког развоја, добијају све веће размере. У том смислу грађени су путеви и мостови, подизане су јавне грађевине, уређивани паркови, израђивани урбанистички планови с концептом правилног пресецања улица, предузимано је истраживање рудног богатства, основана је тополивица у Београду, текстилна чохара и друге индустрије. Будући да су за све те активности били потрбни стручњаци, појава пристизања српских интелектуалаца, тзв. „пречана“ који су помагали њену изградњу и ширили техничка знања у Србији, почела је све више да буде присутна.

Атанасије Николић, стекавши диплому за потврђеног „инцинира“ од Пештанског универзитета 6. новембра 1829. године, као први српски инжењер радио је најпре разне земљомерске послове у Потпијском дистрикту – на спахилуку (Падеј) у Банату (1829/30), а потом у Бачкој вармеђи (жупанији) где је био „бесплатни инцинер“ (1831/37). Иако очигледна предузимљивост, показана сналажљивост, знање и резултати нису били довољно „уверљиви“ на конкурс за место редовног (сталног) првог инжињера Вермеђе за које се с правом након више година преданог рада надао, на позив познатог племића Петра Чарнојевића је одлучио да настави с радом на његовом спахилуку у Мачу (околина Арада) (1837/38), а затим и да се прихвати сигурног посла на спахилуку код грофа Шенборна у Мункачу – Горњој Угарској (1838/39). Патриотског духа и челичне воље, Николић се 1839. године ипак одазива

¹³¹ Државни архив Србије – Министарство просвете, бр. 570, 1839. год. –У: Школство Србије 1804-1918: Документи и казивања. Стр. 42-43.

¹³² Занимљиво је да један броја аутора (Бранко Драгутиновић) тек оперу „На уранку“ либретисте Бранислава Нушића за кога је Бинички компоновао музику и која је изведена тек „1903. године, пре оснивања оперског сектора Народног позоришта“ (Драгутиновић, 1968:[5]), налазе за прву оперу.

„благовољењу“ кнеза Милоша, и долази да се у Кнежевини Србији, земљи у којој је по духовности припадао – по православној традицији и култури, надаље и као инжењер остварује.

По трогодишњем службовању у Лицеју (1839/42), мимо његове воље (жеља му је била да остане да ради на Лицеју), као први српски инжењер Кнежевине Србије добио је место начелника Полицијско-економског одељења при Министарству унутрашњих дела (1842/52) које је у својој надлежности држало грађевинске и архитектонске радове. Надлежност у коју су били сврстани и технички послови око градње и одржавања града – „старање о уредном постројенију вароши и села и зданија“,¹³³ по одвајању та два одељења на Економско и Полицијско прешла је у надлежност само Економског одељења (1852/58) на којој функцији је Николић остао све до 1858. године, откад је до пензије прешао на позицију помоћника министра унутрашњих дела. Имајући искуства у вршењу деоба и продаја, рада на премеравању, регулисању и прокопавању канала, подизању насипа, брана и мелиорацији земљишта,¹³⁴ дошавши у Београд – осим што је успео да премери најпре у Савамали „све плацеве и регулише сокаке“, Атанасије Николић израђује и план за уређење Врачара који подразумева „парцелацију и просецање правих и широких улица и извођење правилних блокова“ (Живковић, 1994:30).¹³⁵ Наиме, питање преуређења и прве реконструкције града ван Шанца – за простор „од Стамбол-капије к Батал-џамији, шире околине Теразија,“ посебно је било у оптицају у периоду враћања српске престонице у Београд, када су и наредне 1842. године грађани који плацеве своје... по кривим сокацима имају иступили са захтевима да им се допусти грађење кућа на тим парцелама. Како се из Министарства унутрашњих дела назрело виђење по коме би се извођењем ових сокака на правац под једну линију варош полепшала, и много уреднија била, које би требало да буде, него кад би сокаци и унапредак остали куда се сада наладе, може се закључити да је већ тада била „предлагана потпуна реконструкција неправилне уличне мреже“ (Максимовић, 1983:11). До дате реализације се одустало због тога што би она носила велика претресања, покретања, али и трошкове. Међутим, указ „о уређењу палилулски и теразијски криви сокака“ који је донео кнез Михаило на основу коначног решења Совјета, налагао је ипак њена знатна преобликовања. Совјет је извршио преправку текста предлога, те је донео одлуку да се уместо исправљања сокака само онде где су криви, исти „сасецају, просецају или оно са њима чини што се без великих трошкова може“ (Исто:12).

Установљење престоничког центра у Београду, а потом и резиденције кнеза Александра Карађорђевића на Теразијама, подстакло је и даље насељавање дворске околине, што је све утицало на све већу појаву куповине плацева и зидања српских нових кућа у унутрашњој вароши и ван ње. Подизањем јавних грађевина и регилусањем модерних улица, Београд је тако све више, колико у културном и друштвеном животу, толико и у спољашњој физиономији, почињао да у наредном периоду посатаје аутентичнији – са све више

¹³³„Законом од 1839. године основана су „попечитељства“. У надлежности попечитељства внутарњих дела сврставају се и технички послови око градње и одржавања зграда. Грађевински одсек је крајем 1850. прерастао у Главну управу грађевина, са архитектонским, инжинирским и рачуноводственим одељењем, а тек 1862. године у Министарство грађевина“ (Банковић, 2019:32).

¹³⁴Спроводећи „канал из Петровца преко Алпара у Сиришку бару“, Николић је између осталог успео да спаси њиве од снежних и подземних вода, поплава...

¹³⁵На плану Београда од 1815–1830 који је израдио Радоје Дединац према једној аустријској карти Турске, приказан је Београд из 1827. године. По њему су испред вароши у шанцу лежала два села, Циганска мала на дну савског амфитеатра и Мала Сава горе на брегу, што би значило негде на простору између Теразија, Трга Николе Пашића, Скупштине (Мацура, 1983:35). Сав тај простор изван Шанца приказан је највећим делом као ненастањен (а да би кренули са његовом регулацијом, било је потребно најпре да кнез Милош схвати да неће прво добити простор старе вароши у Шанцу). На поменутом подручју ће се тако касније развити нова варош, најпре с рушењем Савамале или Циганке, „са изградњом нове вароши на незаузетом терену Западног Врачара на коме ће најпре бити уцртана улична мрежа Франца Јакнеа и/или Атанасија Николића“ (Исто), а да би касније 1867. године (након споразума из 1862. о обавези иселења турског становништва из свих места у Србији, а потом и 1867. из српских тврђава), Емилијан Јосимовић израдио нацрт реконструкције града којим је спроведена коначна „рекомпозиција уличне мреже у историјском језгру вароши, пресецањем правилно постављених улица преко читаве дунавске падине и београдског гребена“ (Радовић, 2014:53).

хришћанског и српског елемента, а што је утицало на nelaгоднији живот турског становништва. „Ту се виђаше по свим сокацима грађење кућа, или заграђивање и окупрање празни' плацева. Влада нареди да се сачини план од врачара и на плацеве да се подели који се после раздаваху“ (Николић, 2002:62). Наводећи то, Николић додаје да је план тих плацева сачинио, те да је стога био понуђен и да себи један изабере, али да како никада лаком и грабљив није био, на тој понуди је само благодарио.

Следећа и најважнија етапа у развоју и успостављању нове спољашње физиономије саме Кнежевине уследила је затим при доношењу расписа који је Министарство унутрашњих дела упутило окружним начелствима 18. јуна 1846. године (у Музеју града се чува фотокопија документа из Нишког архива, заведена као „Правило о подизању зграда у варошима, варошицама и селима“). На основу њега, „државна власт је први пут издала наредбу која је важила за све зграде и сва насеља на целој територији Србије, да локалне власти морају посветити пажњу изградњи кућа и лепшем и уреднијем изгледу насеља“ (Ђурић-Замоло, 1988:155). Министар унутрашњих дела Илија Гарашанин и начелник Полицијско-економског одељења Атанасије Николић потписали су тај допис, налажући тако процедуре око одобравања градњи, а уводећи уједно и послове за инжењере по окрузима. Осим значаја за организацију грађевинске службе, Дивна Ђурић-Замоло истакла је једина пресудну улогу тог документа за развој српске архитектуре и урбанизма уопште – истакавши да се успостављањем обавеза у погледу зидања зграда од бољег материјала и да оне буду украшене – „морала обраћати пажња и на архитектуру фасада“ (Исто:157). Будући да су Сокаци морали да се „право Линеино изправљају“ (Распис), а „Зданије с Лицем на опредељену Линију на Сокак изгледајући дође“ (Исто), Ђурић закључује да се њиме и у урбанистичком погледу Србија коначно определила за ортогонални систем и праволинијско постављање улица у насељу, што је већ било назначено у пређашњим предлозима из 1842. године.

Стога сва техничка и друга знања као и труд који је први српски инжењер Атанасије Николић реализовао кроз инжењерску струку и посао, и инжењерску школу основау 1846. године, „референтно га квалификују за утемељивача српске техничке културе“ (Стефановић, 2004:110). Не изненађује чињеница да су његови сународници Срби били изузетно поносни на његове пређашње учинке тако важне у Бачкој вермеђи, па и осталим крајевима у региону. За њих је реч „инжинир“ сведочила присуство „модерне високе стручности у дубоко патријархалној средини. Обелележавала је оспособљеност за техничке подвиге донедавно неостварљиве“ (Митровић, 1996:24).

Осим за регулацију насеља, премеравање улица, урбанистичке послове и сл, Николић је такође исто тако био заслужан и за озелењавање улица у Београду и његове околине као и за уређивање Топчидерског парка чиме је допринео естетском али и хигијенском уређењу града. Дрвореди јаблана, канадских топола или старих кестенова, у улици Кнеза Милоша, Абацијској улици (Краљице Наталије – Народног фронта), а потом и Краља Милана, на Топчидерском друму, Теразијама и у другим улицама – његова су дела.

Препознајући потребу добрих путева, „јер без њи нити се може очекивати добар саобраћај, ни добар и уредан течај Поштански“ (Николић, 2002:93), а узимајући у обзир и трговински и стратегијски фактор, године 1846. израдо је нацрт трасе новог цариградског друма. „Стари Цариградски друм био је врло незгодан, брдовит, са много коса и долина, а пролазио је и кроз Смедеревски округ, где није било доброг материјала за градњу солидног друма“ (Милоје Р. Сарих и Зора Сарих, 2001: [4]). Стога је одобрен нацрт трасе новог цариградског друма „од Гроцке преко Смедерева долином Мораве све до Багрдана“ (Николић, 2002:93) чиме су избегнути поменути недостаци старе трасе.¹³⁶ Николић је пројективно је и пут

¹³⁶Цариградски друм, најзначајнији пут на Балканском полуострву – познат и као „Царски“ и као „Моравски“, ишао је од Београда до Цариграда. „Знаменита једна грана од Цар. Друма пролазила је од Ниша на Ј. и даље долином Мораве, па је преко незнатног узвишења око Куманова и Прешева силазила у долину Вардара, и излазила на Егејско море, у Солун. Ово је био врло важан пут и у средњем и у новом веку. Њиме је, као најкраћим путем, струјила јужна и северна трговина, и цивилизација“ (Костић, 1899:388–389).

Београд–Топчидер, а у исто време насут је први друм у Србији од Пожаревца до Свилајнца, да би након што је „народ осетио у пракси корист од тог пута“ (Јовановић, 1912:72), власт охрабрено наредила грађење и осталих путева у том крају, конкретно до Туприје и Параћина.

За потребе вршења надзора при грађењу друмова, при Министарству унутрашњих дела је на његову иницијативу основана прва трогодишња „Инцинирска школа“ у Београду (1846) где су се младићи учили „најнужнијем инцинирском раду и теорији“ (Исто:96), и где је Николић предавао целу једну годину практичну геометрију и немачки језик.

Имајући као инжењер и „градитељ“ настојање „да Срби студирају куда би се пруга гвозденог пута провела (а не да чекају како Николић каже „да нам туђинци исто одређују“), заједно са начелником Одељења грађевина Фестом пројектовао је и трасу „гвозденог“ пута од Београда до Алексинац (1856) која је била основ пружи као једино пробитачној за Цариградску и Солунску пругу. Године 1846, када су и други добили, и Николић је добио турски орден Нишан ифтихара.

4.1. „Инцилирска“ школа и пионирско ширење инжењерских знања којим је зачето студирање технике у Кнежевини Србији

Све веће учешће инжењерских делатности у животу српског друштва постаје присутно током уставобранитељског режима књаза Александра Карађорђевића (1842/58). Прилагођени потребама и могућностима према тадашњим приликама, организовани су били послови око премера земљишта, регилусања модерних улица и уопште уређења вароши, планског подизања јавних грађевина, грађења путева и мостова, уређења водотокова итд. Шолаја наводи податак да је у Србији 1854. године радило двадесетак инжењера – државних службеника, претежним делом странаца, распоређених у Министарству унутрашњих дела (које је првобитно подразумевало Економско, Војно и Одељење грађевина) и Министарству финансија (Рударско одељење) (Шолаја, 1996:596).

Како Лицеј – највиши просветни завод Србије у почетку свог рада није школовао инжењере за којима је све више расла потреба, а у жељи да се уз инжињере из иностранства оспособе и одшколују сопствени технички стручњаци, на иницијативу Атанасија Николића је у лето 1846. године при Министарству унутрашњих дела где је био начелник отворена трогодишња „Инцинирска школа“. Указом о оснивању „Инцилирске“ школе у Београду од 19. јуна 1846, књаз Александар Карађорђевић је одобрио њено подизање и то према предлогу које је Министарство унутрашњих дела представило Совјету.¹³⁷ Превасходно форимрана за потребе градње Цариградског друма, ова Инжењерска школа која је основана седам година пре него што се усвајањем „Устројенија Књажеско-Србског Лицеума“ отворило Јестествословно-техническо одељење Лицеја 1853. године, може се сматрати пионирском установом за ширење инжењерских знања у обновљеној Србији.

Полазници ове школе били су ученици филозофског одељења Лицеја, њих деветоро. „Инжењерска школа била је прва стручна школа која је имала ранг Правословног одељења Лицеја, што ће рећи највиши школски ранг“ (Ђорђевић, 1950:25) у своје време.

У Указу о оснивању Инжењерске школе у Београду, осим питања њене надлежности, изречено је да ће „професори бити чиновници Министарства унутрашњих дела који притежавају способности, да прописане науке предавати могу, па ако се кадар професора не би подмирити могао са чиновницима овог Надлештва, то ће се из професора Лицеума нашег подмирити“ (Указ о оснивању Инжењерске школе у Београду:14). Планирано је да Школа буде трогодишња, али и привремена. Предвиђено је да у њу буде уписана једна генерација која ће се „до тог степена изобразити, да ће моћи при Министарству унутрашњих дела мања инжењерска дела добро отправљати.“ С обзиром на то да је планирана као привремена и за

¹³⁷Предлог поднет Совјету 8. фебруара 1846. године, решен је 29. маја исте године (Бр. 69).

потребе Министарства, одлучено је да школа има само три професора сваке године. Према утврђеном фонду за ту школу, предмети који су се предавали су били: практично земљомерије (I година), механика (II година) и архитектура (III година). Поред тога, у све три године се учило начертаније (цртање) и немачки језик који је био потребан ради оспособљавања за коришћење одређене немачке литературе.¹³⁸

Уредбом је било предвиђено да се током зиме Науке предају теоријски, а да током лета питомци буду „употребљавани“ поред инжењера при мерењу и грађењу зграда и путева – „праксе ради, надзиравајући и извршавајући по плановима разне грађевине“ (Исто). На тај начин, они су у року од три године могли да буду оспособљени да при Министарству унутрашњих дела обављају добро мање инжењерске послове. При извођењу практичног дела наставе, питомци и учитељи Инжењерске школе користили су разне инструменте и учила које су позајмили од Лицеја, а што се види из документа Попечитељства Просвештенија упућеног Ректорату који налаже да потребне ствари на Реверс Министарству унутрашњих дела преда (Труфуновић 1996:583–584).¹³⁹

Николић је у Инжењерској школи целу једну годину предавао практичну геометрију и немачки језик (Ћунковић, 1970:71). То што је у школу примљено свега девет питомаца након завршене друге године филозофије, према професору инжењерства Драгану Трифуновићу, указује, донекле, и на ниво наставе и садржај предмета. Будући да је документација Грађевинског одељења Министарства унутрашњих дела која је оснивач школе уништена, те се налази на празнину у фондовима архива Совјета и Попечитељства, према Трифуновићу „велика је штета што не располажемо подацима о програму и садржају наставе наведених предмета, да ли је било уџбеника и шта је то нпр. *инџинирска механика* садржала“ (Трифуновић, 1996:583).

По завршетку њихове треће године, у пролеће 1849. године школа је престала са радом. Иако кратког века, ова стручна школа која је била у рангу лицеја, значајна је и у историографском смислу јер се тада први пут образовао инжењерски кадар у Србији. Након Инџинирске школе (1846/49), за инжењера се могло школовати тек по извршеној реформи Лицеја 1853. године, када се отварило Јестестеловно-техничко (природно-техничко) одељење, да би прекретница у школовању инжењера у Србији био почетак наставе на Техничком факултету Велике школе 1863. године, одн. Београдског Универзитета 1905. године.

4.2. Еколошки рад: израда регулационих (урбанистичких) планова, именовање улица у Београду и његово озелењавање

Добијањем аутономије живот у полунезависној Кнежевини Србији почео је интензивно да се мења и развија. Појаве изграђивања и регулисања градова, зачеци именовања улица, уз постепени прилив српског становништва који је носио потребу за све већим и организованијим установљењем културно-просветног живота – кроз оснивање школа, цркава, установа културе, механа и осталих грађевинских објеката, представљали су заједно окосницу промена у обновљању Србије XIX века.

¹³⁸Трифуновић закључује да „податак о увођењу немачког језика, као обавезног предмета у све године, омогућује сагледавање барем у намери озбиљности и темељности стицања техничког образовања при Инжењерској школи“ (Трифуновић, 1996:582). Како у одобрењу да се Инжењерска школа у Београду оснује стоји да ће се поред сваког главног предмета, предавати и Начертаније и Немачки језик, истакнуто је и образложење те одлуке кроз виђење „да би се питомци после из немачких књига и самим читањем усавршавати могли, или који би се у овим наукама одликовали, да би се ради бољег усавршавања могли послати у стране државе“ (Оснивање едне *Инџинирске школе*. – У: Школство Србије: 1804-1918: документи и казивања, 1980. Стр. 66).

¹³⁹У том документу тачно је у бројкама и стварима дефинисано требовање (табле за цртање, лењери, земљомерни планови итд.)

Како су Турци споро напуштали београдску Варош, а чиме је кнез Милош био спутан да је у потпуности преузме, али и у недостатку простора за насељавање српског становништва унутар граница Шанца, почело се планирање стварања новог насеља (Банковић, 2019:18). Пре свега, неопходна је била израда регулационог плана те територије зашта је „морао бити ангажован инжењер са стране, јер у Србији није било довољно стручњака” (Исто). Тако је 1834. године у Београд стигао Словак Франц Јанке који се међу архитектама сматра најзаслужнијим што је у Кнежевини Србији превладало западњачко схватање архитектуре. Франц Јанке, дошавши из Беча по препоруци Цветка Рајовића као грађевински инжењер, од 1834. до 1842. године радио је у „Попечитељству внутерних дела“ као „правителствени инцинир“ на урбанистичким пословима – пресецању улица, изградњи насипа, пројектовању и изградњи зграда и мостова и давању локација за изградњу објеката, када је услед смена династија отпуштен из државне службе.¹⁴⁰ Као првом државном инжењеру Кнез-Милошеве Србије наређено му је 1834. године да сав простор изван београдског шанца премери, парцелише и уопште припреми за насељавање“ (Живковић, 1984:29–30). Јанке је највише радио на уређењу Савамале, на размеравању њених плацева, пресецању улица и регулисању пијаце на Сави (Мала пијаца).

Године 1839. на уређењу Савамале кренуо је да ради и инжењер Атанасије Николић.¹⁴¹ Када су исте године законом основана „попечитељства“, питање компетенције појединих министарстава и њихових одељења надлежних у грађевинарству установљена су „Устројенијем централног правленија”, на основу ког су „сви државни и грађевински и архитектонски радови дошли у надлежност попечитеља внутерних дела“ (Несторовић, 1974:336). Њиме се допринело формирању „Баудирекције“ или „Управитељства јавни постројенија” 1842. године, чији је први главни инжењер био Јанке, а потом и Атанасије Николић 1846. године. Кнежевина Србија је у сваком округу и вароши Београда имала по једног инжењера тек 1858. године (Мацура, 1983:34).¹⁴²

Дошавши у Кнежевину Србију, инжењер Атанасије Николић позван/ангажован је да премери у Савамали све плацеве и регулише сокаке. Упознајући се са постојећом ситуацијом, Николић заснивајући „своје планове на *геометричној истини*, обавестио је попечитељства внутарних дела да се не може ослонити на постојећи план Савамале, пошто тај план представља *од прилике начертаније предела Савамале са корачајима измереног предела*“ (Живковић, 1984:30). Задаци земљомерства нужни за уређење града подразумевали су широк спектар делатности, као што су разграничења и премер имања, регулисања насеља, картографска обрада итд. Заслуга је Франца Јанкеа и Атанасија Николића као јединих инжењера у то време у Кнежевини Србији, што је том приликом доследно „испарцелисалисано 500 плацева, од којих је сваки био простран, а сокаци између њих широки по 20 хвати (око 38 метара)“ (Банковић, 2019:19).

Док архивски документ кратко и конкретно говори да је Јанке „премерио положеније савамалских места гди ће пијаца и главна зданија бити“ и зашта је израдио план (као и Николић), „план новог Београда на Врачару није могао бити пронађен међу архивским документима“ (Максимовић, 1974:303), и отуд неслагања о пореклу његовог постанка. Иако

¹⁴⁰Осим грађевинских и урбанистичких послова, Франц Јанке се бавио архитектонском делатношћу у Београду – „пројектовању јавних и стамбених објеката“ и то прилично обимно. Приписују му се рад на Саборној цркви, Ђумрукани (Царинарници) у Карађорђевој улици где је основан касније „Театар на Ђумруку“ (много је виде као прву грађевину у Београду саграђену у духу класицизма). Јанке је радио и пројекат за фасаду зграде Државног савета у Краљице Наталије 29 (као и Ђумрукана, порушена је у II светском рату), пројектовао је зграду Лицеја, затим кућу Цветка Рајовића која је касније постала Реалка у Узун Мирковој 14 (сматра се да је то „прва стамбена зграда у Београду саграђена под утицајем западног стила, зналачки и са богатом фасадном декорацијом“ (Ђурић-Замоло, 2009:172).

¹⁴¹Несторовић додаје да се његов рад претежно базирао на бари „Венецији“ која се простирала од данашње Карађорђевоје улице преко читавог терена железничке станице“ (Несторовић, 2006:74).

¹⁴²„Према устројенију главне управе грађевина из 1859. године укинута је ово одељење Министарства, а Управа је издигнута на ниво Министарства“ (Поповић, 2002:32).

„на оригиналном плану северног дела новог града, из 1842. године, стоји потпис Франца Јанкеа“ (исто), „неки аутори, као Шкаламера (1974), претпостављају да је реч о изводу из неког ширег плана који је био основа за Нови Београд ван Шанца“ (Мацура, 1983:47).¹⁴³ Живковић истиче да је „године 1839. Николић израдио план за уређење Врачара, његове парцелације и просецање правих и широких улица и извођење правилних блокова“ (Живковић, 1984:30). Николић у својој биографији то потврђује наводећи да је по доласку у Србију влада наредила „да се сачини план од Врачара и на плацеве да се подели који се после раздаваху“ (Николић, 2002:62), те да је исти сачинио. Због тачности којом је план израђен, година 1839. узима се „као година почетка премера територије града Београда и стварања геодетске службе. План је био израђен у размери 1:500 на основу тригонометријске и полигонске мреже, са снимањем само фронтних улица и уписаним котама терена на раскршћу и по средини улица. Из тих кота могао је да се одреди цео продужени профил улице“, истиче проф. Живковић (Исто).

Спорења око ауторства регулационог плана Западног Врачара тиме ни данас нису неактуелна. Непоредиво је да су обојица инжењера премеравајући, парцелишући и регулишући тај простор вршили урбано планирање града, утичући на његову модернизацију али и естетско и хигијенско уређење.

Као начелник Министарства унутрашњих послова, први српски инжењер Атанасије Николи осим што је израдио неколико урбанистичких планова Београда ван шанца, заслужан је исто тако за озелењавање улица у Београду и његове околине као и за уређивање Топчидерског парка. Тако осим Топчидерског парка и расадника воћа у Топчидеру, о високој Николићевој свести о значају развоја зеленила и естетског и хигијенског уређења града сведоче и остала његова дела као што су Кошутњак, дрвореди у улицама Кнеза Милоша, у Абацијској улици (Краљице Наталије – Народног фронта), затим дрвореди у Краља Милана, на Топчидерском друму, Теразијама итд.

„Први дрворед био је засађен путем за Топчидер у дужини од 5 km“ (Београд у XIX веку, 1967:82). Исте године подигнут је и дрворед Јаблана у улици Кнеза Милоша, на делу од „Лондона“ до „Мостара“, а такође значајан дрворед од канадских топола био је посађен 1860. године, дуж Топчидерског насипа који се пружао од „Мостара“ до Конака у Топчидеру (Булевар војводе Мишића).

Посебно пријатан улични дрворед подигнут у Београду (у периоду од 1845. до 1850. године) био је у Абацијској чаршији (данашња Краљице Наталије – Народног фронта). Постављен је био „на обе стране улице, у дужини од око 1000 m, а посађен је јаблан (*Populus rugamidalis*).“ Дрворед је посечен из непознатих разлога 21. марта 1889. године, нашта је реакција народа била бурна. Хроничар „Малих новина“ од 21. марта 1889. године писао је: „Било је то горостасно дрвеће, красни редови јабланова чије је саднице у Топчидерској економији произвео Атанасије Николић, а општинска управа од 1845. до 1850. засадила у тој улици. Стари људи знају да је читав онај квадрат између Абацијске и Ломине био ђубриште. Због тога су и засађени јабланови, чијем се благотворном утицају има највише захвалити то што је Абацијска улица, иако на нездравом земљишту, ипак здрава. Ти јабланови у доба пре четрдесет и више година били су велики и разгранати. Зар има Београђана, да жарких вечери нису бар једном прошетали Абацијском улицом, расхладили се оним лаким вртићем, што увек струји и с лишћа тихо шушти кроз многобројне гранчице витких јабланова?“ (Милановић, 2006:101).

¹⁴³ Жељко Шкаламера пишући „Прилог проучавању картографских извора за историју Београда XIX века“ 1967. године, износи да су „до данас пронађена Јанкеова 4 ситуациона плана, два ситуациона плана земљишта на којим се имао подићи Лицеј, план предела између Теразија и данашње улице Народног фронта и план комплекса око доњег потеза данашње Кнез Милошеве улице.“ Даље он наводи да су „сва четири плана израђена у вези са изградњом појединих зграда или са одређивањем граница имања, дакле првенствено као пропратни документи сепаратних потреба, а не као општи картографски извори, па су према томе значајни за проучавање садржаја на који се односе“ (Шкаламера, 1967:182).

Један од најстаријих градских дрвореда је и онај на Теразијама посађен 1859. године. Стари кестенови постављени су у садашњој улици Краља Милана, од „Лондона“ према Теразијама и на самим Теразијама. Сађени су у два реда, обострано. Одредба у решењу којим се одобравају средства од 2.700 гроша, колико је коштало подизање тог дрвореда, а које је потписао кнез Милош Обреновић, обавезала је „сопственике „плацева на теразијама“ да учествују у сађењу и одржавању дрвећа“ (Милановић, 2006:102), што такође говори о нивоу савесности и хуманости тамошње власти када је у питању заштита животне средине. Ти кораци су „све сведоци Николићеве тежње и напора, да се престоница Србије улепша и да јој се успоставе услови не само уживању него и здрављу“ (Некролог у „Српско коло“, 1882:507).

Говорећи о естетском и регулационом уређењу града као и потреби старања о њему, ту су и наредбе и одлуке које је Николић издавао у циљу организације градског живота. Тако се у документима управе могу наћи наредбе министра унутрашњих дела Илије Гарашанина и начелника полицијско-економског одељења Атанасија Николића о калдрмисању улица. Нпр. 12. маја 1844. године, Министарство унутрашњих дела наложило је Управителству вароши Београда да је „нужно“ да се калдрма „сокаком од Варош-капије поред куће г. Стејића и зданија Апелационог суда па до на Теразије и калдрма од Варош-капије, па поред куће Глише Возаревића, доле наниже до у зданије Совјета“ (...), „овог лета претресе и изнова начини“...

Свакако ту је поменути најзначајнији распис (како за организацију грађевинске службе тако и за развој српске архитектуре и урбанизма уопште) који су Гарашанин и Николић издали окружним начелствима од 18. јуна 1846. године. Како је њиме утврђено да локалне власти морају да посвете пажњу да се „све зграде и сва насеља на целој територији Србије“ зидају од бољег материјала, да буду *украшене*, уредније и прецизно позициониране, Ђурић истиче да тиме осим што се морала обраћати пажња на архитектуру фасада, у урбанистичком погледу се посебно препознаје његов значај будући да се њиме „Србија определила за ортогонални систем и праволинијско постављање улица у насељу“ (Ђурић-Замоло, 1988:157).

Од посебног значаја за живот у полунезависној Кнежевини је и питање зачетка именовања београдских улица у обновљеној Србији. Одоними / ходоними (од грчког *hodos*, улица, пут, и *опома*, име, назив) или називи улица, осим што служе идентификацији и диференцијацији појединих улица те омогућују „просторне оријентације унутар насеља“ (Радовић, 2014:11), у исти мах представљају и носиоце симбола који у значајној мери творе идентитет града (Исто:12). Зачетак системског службеног именовања улица и нумеризације кућа у обновљеној Србији везује се за службене иницијативе и предлоге Управе вароши Београда из 1847,¹⁴⁴ поникле прво из увек истог мотива: „у Београду, чији сокаци немају имена, а на кућама нема бројева, тешко могу пронаћи лица којима су упућена службена акта – пресуде, решења, уверења и слично“ (Перуничкић, 1967:116). Одобривши овај предлог, Министарство унутрашњих дела где је Николић био начелник одељења доставило је „Комисији уредног постројенија вароши Београда“ да сачини мишљења и списак имена тих улица, а која су се најпре односила на територију унутрашње вароши (вароши у шанцу), јер су оне улице ван шанца биле и даље у процесу трасирања и изградње. Следећа службена именовања успостављена према налогу кнеза Михаила уследила су 1864. године. Она су покривала целу варош Београда, и вршена су овог пута из Управе вароши Београда којој је поверен тај посао. Са задатком да се „у том послу руководи именима предела и историјском традицијом“ (Перуничкић, 1967:119), Управа вароши именovala је у комисији за председника

¹⁴⁴До појаве првог службеног именовања, становништво је београдске локалитете именovalo према неформалним називима који су им били познати. Ти називи улица, понајвише су потицали из особености простора у којима су се налазили, било да су оне везане за битне установе или објекте (црква, цамија, чесама, кућа познатих људи), географске елементе или слично. Такав начин именовања улица (сокака) путем локалне урбане топонимије, био је лакши и пријемчивији, будући да су сви грађани детаљно познавали град, те Перуничкић у свом раду „Београдско насеље и прво именовање насеља у њему“ у том смислу бележи неке од одонима као што су „Од Петковића куће Књажевом двору“ или „водећи од Сава капије поред Ђумрука савском чаршијом к Малој пијаци“ итд.

великог и тада већ врло искусног Атанасија Николића, док су остале чланове чинила још два инжењера, један из штаба стајаће војске а други из Министарства грађевина, као и један грађанин / службеник Општине.¹⁴⁵ Ова именована сачувана у елаборату који се чува у Историјском архиву Београда (Бранко Перуничкић је објавио њихов списак под називом „Списак имена којима су крштене улице вароши Београда“ у свом раду¹⁴⁶), непроцењиво су важна за културну историју града Београда, будући да су многа имена дата тада, остала у употреби и данас. Важно је знати да се при проучавању тих званичних имена улица усвојених 1864. године уочава јасан раскид с локалном урбаном топонимијом, а што је узроковано вероватно тиме да су многе локалне ознаке биле турског/туркофоног порекла (ђумрукана-царинарница, чаршија-трговиште, итд.). Са изразитом жељом оновремене власти да одбаци све алузије које подсећају на турску епоху, додатно узимајући у обзир околности тадашње и даље двојне српско-турске власти у Србији, одоними из 1864. године као носиоци симбола који творе и чине идентитет града, посредно су тако спроводили и политичку функцију – прокламовали су значајне друштвено-политичке промене.¹⁴⁷

Додатни налози и да се „домови по начину доброустројени држава нумерирају и у ред доведу“ из 1844. године (Документа управе града Београда у „Живети у Београду: 1842–1850, 2004:439), затим наређења грађанству да не сме подизати куће и ограде ни копати јендеке без дозволе и савета инжењера 1847. године (Исто:427–248), као и многе друге одлуке и наредбе у чијим одлучивањима је као начелник полицијско-економског одељења учествовао, од битне су важности при сагледавању Николићевог учинка у регулацији и организовању живота у Београду, али и у погледу његовог свеукупног ангажмана у државно-правном уређењу и развоју земље – зашта треба имати слуха, и зашта му треба одати признање.

5. Јавна предавања и оснивање „Недељне школе“

Атанасије Николић организатор је многих јавних предавања и заговорник народног просвећивања. Још у Крагујевцу током рада на Лицеју, почео је с јавним излагањима на различите – културолошки брижљиво биране теме. Најпре он је 5. новембра 1839. године у представци упућеној Министарству просвете говорио о стању и проблемима наставно-васпитног рада у Лицеју. С намером да упути на значај истицања васпитно-моралне функције Лицеја, предложио је и молио Попечитељство да одобри „да у дане недељне и празничне после литургије, ученицима философије, но и свим слободно ко-год слушати жели, по један саат поученија у *опхожденију с људима* по Бор. [барону] Адолфу књиге давати могу, да би иј бар штогод изображеније високославном земље Правитељству показати и предати могао“ (АС, МП, 1839, 463 у Тешић, 1974:85).

Предавања о поукама о понашању према књизи тада уваженог немачког књижевника (просветитеља) Адолфа Книге, Николић је проширио на јавне часове из математике, а потом и на „јавно настављење у земљоделију“ које се од фебруара 1841. године одржавало сваке недеље после литургије бесплатно. Од 21. септембра 1841, у Београду у основној школи код

¹⁴⁵Радовић наводи да је један од чланова био и Јанко Шафарик (Радовић, 2014:53).

¹⁴⁶ Перуничкић, Бранко, *Београдско насеље и прво именоване насеља у њему*. – У: Годишњак града Београда, бр. 14. – Београд: Музеј града Београда 1967.

¹⁴⁷ „Рекомпозиција уличне мреже у историјском језгру вароши извршена пресецањем правилно постављених улица преко читаве дунавске падине и београдског гребена“ уследила је потом 1867. године када је Емилијан Јосимовић израдио нацрт реконструкције града. Упоредо са успостављењем новог поретка у друштву, „симболички прекид са претходним уређењем је тако и на урбанистичком плану био преокренут према преовлађујућем систему вредности, док масовно наименовање које је потом извршено 1872. године према новом регулационом плану града представља основу београдске уличне номенклатуре, имајући у виду да је нацрт укључио велики број данас постојећих улица града.

Саборне цркве Николић наставио је да сваке недеље после службе држи својевољно и „бесплатно“ јавна предавања из пољске економије као што је то (сам) прошле године у Крагујевцу чинио“ (Николић, 2002:79). Током зиме слушаоца је било „свакога реда пуно“, током лета мање. С обзиром на то да су на ова предавања за народно и стручно образовање могли да дођу сви који су желели, с правом Шумаревић тврди да је њихово покретање био „прапочетак једног народног универзитета, посвећеног искључиво популарисању земљоделске науке“ (Шумаревић, 1939:179).

Настојање да се знања у што је могуће већој мери распростиру у народу – посебно ка организовању „продуженог образовања одраслих“ и побољшању положаја радника просвећивањем, Николић је потом потврдио покретањем „Недељне школе“. Окупио је одређену групу – „дружество“ родољуба од којих су многи предавали на Лицеју – Саву Јовшића, Теодосија Мраовића, Јанка Шафарика, Константина Косту Бранковића, Исидора Стојановића, Димитрија Томића и Сергија Николића, те су заједнички 12. јуна 1845. године упутили писмо Министарству просвете замоливши га да им дозволе да у Београду отворе „Недељну школу“. У њој би сваке недеље после подне шегрти, калфе, занатлије и слуге били подучавани по два сата бесплатно. „Уз ову молбу они су приложили и пројекат уређења те школе и план за предавања. По њему, недељна школа би се састојала од три класе, међу којима би се у првој предавало: читање, писање и катихизис; у другој: читање, писање, рачуница и „правоученије“; а у трећој: о дужностима српског грађанина, рачун, и нешто о свету и природи“ (Милићевић, 1868:46).

Овај предлог којим би народ добијао основна знања неопходна у њиховом раду и животу, министарство је августа 1845. године (бр. 671) „похваљујући“ одобрило. „Дозвола је била послата ректорату Лицеја, који је пре тога, 11. јула 1845. поднео *Редостав недељни училишта*, чија се садржина односила на организацију, задатке и циљеве недељне школе.¹⁴⁸ Осим пружања знања и вештина, недељна школа имала је у програму и „морално наставленије.“ Планирано је да траје од 1. септембра 1845. године до краја јуна, после чега би се полагао јавни испит и након чега би ученици по захтеву могли да траже сведочанство о успеху од свог наставника.

Николић је за те потребе школе саставио „недељна предавања“ о дужностима грађанским. Августа (1) 1845. рукопис предавања је „послао Попечитељству просвештанија на преглед и оцену“ (Грујић, 1956:143). Одбор просвештанија чији је председник био Димитрије Исаиловић је средином септембра известио Попечитељство о извршеном прегледу те послало Николићу примедбе. Тадашњи ректор Лицеја и професор Опште историје Исидор Стојановић је спремио у четрдесет часова „Брзоуки буквар“, верујући да би се у том оквиру ученици могли научити *исправно Србски и црквено-славјански читати, прилично на памет (диктандо) писати и вешто мало на изуст рачунати* (Исто).

Школа је у почетку имала око 400 ученика. У њој је претежно трговачка и занатлијска омладина систематично похађала наставу и уз помоћ „Брзог буквара“ и његовог лаког метода се описменила. Врло брзо, већ наредне године, престала је с радом. Из извешаја Исидора Стојановића који је септембра 1846. послао Попечитељству просвештанија, сазнајемо да су „због притиска који се вршио на шегрте и калфе полазнике те школе, они почели *један по један школу да остављају што им мајстори и газде њиове нису допуштали у школу долазити...* (Исто:144). Како се и поред интервенција полиције стање тешко поправљало, Стојановић је „у име свог „дружства“ изјавио да није више у стању ту школу одржати *док се не би уредбена средства полицији подала, по којима би она мајсторе приморати могла да од свои млађи бар по једнога у недељну школу шиљу*“ (Исто).

¹⁴⁸ „Устројеније отбора просвештенија је објављено у Србским новинама 25. јула 1845. У сагласности са Совјетом Кнез је усвојио уредбу у којој први члан говори о главној дужности одбора: ...*Стојећи у подручности Попечителства просвештенија, подпомаже га у старању и размишљању о напредку народног изображенија, и да му чини представленија о свему што би могло дејствовати на распрострањење науке и полезни знања у отечеству*“ (Грујић, 1956:171).

Познато је да је још једну недељну школу Милош одобрио 1860. године. И она је била кратког века, „зато што се нико не може да натера да свог слугу даје у школу, и што се сваки изговара да је слугу узео да га служи, а не да га даје у школу“ (Милићевић, 1868:49).

6. Рад на реформисању пољопривреде: Атанасије Николић у Топчидеру

По стицању аутономије претежни део становништва Кнежевине Србије били су сељаци. Израстајући у потпуне власнике свог поседа – без икаквих феудалних обавеза, ти Срби су одређено време били носиоци производње у земљи. Изузетно повољни природни услови у Србији који погодују развоју пољопривреде, омогућавали су народу солидне приносе. Такође, богате шуме и обиље обраслих пашњака утицали су на распрострањивање сточарства. Међутим, и поред благодети плодног тла, те и амбиција појединих да пољопривреду осавремене и побољшају, може се рећи да ни усатвобранитељи, а нарочито потоње власти, нису успеле да у правој мери правно и друштвено-економски побољшају статус села у перспективи. Недовољно развијено техничко знање и неадекватна употреба техничких средстава која би помагала потребу да се рационалније користи обрадива земља, лоше су утицали на прилике у селу, па су сељаци, често задужујући се, махом и пропадали.¹⁴⁹

У циљу унапређења пољопривреде, као начелник „Полицајно-економског“ а затим само Економског одељења у чијем оквиру је била и пољопривреда, Атанасије Николић је основао и развио пољопривредни завод или економију на Топчидеру, која је уједно означавала „просперитет“ Кнежевине (Вучо). „По његовом мишљењу, нашег је сељака требало учити рационалној пољопривреди“ (Јовановић, 1912:84). Тако када је Милошево имање за време владавине кнеза Александра Карађорђевића претворено у државно власништво, Николић осим што је реорганизовао то добро у излетничку и парк шуму, формирао је и „опитно поље“ где је опробавао савремене пољопривредне методе у гајењу нових пољопривредних култура. Тако се нашао у улози правог реформатора српске пољопривреде. Примерна и опитна установа покренута је зарад унапређења свих грана те делатности: ратарства, виноградарства, повртарства, воћарства, пчеларства, свиларства, сточарства, шумарства и, по могућству живинарства.

На Топчидеру је основао 1853. године практичну Земљоделску (пољопривредну) школу, написао је прве уџбенике из „земљоделства“, виноградарства, воћарства, шумарства, свиларства, као и друге текстове из тих области, подигао је и уредио први расадник воћа у Београду (1846), покренуо опитно поље за пшеницу и кукуруз, водио Казнени или Економско-Апсенички завод унутар ког су затвореници радили на пољопривредном добру и на уређењу парка, основао је тамо Правителствену Чохару...

6.1. Завођење примерне Економије у Топчидеру

„Поштујте зрмљорадњу, јер плуг крчи пут просвети“ (Тежак, 1882. Год. 13, св.1, стр. 1, (<http://ubsm.bg.ac.rs/view.php?q=1154&e=f&p=0013&z=3&x=0&w=1280&h=657>)).

Све до 1859. године,¹⁵⁰ у Кнежевини Србији није било посебног одељења које се бави искључиво пољопривредом. За те сврхе постојало је Полицијско-Економско, а потом само

¹⁴⁹Проблем је додатно проистакао из тога што се из сељачке масе није издвајао никакав виши слој рационалних пољопривредника који би својим примером повлачили и остале, наводи Слободан Јовановић. Ослобођени сељак радио је како је знао и умео, а „бистрији и окретнији сељачки синови одлазили су у трговину или државну службу“ (Јовановић, 1912:84)...

¹⁵⁰„Повратком Обреновића на престо 1858. године, надлежности и функције Министарства унутрашњих дела су, у односу на ранији период смањене, а поједина одељења издвојена у засебне управе или су прикључена другим министарствима“ (Поповић, 2002:23). Тако је 1859. године издвојена најпре Војна управа (њеним придодавањем

Економско одељење при Министарству унутрашњих дела где је Атанасије Николић био начелник. Увиђајући важност и значај развоја пољопривреде и шумарства за економски и општи просперитет Србије, Николић је „најпре успео да у Београду добије (1846) неколико празних плацева и да на једном од њих, код здања Совјета, оснује расадник за биљну производњу. Тада је још исте јесени упутио молбу како би добио одобрење и средства за набавку и куповину семена разног облагорођеног воћа из Аустрије и дивљака које ће народне године калемити.¹⁵¹ Допремљене воћне саднице из Беча посадио је потом по плацевима око зданија Совета, изграђујући тако први расадник воћа у Београду.

„Упоредо са производњом воћних садница производиле су се и саднице дуда тада врло тражене врсте за гајење свилене бубе, саднице тополе, јаблана и багрема“ (Владисављевић, 1989:106–107). Након што је о „добродјелима“ свилених буба, одн. о свилоделију уопште, писао у свескама „Искусни земљоделац Чича Срећко и његови савети србским сељацима у домоводству, земљораду, сточарству, пчеларству, виноделију и свилоделију“ I–II (1844/45), као начелник полицијско-економског одељења издао је и публикацију „Свилоделије: јасно поученије о подрађивању дудова; о мјесту, гдје се свилене бубе држе; о неговању свилени буба и производу свиле“ (1846).¹⁵² Ради покретања масовнијег гајења свилених буба, две године касније, 25. октобара је обавестио чак и јавност да се Управителству пријави како би му по сачињавању списка Попечителству, могло издати решење о бесплатној додели 12.000 младих дудових садница.

Системски и плански рад на уређењу и улепшавању Топчидера где се у време Милошеве владавине налазила његова резиденција, може се рећи да је започет децембра 1849. године када су Савет и кнез Александар прихватили предлог Атанасија Николића да се у Топчидеру оснује примерна економија. „Пошто сам више пута на мога Попечитеља навалџивао, да будућност Србије зависи од унапређења земљоделског сталежа и потоме да се благостање Србије узвисити не може док се не узвиси земљорадња и сточарство, мој Попечитељ одобри да се учини Савету представка и ово да се објасни и по томе да се

Главном војном штабу па издвајањем у посебни одсек), затим је исте године „Економско одељење Министарства прешло у надлежност Министарства финансија истовремено с економском школом и управом у Топчидеру“ (Исто), да би на крају било издвојено и Грађевинско одељење, „за које је 2. новембра 1859. године проглашено Устројство главне управе грађевина, којим се Управа фактички издизала на ниво министарства (Исто).

¹⁵¹Високославном Попечителству внутерни дела

Да би се разне облагорођене воћке по Отечеству нашем разпространити и не само Отечество украсити, но и народ са вкусним плодовима својим наслађивати и благостање његово узвисити могле, потребно је да се бар изпрва овде у Београду таковиј садник подигне, гди ће се разне облагорођене воћке рањивати и по Отечеству разносити. Но како је оделеније полицајно екон. Попечителства овог већ нуждне кораке учинило, да се ограђени око зданија Совета плацеви за предречениј садник воћака приуготове и да се семена разнога воћа у истиј посеју, а и дивљаке на пролеће посаде ради калемљења, то се необходимо нуждним указује да се разне облагорођене воћке из Аустрије овамо донесу и у садник јошт ове јесени пресаде, како би се по томе са ови воћака границие узимати и на дивљаке каламити могло.

На потребу ову као у почетку за прву годину и на више сортиј воћака заједно с трошком изискује се до 100 талира, чега ради Оделеније полиц. ек. усуђује се предхваљеном Попечителству с том молбом представленије своје поднети, да би оно код висок. Совета подејствовати изволело, да се на пренашање предречени воћака из Беча горенаведена сума одобри, како би и Отечество наше у овој знаменитој грани економије напредовати почело.

II Бр. 4173.

9. августа 1846.

У Београду Начелник полиц. економ. од. А. Николић

ДА СРС – МУД – П – VIII – 39 – 1846.

(Молба Попечителству да се код Совета одобри сума за први расадник воћа у Београду. – У Перуничич, Б, *Управа вароши Београда 1820–1912*, стр. 193–194.)

¹⁵²„Искусњи землђдђлац чича Срећко и његови совђти србскимъ селяцаыма у домоводству, землђдђлию, скотоводству, пчеловодству и свилодђлию“

„Свилодђлије: јасно поученије о подрањивању дудова; о мђсту, гдђ се свилене бубе држе; о неговану свилены буба и производу свиле“.

Попечителству Внутерњи дела уступе од Топчидера земље поред Саве лежеће, па у овом простору да оно са осуђеницима подигне нашим сељацима на углед примерну Економију,“ писао је о том предлогу у својој биографији Атанасије Николић. На његову иницијативу, приликом завођења Топчидерске Економије при Попечителству одобрено је и постављање Економа за кога је Николић претходно предложио дошавшег Панту Јовановића, свршеног државног питомца Економне и пољопривредне академије из Хохенхајма (Немачка). Тако је услед Николићевог залагња донето Решења о заводу примерне економије у Топчидеру 1849. године, где се у систематизацији послова Министарства унутрашњих дела које је одобрио кнез Александар Карађорђевић, установило и економско звање са за то одређеном месечном платом:

Попечителство Внутрењи дела 22. пр. II Бр. 3325. предлажући Совјету, да се једна примјерна Економија у Топчидеру заведе, на кој конач да би нужно било сав Топчидер с брдима и шумама Попечителству истом предати, молило је, да би се званије Економа при Попечителству, с годишњом од 400 талира платом установило, како би потом оно у стању било, за исто званије представити повратившег се у отечество 22. пр. Октоврија питомца Правителственог, Панту Јовановића, кои је по гласу приложеног к истом представленију школског свидјетелства у Хохенхајмској Акадмии Економическе науке с добрим успјехом свршио, и кој би по одобренију Попечителства истог онде дјејствовао и примјерну Економију надзиравао.

На представленије ово Попечителства Совјет је 28. пр. Бр. 706 одобрио, да се сва Топчидерска земља уступи Попечителству Внутерњи Дјела, за примјерну Економију, и да се установи званије Економа при истом Попечителству с платом од 300 талира годишње, а што се тиче оне молбе Попечителства, да се Панту Јовановићу издаје ова плата од дана његовог долазка, Совјет није могао то одобрити, ни тиме изјатије у постојећем правилу правити, него је рјешио; да му се плата издаје од његовог на званије то наименованија; које рјешеније и Ја одобравам, и Попечителству, повраћајућу му сведочанство школско Јовановића, ради његовог управленија саобштавам.

В. Бр. 1801.

12. Декемврија 1849. год.

У Београду.

Александар Карађорђевић. с.р.

(„ЗаведенѢ примѢрне Екомоније у Топчидеру“ које је изашло у *СборникѢу закона' и уредба'*, 1853, Одељење старе и ретке књиге и књиге о Београду, Завичајно одељење БГБ.)

Усвајањем Николићевог предлога да се цео Топчидер са брдима и шумама уступи Попечителству унутрашњих дела, отворила му се могућност да осим уређивања (исушивања, организованог улешшавања, одн. озелењавања) Топчидера у излетничку парк-шуму, започне рад и на унапређењу, осавремењивању и реформисању пољопривреде уопште. За саму економију предвиђено је било да се издржава од сопствених прихода. У њеном раду – од уређивања Топчидерског простора, подизања паркова, озелењавања, рада на проширењу и ограђивању Кошутњака, па до свих других разноврсних, али и тешких послова – Николићу су, „како се може“, помагали осуђеници Апсеничко-Економског завода унутар ког су била различита одељења, и то: баштованско, ратарско, зидарско, дунђерско, столарско, качарско, коларско и ковачко.

По проглашењу „Устројенија економическог заведанија у Топчидеру“ децембра 1851. године, „са управитељем је утврдио које ће се површине у Топчидеру користити за ливаде и пашњаке а које за расаднике и подизање пољопривредног и шумског биља“ (Владисављевић, 1989:108). Тако плански уређена, топчидерска излетничка и парк шума добила је и подобно тле за огледну економију где се одвијала државна опитна пољопривредна производња.

Реорганизацијом рада Министарства унутрашњих дела која је извршена у фебруару 1851. године, одобрено је установљење пет одељења за себе, и то Одељење Војно, Поштанско, Грађевина, Санитетско и Полицијско-Економско.¹⁵³ Године 1852. када се раздвојило и Полицијско од Економског одељења, Николић је остао на функцији начелника само Економског одељења – надлежног за питање пољопривреде. На тај начин, добивши прилику да се највише бави развијањем пољопривреде о којој је и ранијих дана (када му је време допуштало) поклањао велику пажњу, Николић се упустио у најразноврсније подухвате, угледајући се на примере сличне у европским заводима.

Како је провео два месеца на путу по Немачкој и Швајцарској, прво се упознао са савременим пољопривредним методама у гајењу нових пољопривредних култура, са савременим оруђем и производима за земљорадњу, са разним пољопривредним али и осуђеничким заводима, земљоделским Академијама и школама. Тиме је додатно био подстакнут и окрепљен да изводи опите о усевима, реформишући на тај начин српску пољопривреду. Осим успостављања опитних поља, посебно за пшеницу и кукуруз, Николић је набавио и оруђе, сортно воће, расну стоку... Подизао је „кошаре“ за краве и коње, засадио је парк пред конаком у Топчидеру, подигао је стаклену башту, садио је дрвореде и дудове потребне за производњу свиле, зидао одговарајуће „зграде“, чесме, озелењавао град... Све радове на Економији обављали су осуђеници на издржавању казне али и ученици Земљоделске школе (Војводић, 1994:271).

На тему унапређења земљорадње на Топчидеру и уопште пољопривреде у Србији, освртао се и велики и познати путописац из XIX века Феликс Каниц, који у својим белешкама наводи да је видео између осталог и једну у Грацу израђену „збирку модела племенитих сорта воћа пренесених из Штајерске у Топчидер“ (Каниц, 1985:111). То га је подсетило на пољопривредну школу коју је у Кнежевини Србији 1849. основао кнез Александар Карађорђевић и ваљано водио Србин из Угарске Николић, наводи Каниц, и „која је положила прве темеље за унапређење националне пољопривреде, воћарства и повртарства, али је упркос томе одлуком Скупштине укинута 1859. године“ (Исто). Каниц наводи да је потом Пољопривредно друштво наставило да „шири семе и саднице тамо одгајених племенитих сорта, а и Пчеларско друштво је добило поприличан терен на овом државном земљишту ради оживљавања српског пчеларства“ (Исто).

Решењем кнеза Милош од 30.3.1859. године, Апсенички завод као део Топчидерског завода стављен је у надлежност Попечитељства правосуђа, с одлуком да се премести у Београд.¹⁵⁴ Одлучено је да се део земљишта, стоке и инвентар Завода остави за будућу школу, парк је одређен за излетиште Београђана, а преостала површина Топчидера као и цело економско одељење Министарства унутрашњих дела да се пренесе у надлежност Министарства финансија.¹⁵⁵ Сукнена фабрика (коју је такође Николић основао) је издата у закуп, а машине и остали производи су распродати. Ипак, како до ликвидације Економског завода у Топчидеру није дошло, по доласку кнеза Михаила Завод је наставио са радом. Тако су изнова започети били велики радови на преуређењу Топчидера – на подизању нових паркова, чесми, стаза и споменика, на проширењу и ограђивању Кошутњака и уређивању ловишта, да би коначно престао да постоји 1929. године.

Атанасије Николић који је као „приврженик“ претходног режима након Светоандрејске скупштине заједно са већином дотадашњих чиновника отпуштен из службе и протеран из

¹⁵³„Војно одељење у оквиру Министарства унутрашњих дела образовано је 1851. године и у њему остало до марта 1859. године“ (Поповић, 2002:33).

¹⁵⁴На место управника Топчидерске економије иначе је године 1856. „као државни питомац који је учио економију у Немачкој“ постављен политичар и књижевник Владимир Јовановић (Станојевић, 2000:163).

¹⁵⁵„Топчидерска економија предата је у надлежност Министарства финансија јула 1859. године, заједно с Економским одељењем“ (Поповић, 2002:31). „Од средине 1863. године простор Топчидера и Кошутњака је у управно-полицијском разграничавању дошао у надлежност Управитељства вароши Београда, а по одлуци Државног савета и одобрењу кнеза Михаила“ (Владисављевић, 1989:113).

земље, прекинуо је поселедично рад на том примерном добру. Године 1861. када се вратио из изгнанства у Србију је пензионисан, добивши уједно друге озбиљне државне задатке по налогу Илије Гарашанина чији је био помоћник. Тако је рад на реформи пољопривреде, уређењу и улепшавању (озелењавању) Топчидера и уопште Београда од 1859. године био ускраћен за прегалаштво овог изузетног радника. Анализа Светислава Владисављевића који се врло детаљно и студиозно бавио овом темом, указала је на то да је у Топчидеру потом “извесно време превладао застој и у раду огледне станице за пољопривреду и сточарство“ (Владисављевић, 1989:115).

Свесни Николићевог залагања у раду на примерној економији у Топчидерском заводу, као председнику Српског пољопривредног друштва у Београду у споменици педесетогодишњице његовог рада ипак су јасно истакнуте Николићеве заслуге у раду на реформисању пољопривредне делатности. Посмртна објава у „Тежаку“ је ведро и вредног Атанасија Николића – *пензионисаног помоћника министра унутрашњих дела и председника српског Пољопривредног друштва* представила као *неуморног радника српске пољопривредне књижевности, врлог патриоту српске пољопривреде и првог поборника за установе пољопривредног напретка*. Даље стоји да „иако су дубока старост и боловање на њему већ били преотели мах, опет је он са највећим жаром патриотизма сво своје време, како у доба док је радио на Топчидерској економији тако и у старости, трошио *поглавито* комбинацијама: како да се Друштвена радња практичнијим целисходнијим и успешнијим правцем поведе те да и српски пољопривредник осети истинску корист од Друштва („Тежак“, год. 13. бр. 7, 1882, 383¹⁵⁶).

6.2. Прва Земљоделска (пољопривредна) школа на Балкану и први уџбеници из пољопривредне области

Са циљем унапређења занемарене пољопривреде и сточарства уопште, Николићева настојања ка „узвишењу сељачког благостања“ крунисана су подизањем Земљоделске (пољопривредне) школе у Београду, најстарије ниже пољопривредне школу на Балкану. У сагласности са кнезом и Совјетом, под „Попечитељством унутарних дела“ 10. јануара 1853. године изашо је указ или „Устројеније Земљоделске школе у Топчидеру“ којим је иста подигнута, са јасно удешеним условима који се тичу организације њеног рада. „Уз указ о оснивању школе био је штампан и предрачун за подизање и издржавање у износу од 117.270 чаршиских гроша“ (Петровић, 1956:42).

Оснивању школе која би кроз пружање примарних практичних знања унапредила и усавршила пољску привреду „отечества нашег на бољи степен“, претходило је Николићево двомесечно путовање по европским земљама – Швајцарској, Немачкој, Аустрији, где је истраживао напредна пољопривредна газдинства, пољопривредне школе и затвореничке заводе. По његовом повратку, Министарство унутрашњих дела је упутило обавештење о оснивању Школе свим окружним начелствима у земљи. Конципирана према потребама и „савршеним нашим околностима“, установа је бесплатно („о трошку народном“)¹⁵⁷ и добровољно уписивала „децу из задружних кућа која су свршила основне школе, и то по једног из сваког среза прве године; а где не би било писмених, да се могу и неписмени узимати“ (Николић, 2002:123). Из тога се може закључити да циљ завођења ове школе није био спремање стручњака за државну администрацију, већ напротив – да образује пољопривреднике који ће сва стечена практична и теоријска знања применити на сопственим газдинствима, да би тако својим примером утицали потом на унапређење пољопривреде и по осталим домаћинствима у њиховим селима и општинама.

¹⁵⁶Доступно и на: <http://ubsm.bg.ac.rs/view.php?q=1154&e=f&p=0395&z=3&x=0&w=1280&h=600>.

¹⁵⁷Наредне три године је одобрено сакупљање посебног пореза на њено одржавање да би од 1856. године оно прешло на главни школски фонд.

С планом да се сваке следеће године број уписаних удвостручи, полазника је било 55, колико и срезава. Да би похађао школу, сваки питомец морао је да буде стар најмање шеснаест година и да је снажног и здравог телесног састава. Како би по завршетку школе и по повратку кућама био носилац „успешног земљоделија“, потребно је било да је наклоњен раду и да је основну сеоску школу завршио с добрим успехом.

Успешно опремљена Земљоделска школа у Топчидеру отворена је на Ђурђевдан, 3. маја 1853. године, у присуству Попечитеља и саветника. Након литургије, свечаност је улепшао Атанасије Николић својом беседом, чија радост, будући да му је пошло за руком да овакав завод – „од највеће за наше сељачке потребе“ (Николић, 2002:124) отвори, није могла бити сакривена.

Школа је осмишљена да траје две године и да има интернатско уређење. У наставни план је уз науку о земљорадњи и сточарству била предвиђена и наука о хришћанству, читање, писање и рачун. Ђаци су добијали храну, одело, смештај, књиге и прибор бесплатно. „Одело им беше из Топчидерске фабрике скројено, па им и ђебета из исте одредише се“ (Исто:123).

С обзиром на то да је „школа организована на простору Топчидерског економског завода од око 800 хектара са 300 хектара обрадивих површина“ (Владисављевић, 1987:122), стицања практичних и огледних знања била су привилегија ових питомаца. Током зимског семестра питомци су углавном проучавали прописне предмете користећи тек објављене књиге професора Атанасија Николића. У издању „Земљоделског газдинства“ прво је по прегледу школске комисије из штампе изашло „Ратарство“ 1853. године,¹⁵⁸ да би наредне, један за другим изашла још три уџбеника, „Виноделство“, „Воћарство са шумарством“, а потом и „Скотоводство“ – у чијем садржају је било речи и о пчеларству, о гајењу свилених буба и подизању пернатих животиња или живине.¹⁵⁹ Осим тих уџбеника, првих код нас објављених из области пољопривреде, сточарства, воћарства, виноградарства и шумарства, „стручњаци Топчидерског економског завода и Земљоделске школе су преко Главне књижаре Велимира Валожића добављали стране часописе и научне књиге“ (Исто:124), те је тако оствариван шири приступ к знањима из пољопривреде уопште. Питомци су се учили и дрводељству и зидању, те су сви у школи научили и „себи куће и зграде градити, и потребна му земљоделска оруђа направити“ (Исто). Такође су изучавали и друга стручна знања, као нпр. шумарство, а о чему су писале тадашње новине које су навеле да је Начелство округа београдског умољено било да обезбеди школу потребним количинама различитог шумског семена. „Радило се о сакупљању буковог, граничевог и лужничког жира, да би ученици засејавали извесне површине Топчидерске економије“ (Петровић, 1956:43). Будући да је та иницијатива реализована, претпоставља се да је тако и подигнута данашња Топчидерска шума.

Осим стручних предмета, сви полазници Земљоделске школе који су се учили по потреби читању, писању, рачуну и хришћанској науци, вежбали су и војну вештину. Њих је сваке недеље најмање пола дана обучавао стручни учитељ војних вештина. Држећи „да је сваки Србин рођени војник, а по томе као такови да треба да зна војнички екзерцир“ (Николић, 2002:123), питомци ове школе излазили су са пушкама на екзерцир. Николић о њима говори да су се у томе „тако извештили, да кад су по испиту правили маневр, они су и пуцали и разне стројеве правили као и стајаћа војска“ (Исто). Тиме је Николић скоро деценију пре него што

¹⁵⁸Земљоделско газдинство. Часть 1, Ратарство / за србског земљоделца написао А. Николић. У Београду: при Правительственной книгопечатњи, 1853.

¹⁵⁹Земљоделско газдинство. Часть 2, Виноделство / за србског земљоделца написао А. Николић. У Београду: при Правительственной книгопечатњи, 1854.

Земљоделско газдинство. Часть 3, Воћарство са шумарством / за србског земљоделца написао А. Николић. У Београду: при Правительственной книгопечатњи, 1854.

Земљоделско газдинство. Часть 4, Скотоводство / за србског земљоделца написао А. Николић. У Београду: при Правительственной книгопечатњи, 1854.

је народна војска створена (1861), поставио темељ самој тој идеји, показавши примером како се „ваља завести у нашим ученим заводима младеж да егзерцира“ (Исто).¹⁶⁰

Рано устајање, непрекидан рад у пољу и учење били су општа обавеза. У заводу је постојао је и лекар који је контролисао здравствено стање питомаца. Школски испити су били из хришћанских наука, читања, писања и рачуна, а испит пољског рада био је на пољу. „О напретку питомаца комисија подноси извештај како Попечитељству внутарних дела, тако и Просвештанија“ (Устроєние Землѣдѣлске школе у Топчидеру, 1980:82). Завршени испити су држани у присуству комисије Попечитељства внутарних дела у договору са Попечитељством просвете.

Поред Атанасија Николића, носиоца и „надзиратеља“ ове установе у сваком смислу те речи, унутар исте учествовали су као управитељи или предавачи (о којима Владисављевић студиозно пише) следеће личности: Крста Петровић и Радојица Јовановић, Јован Петровић, Владимир Јовановић и Јосиф Пецић, Милан Миловук, Никола Димовић, Владимир Јакшић, Никола Димовић и Стеван Поповић, Живота Остојић, Тодор Мијушковић и други, за које може да се каже да су били први српски агрономи. Међу испитивачима Топчидерске школе, као представник Попечитељства просвете нашао се и велики ботаничар и професор Лицеја Јосиф Панчић, као и Љуба Ненадовић и Милан Симић. Владисављевић налази да је Попечитељство внутарних дела 23. јула 1853. године прописало Настављеније за професоре Земљоделске школе, у којем су у 26 тачака регулисана права и обавезе руководећег и наставног особља. Такође налази податке да је Попечитељство већ у другој години рада Школе затражило од управитеља Топчидерског економског завода и Земљоделске Школе „да упоредо са оперативним радовима постављају огледе из пољопривреде у погледу ручне и машинске сетве и обраде земљишта, употребе ђубрива код повртарских култура и мелиорације ливада и пашњака, да добијене резултате у погледу квалитета и количине приноса редовно бележе и упоређују са резултатима са површина на којима нису примењивани огледи“ (Владисављевић, 1987:125). Исто тако је наглашено да ти огледи буду примењивани сваке године, како би се отклањали климатски услови. Тиме је Топчидер заиста преточен у једно истинско „опитно поље“ на коме су добијани плодносни резултати, посебно за пшеницу и кукуруз [1856]. Владисављевић пише и да је Министарство унутрашњих дела „у границама могућности обезбеђивало са стране нове сорте семена, сојеве стоке и нове машине које су биле излагане на повременим изложбама у Европи. Утврђено је да се производња повећавала из године у годину, а сав вишак је продаван у земљи, док је вишак садног материјала, воћки, цвећа и украсног шибља продаван и на страну“ (Исто:125).

По завршеној школи сви питомци добијали су сведочанство о похађању и учињеном успеху у прописаним наукама и радовима. Обично би у то име била организована свечаност за народ којом би се манифестовала „брига власти за привредни напредак земље и њене везе са сељачким слојем“ (Митровић, 2008:32). Најбољи ђаци добијали су награде у сразмери постигнутог успеха. „Првом и најодличнијем питомцу издавајају се у име награде три дуката цес, другоме два, и трећем један дукат цесакски“ (Устроєние Землѣдѣлске школе у Топчидеру, 1980:82). Ти питомци хваљени су у званичним новинама. Остали добри, још петорица њих, добијали би награде у разним и квалитетним семенима жита, трава и цвећа; добијани су и добри бикови као и друга стока, земљоделска оруђа и сл. Устројеније школе је прописало да се „питомци који са успехом заврше земљоделску Школу имају сматрати за одличне грађане отечества, и као такви имају се свуда и на сваком месту уважавати“ (Исто).

Извештај Милана Ћ Милићевића, некадашњег секретара министарства просвете и црквених дела говори да је кроз школу прошло око 350 ђака „од којих су неки постали

¹⁶⁰Почетком 1854. године, Николић је заједно са Стефаном Херкаловићем и Фрањом Захом издао „Настављеније за обучавање и формирање народне војске“. О том документу писао је Александар Стаматовић у делу „Од трешњевог топа до савремене артиљерије“ у коме наводи да је Попечитељство унутрашњих дела издало распис „за одбрану нашега Отечества“ 1. априла 1854. године, којим се захтевало од окружних начелника да „одмах и незадржано“ приступе главном послу – формирању јединица народне војске и њеној обуци.

учитељи, неки отишли и у друге државне службе, а неки су се вратили кућама где, већином, црпећи благо из недара мајке земље с благодарношћу помињу Земљоделску школу, на коју су можда понекад и викали као ђаци“ (Милићевић, 1868:51). Неки најбољи свршени питомци – Ивко Томић, Сергије Станковићи и Иван Протић били су задржани у Топчидерском економском заводу од 1855. до 1859. године.

Неповољне околности за рад на побољшању животних и радних услова питомаца уследиле су након преврата на Светоандрејској скупштини. Атанасије Николић је као „приврженик“ претходног режима отпуштен из службе и протеран из земље. Како би се избегли проблеми који су и међу самим питомцима почели да тињају, кнез Милош је био принуђен да распусти Школу сасвим 9. јануара 1859. године. Иако је била једина те врсте у земљи изразито повољној за пољопривреду, иако је имала изразит утицај на агротехничко унапређење заостале земљорадње у Србији, Земљоделска школа у Топчидеру није могла да остане изван текућих збивања и настави са својим радом.

О ефектима рада саме школе касније су писали и Саво Пантовић и Светозар Мирановић налазећи да је то *краткотрајно али плодно раздобље обележено деловањем Атанасија Николића, био први корак ка просвећенијем гледању на пољопривреду* (Шолаја, 1994:118). О овој важној пионирској школи упутно је изложити и мишљење Милана Милићевића, изузетног познаваоца школских прилика, који је десетак година по затварању саме школе рекао да је „могуће, и веома вероватно да је у школи овој било недостатака, но свакојачко би било боље поунити недостатке, него, затирући мише, сагорети кућу. Но у тренутцима брзога народнога рада, кад је страст најближи саветодавац, често се уради нешто што доцнији појаси жале и тешко могу да поправе“ (Милићевић, 1868:51–52). Додао је и да „може бити да није било свих услова, без којих ова школа не може да опстане“, и да је „то оно што обично речемо, да јој још није било време у нас; но свакојачко већ сам покушај тај, да су брижљиво бирани и чувани њиме стечени опити, могао нам је бити од велике користи“ (Исто).

6.3. Економско-апсенички завод у Београду

По доношењу новог Устава из 1838. године, кажњавање преступника робијањем – дужевременим лишавањем слободе, нарочито је постало актуелно. Све учесталија појава досуђивања робије проузроковала је потом постепени пораст кажњеника који је премашивао постојеће капацитете. Тако је проблем утамничења који је подразумевао и питања трошкова исхране преступника и њиховог смештаја, интензивирало размишљања о упошљавању заробљеника на јавним радовима, као што су насипање друмова, пољопривредни и други послови.

Атанасије Николић увиђајући како осуђеници „при Началничествама немају шта да раде и да је с њима неуредно поступано“ (Николић, 2002:95), године 1846. иступио је с предлогом да се осуђеници из читаве Кнежевине у Београд приберу, те да се у Топчидеру „уредно на рад употребљују и ту да се на њиову поправку подејствује“ (Исто). Наглашавајући „да би за државу штетно било, толику јој снагу одузимати, чиме би се како кривци тако и држава казнила“ (Исто:133), предлог је наишао на одобрење. Николић је дубоко веровао да окривљене треба исправити и на њима порадити тако да они и себи и држави буду потребни, што је његова „предпосатљена цел“ у „Економическом заведанију“ и била.

Иако је Николић већ исте године са блажим преступницима почео прво редом да „оне куће острагу, где је сад Војена академија оправља“ (Николић, 2002:95), те да с њима код пиваре сам башту обрађује и сади воћем, сеје и подиже дудове, калеме воће и учи преступнике да праве колица, виле, лопате и мерице, тек 1851. године је основан нарочит казнени завод у Топчидеру (Устројство економско-апсанског заведења у Топчидеру, 1851. год.), а с њим и

„целовит систем дисциплинских мера за робијашку колонију“¹⁶¹ (Јовановић, 2017:234). Плански изграђена робијашница или апсана где су се могли сместити сви осуђеници, и мушки и женски засебно, била је замишљена као „земаљско спремиште где се злочинци, осуђени на робију“ занимају „земљоделским радњама и са овима скопчаним занатима, како би по издржанију робије, поправивши се у моралном поведенију, а навикнувши се уредним радњама, полезни грађани били“ (Зборник закона и уредаба, XXX, 323–324).

Основана две године по завођењу „Примерне економије“, Топчидерска робијашка колонија или „Апсеничко радиште“ установљена је са истим циљем – да се унапреди пољопривредна производња. „Њихов симбиотски однос почивао је на споју казнене и привредне политике“ (Јовановић, 2019:235). Приметно увећање криминалитета у Србији – нарочито *крађа* и *лоповлука*, сузбијано је тако доследном применом лишавања слободе – робијом, спровођеној у радној атмосфери, за коју се веровало да има учинка и у преваспитавању преступника.

Економска оправданост оснивања казног завода на пространом државном поседу у околини престонице где је намера била да се у плодној долини Топчидерске реке покрене нарочито пољопривредно добро, прихваћена је првобитно без задршки. Робијашци су били у обавези да извршавају разне тешке и све друге задатке, од сађења и одржавања државних усева до насипања и оправке путева и других јавних радова.¹⁶² Њихов живот и принудни рад подразумевао је свакодневне и опсежне пољопривредне и друге активности везане за потребе Завода и целокупног топчидерског комплекса – толико да је и сам „званичан назив ове кажњеничке установе гласио *Економско-апсенички завод у Топчидеру*.

Апсеници су обављали следеће пољопривредне послове: копање кромпира, купуса, пасуља, цвекле; кошење ливада; вршење разних жита; разношење ђубрива по њивама и извлачење из њива; превлачење разних житарица са гумна у амбар; превлачење сена и детелине; плевљење по баштама; прекопавање у Топчидерском парку итд. Апсеници су радили и као рабације, били су коњари, говедари, овчари, свињари, пчелари и виноградарци. Обављали су напорне радове: вадили су и тесали камен, превлачили камен за зидање чесама, довлачили цигле из Београда, градили су друм од Београда до Топчидера и оправљали изоколни пут од Топчидера до Кошутњака“ (Вучо, 1981:71). Сав тај казно-економски пројекат који је подразумевао и потоње установљење „Земљоделске школе“, имао је за циљ успостављање функционалног модела који би служио за пример српској рационалној, односно економски исплативој пољопривреди. Каниц Феликс, познати аустроугарски путописац и сведок збивања у Кнежевини Србији говорећи о раду малолетника преступника, писао је како су топчидерски расади воћака које су они уређивали, заиста изазивали дивљење многих посетилаца током каснијих деценија...

Атанасије Николић је контролисао целокупну активност у Заводу. Неретко је са њима радио – „израђивао им шаблоне за изрезотине и украсе сачињавао, и њих учио како ће резати“ ради украшавања чесми, израде разних зграда где су чак и салон подигли, „који онда у Београду мучно би се било и с мајсторима подићи“ (Николић, 2002:134).

На воденици у Топчидерској реци успоставили су и Правителствену чохару. Тамо су затвореници окретали машине, чешљали вуну, поправљали оштећене точкове итд. Како су унутар Економско-апсеничког завода у Топчидеру била формирана следећа одељења: баштованско, ратарско, зидарско, дунђерско, столарско, качарско, коларско и ковачко,

¹⁶¹Према правилима установљеним још 1851. године, било је одређено да робијашци „са изласком сунца на рад иду, а са заходом сунца рад да остављају; осим тога има им се давати преко лета, кад су дани дугачки, у подне о ручку 2 сахата, а зими, кад су дани кратки, по један сат на одмор, као што им припада свагда зими и лети о малом ручку и ужини по пол сата одмора“ (Зборник закона у уредаба, LVII, 419).

¹⁶²Идеја да се малолетници који би се показали као нарочито упорни „сломе“ мукотрпним принудним пољским радом, а што је било сасвим у складу с важећом пенеолошком политиком, присутном у многим другим европским државама“ датира још из средине четрдесетих година 19. века (Јовановић, 2017:35).

затвореници би после косидбе или жетве радили и дрводељске, зидарске и разне друге послове као што је нпр. грађење оштећене ћуприје близу војне касарне и код Цареве ћуприје и слично.

Лично учествујући са затвореницима на огледној економији, Николић је тако лако могао да има увид у даље планове за рад и развој пољопривредне економије, и да предлаже сва даља решења корисна за Топчидер. Осуђеници осим што су стицали разна знања и вештине од значаја у пољопривреди и занатству која би им после одслужене казне омогућавала да на поштен начин зарађују за живот, на велико Николићево задовољство, кроз рад су се заиста и поправљали и припремали за поновно укључивање у живот након издржане казне затвора. О томе сведочи у својој биографији, пишући да му је мило напоменути да је „осуђенички завод у Топчидеру толико успео, да су се осуђеници у њему доиста у раду и понашању поправљали, да су они у последњој или поправљеној класи употребљавани бити многи на радове по одељењима не само без окова и без надзора, но што више они су и под ведрим небом код стоке ноћивали итд“ (Николић, 2002:133).

„У затвору је постојала и обавезна основна школска настава под надзором једног учитеља, као и духовна служба топчидерског свештеника са истим, васпитним циљем“ (Јовановић, 2017:37). Тако осим што су се учили радним навикама бавећи се пољопривредним радњама, у том Заводу су имали и обавезу основног образовања чиме су осим физичког рада развијали и своју духовност. Како „би се сваком приликом могло на осуђенике подејствовати“, Николић је свакад сачињавао беседе и ове сам давао свештенику да им прочита (...) а „кад кад сам лично њих саветовао и поучавао, особито приликом, кад су неки од њих помиловани и отпуштени бивали“, пише Николић у биографији (Николић, 2002:134).

Јовановић у свом у раду „Сјај и беда варошког живота“ говорећи о маргиналним скупинама и државним реакцијама у Србији XIX века наводи да је већ 1853. године учињен први покушај институционалног решавања питања малолетничког преступништва у Србији – слањем на преваспитавање у топчидерску казнену колонију. Постојало је уверење да марљиво и свакодневно обрађивање земље може благотворно да делује на малолетног преступника. Јовановић додаје и да су надлежни мислили да ће привремени боравак међу окорелим преступницима бар неке од њих и застрашити, те одврати од света криминала.

На функцији начелника Економског одељења Николић је био све до јануара 1858. године. О учинку затвореника на Топчидеру док је њиме директно управљао, а са осуђеницима лично радио, говоре сви наведени подаци – било да се ради о израђеним путевима на Топчидеру, подизању Топчидерске чојане фабрике, преуређењу Топчидера и његовог улепшавања... Временом, идеја самоодрживости и економске исплативости завода, све је мање имала успеха. Недостатак кадра који би надахнуто надгледао процесе самог рада, али и постојано учествовао у даљем педагошком раду са робијашима, неповољно је утицао на даљи исход рада саме институције. Затвореници су све више постајали склони удруживањима, причању и лењости. О томе сведоче утисци како самог кнеза Милоша по повратку у Србију 1859. године, па чак и виђења Илије Гарашанина из 1862. године који се управо с Атанасијем Николићем залагао за установљење овог завода. Гарашанин је био мишљења да само чврста рука може имати удела у поправљању преступника, те „да робијаша треба третирати врло строго и употребити за најтеже радове, или у рудницима, као што је чињено у Румунији, или на разбијању стена и грађењу друмова“ (Јовановић, 2019:237).

Након убиства кнеза Михаила 1868. године, на ванредној скупштини у Топчидеру изнет је захтев да се осуђеници иселе из Топчидера, те су наредне године пресељени у казамате Београдске тврђаве. Исте године одређено је да се надаље у Топчидер упућују само робијаша који би били потребни управнику Топчидерске економије за тамошње пољске радове. Осим управе примерне Економије, у Топчидеру су задржани и малолетни робијаша којима је била организована основна школска настава. Иако је топчидерски пројекат имао и своје лошије стране у смислу недовољно строгог дисциплинског поступка према тежим кажњеницима, оно што стоји као исход из оваквог вида рада са заробљеницима и њиховим издржавањем казне, а

што су оценили многи историчари – овако устројен осуђенички завод ипак најбоље одговара човечанству и државном циљу.

6.4. Топчидерска фабрика или „Правителствена чохара“

Прва сукнена (текстилна) радионица звана „фабрика“ или „Правителствена чохара“, подстакнута је растућом тражњом чоје, сукна и других текстилних производа. Основана је 1852. године у оквиру Топчидерске економије како би ученици Земљорадничке школе, али и осуђеници добили одело. Тако питомци Земљоделске Школе осим што су добијали храну, смештај, књиге и прибор, бесплатно су добијали и одећу која „им беше из Топчидерске фабрике скројена, па им и ћебета из исте одредише се“ (Николић, 2002:123).

Фабрика је стављена потом у погон и у циљу измирења потреба војске, будући да се у њој производила чоја и за њихова одела. Производило се бело и црно сукно, бела и шарена ћебад, ћилими, а вишак производа је био намењен тржишту.¹⁶³

Правителствена чохара за индустријску производњу текстила била је смештена уз стару воденицу на Топчидерској реци. Тако „користећи водну снагу и воденичке механизме на једноставним машинама набављеним у Мађарској, произвођена је чоја за војничку униформу, шињеле, панталоне и друге производе, „а вишак, укључујући и предиво, продаван је на вашарима и панађурима“ (Вучо, 1981:71). Фабрику су нарочито носили затвореници коларског и других одељења Економско-апсеничког завода, који су на воденици на Топчидерској реци обављали разноврзне послове као што су окретање машина, оправљање оштећених точкова, чешљање вуне итд.

Топчидерска текстилна (сукнена/чојана) фабрика или чојара иако је очигледно толико успела имајући у виду да је подмиривала потребе Топчидерске економије, те је производила довољно сукна за војничку униформу и ћебад – али и за тржиште, ипак је угашена шездесетих година. Најпре је било решено да се изда под аренду, да би потом машине биле откупљене за Ткачку радионицу у Ужицу.

6.5. Николићев „Чича Срећков лист“ и пољопривредни лист „Тежак“

„А кад би био свестан народ овај, не би се губио, не би пропадао, не би се несмислено задуживао, не би се делио, не би продавао земљу своју, не би продавао ђубре комшији Шваби, но би га сам износио на њиве своје и ливаде своје, како би оснажио баштине своје, да би му донеле обилату летину, те да би умножио доходак свој и унапредио благостање своје“ (Николић у „Родољуб“, Год. 1, бр. 5, стр. 35, 1880).

Како би „земљоделци“ примерно и успешно управљали своја домаћинства и водили пољске послове, писац првих српских уџбеника из пољопривреде Атанасије Николић, издао је најпре публикацију у три свеске „Искусни земљоделац Чича Срећко и његови савети српским сељацима у домоводству, земљораду, сточарству, пчеларству, виноделију и свилоделију“ I–II (1844/45), да би потом уређивао и издавао и „Чича Срећков лист за српске земљоделце“. Лист намењен практичној поуци сељака, издавао је две године (1847/48). Излазио је сваке недеље уторком, те је тако у две године изашло по 52 броја. „Желећи по могућству да покрене у маси ову идеју о потреби изобраежања наших сељака“ (Николић, 2002:96), Николић се предано посветио изради тог првог листа о пољопривреди, али и једног од првих штампаних београдских листова у Србији онога доба уопште, по коме је и добио надимак Чика Срећко.¹⁶⁴ Сваки број садржао је „Земљоделске вести и новости“, затим би биле

¹⁶³Према прелиминарном истраживању, прву фабрику у Србији, и то фабрику стакла, основао је Аврам Петроонијевић 1846/52 у околини Јагодине.

¹⁶⁴Пре покретања „Чича Срећковог листа“, штампане су „Сербске новине“ и „Сербски улак“, „Подунавка“.

изношене белешке с бројним називима домаћег воћа чувеног у извесним крајевима Србије, али и разноврзни други савети и упутства корисна за обраду земље, за рад у виноградима, у пчеларству, говедарству и осталим пољопривредним делатностима. Публикација се наслања на три посебно штампане свеске „Искусни земљоделац Чича Срећко и његови савети српским сељацима у домоводству, земљораду, сточарству, пчеларству, виноделију и свилоделију“, у којима је већ разматрао све те теме. Тако користећи методологију познатог садржаја, држао се и даље прилога које је обликовао дијалогски – смешом питања, одговора и разговора. Ослањајући се на нека већ коришћена имена и ликове, у листу се осим традиционалних српских имена као што су Јанко, Влајко, Добривој, Живко, Младен или Славко, у поприличном броју прилога помиње и лењ и немарни сељак кога је симболично прозвао Ладолеж.

На листу су радили и многи сарадници, те су знатни текстови означавани потиписом „уредништво“ или навођењем имена или иницијала његових сарадника, нпр. В.Л, Ђ.А, Ђ.П. итд. Осим приручних прилога, часопис обилује и разним досеткама, Николићевим песмама, свештеничким беседама, „мудрим изреченијима“, прилозима о манастирима, о појави колере, па чак и о немирним светским покретима, односно званичним вестима. Песме су често писали и Николићеви ђаци: Никола Јовановић, Стефан Ћирић, Вуле Јовановић. Неке прилоге преводио је из страних часописа, углавном немачких. „У преводјењу су му помагали такође млади људи: Р. И. Лешјанин, Александар Бановић – овај последњи с италијанског“ (Ковачек, 1986:208). Међу Николићевим песмама ту су „Страдање Срба у Унгарији и позив у помоћ“ (бр. 29, год. 2, стр. 232), „Надежда“ (бр. 34, год. 2, стр. 265–266), „Слава Сентомашу и његовим јунацима, или битка 9-га Септем. 1848“ (бр. 38, год. 2, стр. 297–299), затим Спев Полковнику Кавалеру Господину, Стефану П. Книћанину или „Бој Маџара са Србима“ (бр.49, год.2, стр. 385–387) и друге. Како је то било револуционарно време и доба ослободилачких покрета, јасно је да је инспирацију неретко проналазио у дешавањима која су захватала Србе у Војводини.

С обзиром на то да за две године живота Чича Срећковог листа „предбројника беше око 400 на броју; али на плати једва је прешла половина (...) издавање часописа је носило дуг од око 70 талира правителственој штампарији“, те да се не би множио дуг, Николић је био принуђен да га обустави. У својој биографији каже да ће „много времена протећи, док се до тога не дотера, да се у нас књиге и популарни листови без штете а с ползлом издавати могу“ (Николић, 2002:97).

Николићеви каснији радови и истраживања, највише су били материјализовани деловањем на Топчидерској економији. О значају који је придавао пољопривреди, тако рећи – тенденцији уздицања пољопривреде у Србији, био је наклоњен до краја живота, а о чему говори и чињеница да је њоме наставио да се бави и по одласку у пензију, Тако у „Тежаку“ – органу српског пољопривредног друштва (Год. 13, бр. 5, 1882. 226–231), одговарајући на позив господину министру „финанција“ 25. октобра 1881. Атанасије Николић објављује напредан текст под називом „За унапређење нашег овчарства“. Ослањајући се на искуства из рада на Топчидерској економији, као и уопште студирања пољопривредне области, поднео је извештај о рационалној земљорадњи и рационалном сточарству – „а поглавито овчарству,“ како би се финији „фабрикат“ могао израђивати. Ова студија проистекла из Николићевог убеђења да унапређење Србије зависи од унапређења земљорадњиштва и сточарства, вредан је пажње како за библиографију српске пољопривредне књижевности, тако и за унапређење баштинске струке у коју је истински веровао.

Осим посмртних објава о Николићу које су изашле у далеко присутном, опсежном и значајном пољопривредном листу „Тежак“, читуље писане у листовима другог типа као што су „Орао“, „Српске новине“ или „Јавор“, а које све истичу и његове заслуге у области пољопривреде, довољно доказују Николићеву наклоност том задатку. Некролози „Српских новина“, а и „Јавора“ – листа за забаву, поуку и књижевност, у општем Николићевом животном деловању посебно истичу његово залагање за унапређење пољопривреде – понајвише његово активно деловање у Топчидеру.

7. Рад на производњи оружја: мере на подизању српске војне индустрије и оснивање Тополивнице

Революционарна 1848. година у Европи, посебно захвативши и Беч и Пешту – „градови беше предани Мађарима и војска упућена да слуша мађарско војено министарство“ (Николић, 2002:99–100), тргла је ондашњу власт Кнежевине Србије која се покрену на озбиљније размишљање и рад на производњи наоружања, а потом и установљењу и организацији своје војске и развоју војног образовања. Многи добровољци из Србије под вођством Стевана Книћанина прискочивши у помоћ својој браћи преко Саве у сукобу са Мађарима у Аустрији од 1848. до 1849. године – а „ову помоћ и Патријарх захтеваше“ (Исто:102), видели су јасно шта значи борба са редовном, обученом и снабдевом војском, што је подстакло највише српске кругове да се постарају боље у спреми и обуци своје војске.

Како је скупштина коју је влада сазвала у Крагујевцу у циљу успешног рада на тој помоћи прво била осујећена од стране Вучића, влада је по том питању приступала према свом нахођењу. У Београду је одмах издала наредбу „да се фишеци вију, да се куршуми лију и све ратне потребе да се припремају“ (Исто). Као начелнику Полицијско-економског одељења при Министарству унутрашњих послова, а при коме су били и војни послови, активно предузимање мера на производњи наоружања и подизању сопствене војне индустрије уопште, пало је управо на првог високообразованог инжењера Атанасија Николића.

У београдској радионици за оправку оружја која се налазила у једној неугледној згради у дворишту тадашњег Главног војног штаба (некада Војне академије а данас је то простор зграде Министарства одбрана на углу Кнеза Милоша и Немањине), вршени су свакојаки послови као што су завијање фишека, пуњење ђулади... У својој биографији Николић пише да „пушчани па и топовски фишеци (меци) потребоваху сандуке, те је оно оделење осуђеничко, које је на дрводељске послове одређено било, на то употребљавано било – да под надзором Мајстора Весе (Васе Јовановића) прави сандуке за фишеке“ (Исто). Фишеци спаковани у те сандуке одмах би били отпремљени онима који би доцније долазили „из ког логора“ по џебану (муницију). Николић даље пише да су „за топовске фишеке мало имали вунена платна – од кога су се онда ови фишеци градили“, а како га је немогуће било набавити, дошао је на ту мисао „да се изда наредба колико ће који срез по мустри овога вуненога платна откати и предати, па ће се од рисфа по одређеној цени платити“ (Исто). Како је овај предлог Гарашанин одобрио, налог је брзо пуштен, те су за кратко време добили платна колико су наручили, чак и више све бесплатно. Знајући да картача (муниције) мало имамо, а да ће га требати,¹⁶⁵ Николић је предложио своме министру (Гарашанину) и „да се сакупе цигани у Црни врх у Јагодини, па онде једни да жегу угаљ, а други од босанског гвожђа да кују по назначеној величини куршуме (метак, хитац, пројектил) за картаче. И овај се предлог усвоји и наредба циганском хараглији изда, те смо тако ако и не сасвим округле добијали куршуме за картаче. А ту су се и плехане пиксле за картаче градиле“ (Исто).

Тако за време кржаве 1848. када су добровољци прелазили у Српску Војводину, за њихове потребе прављена је у Београду муниција, а касније су изливани и топови. Циљ је био да Кнежевина Србија постаје све независнија од иностранства по питању набавке наоружања неопходног у борби за национално ослобођење.

Пошто је Николић заједно са Васом Јовановићем са којим је иначе руководио послове ове радионице, још на јесен 1847. године успео да салије „шестфунташки“ топ чиме су покренули идеју да би могли сами топове лити и на тај начин такво оружје себи прибављати (Николић, 2002:99),¹⁶⁶ наредне 1848. године отишли су у Панчево, где су се са „сложним

¹⁶⁵Картеч је артиљеријско зрно напуњено куглицама олова или гвожђа (<https://sr.wikipedia.org/wiki/%D0%9A%D0%B0%D1%80%D1%82%D0%B5%D1%87>).

¹⁶⁶У војној Академији где је потом била „хемичка“ лабораторија, за први код нас направљен шестофунташки топ, Николић и мајстор Веса најпре су саградили фуруну, па и калуп. Како су имали нека два топића стара за које

Панчевцима“ (Николић) договорили прво где ће се фуруна и калуп градити. Након Николићеве посете Врчевом Гају где га је задесила битка којом су командовали Бобалић (лево крило) и Книћанин (десно крило) и о којој је Николић сачинио белешке о потребама за тај логор (Николић, 2002:103), по повратку у Панчево као управник и те радионице, учинио је „наредбу шта ће и како са мајстор Весом радити око ливења топа“, па се вратио у Београд. О овом топу шестофунташу остао је глас да је испао добро.¹⁶⁷

Схватајући значај производње оружја у земљи, страхујући од притиска Аустрије и Турске, а у намери да се Србија ослободи зависности од иностранства, октобра исте 1848. године у Београду основана је стога и „Тополивница“ чији је управитељ био артиљеријски мајстор, тополивац и конструктор фабрике у Литиху Максимилијан Њепрек (Нијепрек). Предлог да се „устроји такво заведеније у коме ће се за војне потребе лити и израђивати сваке врсте ђулади“ упутио је министар унутрашњих дела Илија Гарашанин Државниом Савету. Након што је Савет прихватио, а кнез Александар Карађорђевић одобрио, Њепрек се обавезао да ће обучити „младиће српске, који му се предали буду, како у ливењу сваке врсте ђулета за две године, тако и у ливењу топова за четири, како би они кадри били посао овај без њега продужити“ (Споменица педесетогодишњице Војне академије, 1900:3).

Тополивница ће две године касније (1850) бити пресељена у Крагујевац и постати велика војна индустрија.¹⁶⁸ Присмотра великих сила, посебно Аустрије у вези са радом Тополивнице у Београду била је пресудна при одабиру Крагујевца за локацију Тополивнице, односно сопствене војне фабрике.

Иако се, вероватно из политичких разлога, прво објавило да ће то бити Оружница србска под цивилном управом, већ у мају 1849. године Илија Гарашанин је у име Министарства унутрашњих послова предложио промене Државном Савету у њеној организацији „како би и људи, који би у то заведеније ступили, пошто би се у фабрикацији топова и ђулета извештили, официрима постати могли“ (Исто). Након што је и овај предлог прихватио Савет и одобрио кнез, од 14. маја 1849. године Тополивница добија чист војнички карактер где се уз већ утврђене задатке врши и образовање српских официра.

Подстакнут делима војводе Стевана Книћанина, али и мислима Фрање Заха да Србија „васпитава и образује подмладак официрског кора у једној нарочитој школи“, по „размотренију“ решења „Пројекта устројенија Артиљериске школе“ који је сачинио Илија Гарашанин, и одобрењу кнеза, марта 1850. године основана је и Артиљеријска школа, претеча данашње Војне академије. Тако је одвајањем објекта војне индустрије од школе за официре, аутономна али вазална кнежевина оснивањем официрске школе опет са скромним именом али која је у самом зачетку већ била академија, ишла ка задовољењу свих потреба српске војске.

При подизању Тополивнице у Крагујевцу, саставни део припреме за почетак производње био је и рад на утврђивању топова и калибра топова који ће се производити. „По наређењу кнеза Александра Карађорђевића, министар унутрашњих дела је образовао комисију за утврђивање калибра топова“ које је требало производити. У саставу те Комисије били су Константин Хранисављевић, пуковник и начелник војске, Стефан Миљковић, потпуковник артиљерије и командир батерије, Атанасије Николић, начелник економског одељења, Фрањо Зах, капетан артиљерије и директор артиљеријске школе и Петар Протић, професор артиљеријске школе, који је тада већ радио у Тополивници (Спасић, 1973:34).

нису имали ђулета, они су њих „разбили“ и срећно истопили у пећи те салили топ. Потом су направили бургију и са њом успели да пробуше топ и прераде га тако да се он могао употребљавати као шестофунташ.

¹⁶⁷„За њега су Панчевци и лафете (гвоздено постоље) дали начинити и изрезали име Книћаниново на топ и њему га поклонили заједно са запрегом, а он је то вративши се у Србију поклатио српској влади (Николић, 2002:163).

¹⁶⁸Велике силе су с подозрењем пратиле подизање тополивнице у Крагујевцу. Осим што су Турска и Аустрија ометале рад на развоју тополивнице, ни Русија није с благонаклоношћу све посматрала. Марта (13) 1851. је одлучено да се тополивница пресели у Крагујевац, „далеко од очију и ушију радознале и безобразне Јевропе“.

И поред противљења аустријских званичних кругова у вези са изградњом Тополивнице у Крагујевцу и негативног става Русије,¹⁶⁹ припреме радова за почетак производње иако у муци, интензивно су текле. Када је аустријска влада слала копију Мајерхоферовог извештаја руској влади о стању и приликама у Србији,¹⁷⁰ Србија је представљена као земља „у којој лако може доћи до немира и у којој има веома много револуционарних организација, циљајући на пољске и мађарске емигранте и везе које су они одржавали са појединим људима у Србији“ (Страњаковић, 1932:249). Саветујући руску владу да сада она пошаље свог изасланика који би уверио кнеза о опасности онога што обе силе мисле да треба да се избегне, у Кнежевину Србију је по наредби руског цара Николе послат Фонтон, први секретар руског посланства у Бечу. Када је стигао у Београд јула, 1853. године, осим што је посетио кнеза, савет, па и све стране конзуле у Београду са жељом да буде обавештен о свим унутрашњим политичким питањима у земљи, Фонтон се одлучио да крене на пут ван Београда, како би се уверио „да ли у унутрашњости Србије има револуционарних и немирних елемената“ (Исто:253). Како би његов пут испао што величественији, за пратиоца му је додељен човек од поверења српске владе – Атанасије Николић, начелник полицијско-економског одељења Министарства унутрашњих дела. У намери да руска влада дозна како су приче које говоре непријатељи само клевете, посету Крагујевцу Николић је плански организовао – Фонтон су дочекали истакнути народни прваци, као и група од сто кметова који су научени била како да му говоре, у стилу како су радосни и задовољни што их посећује њихов покровитељ. Будући да је Фонтон свугде дочекиван с великим усклицима као што су „Живела Русија“ и „Живео краљ Никола,“ у Беч се вратио у убеђењу да у Србији ипак нема „револуционарних елемената“, те су тим извештајем биле задовољне обе стране – како кнез Карађорђевић и српска влада, тако и руска.¹⁷¹

Под руководством Шарла Лубрија, „услови за почетак ливења топовских цеви су стечени средином октобра 1853. године. (...) У присуству кнеза Александра Карађорђевића и најуже дворске свите, са производњом у Тополивници у Крагујевцу отпочело се 15. октобра 1853. године. Тог дана изливане су цеви за четири шестофунташа и две кратке хаубице (Спасић, 1996:495).

Вест о почетку успешног ливења топова коју је Александар Карађорђевић с *испуњеним срцем радости* саопштио лично саветницима и министрима, наилазила је и на „приметно одушевљење окупљеног народа“ (Исто:496). Формирањем Тополивнице осим што се штедео велики новац за увоз ратног материјала, израда сопственог оружја и муниције олакшавала је вазалној Кнежевини Србији да се одупире страном утицају у борбу за независност и обнову. Такође, производњом најпре артиљеријског оруђа, утицло се на утемељивање индустријализације земље чија је привреда имала претежно аграрни карактер.

¹⁶⁹Аустријски званични кругови истицали су да Србија треба да има само неколико батаљона пешадије и незнатан број топова (Спасић, 1996:490), јер би све друго било у несразмери са потребама Кнежевине.

¹⁷⁰Мајерхофер је говорио кнезу и српској влади да су Аустрија и Русија потпуно истих политичких погледа према Србији, а циљ и задатак Мајерхоферовог пута је иначе био „да прикупи податке о војничком спремању српске владе, о расположењу народа и о политичким приликама у Србији и Босни“ (Страњаковић, 1932:248).

¹⁷¹Посетом Фонтон једино су били незадовољни кнежеви противници на челу са Вучићем који је жело кнеза да представи као „угњетача народних права“, на шта је Фонтон након посети Србији Вучићу говорио: *да он мора кнезу бити потчињен и покоран а ровење на страну да му никако неће одобрити и трпити* (Страњаковић, 1932:255).

8. Политички рад: начелник Полицијско-економског / Економског одељења Министарства унутрашњих дела

„Николићу, ја сам ваш дужник, отаџбина није у стању да вас награди за ваше заслуге“, речи кнеза Михаила које је упутио Атанасију након акције допремања наоружања.

У зачецима свог формирања Министарство унутрашњих дела Кнежевине Србије покривало је широк спектар делатности. Носећи под собом и војску и економију, медицину и грађевинарство, оно је имало стожерну и најтежу улогу читаве државне управе. На основу Устава из 1838. године, наредне 1839. објављено је „устројство централне управе којим је Министарство унутрашњих дела подељено на три одељења: „Полицајно-економно“, „Карантинско-санитетско“ и „Војно“. Нешто касније установљени су: „Управитељство поштанско“ (1842), „Одељење постројенија“ (грађевина) (1854) (Назив „Грађевинско“ добило је 1851. године), „Поштанско одељење“ (1851) и „Економно“ (1852) (Водич Архива Србије, 1973:48).¹⁷² Са њиховим развитком Министарство унутрашњих дела је претрпело највише промена у свом управном апарату, те су с поновним доласком кнеза Милоша на власт 1859. године, Војна управа и Војно одељење прешли у надлежност Главног војног штаба, за грађевинске послове је установљена „Главна управа грађевина“, а исте године је Економно одељење прешло у састав Министарства финансија (Водич Архива Србије, 1973:48).

Будући да је достојно вођење једне такве стожерне установе изискивало „неуморну ревност и ватрено родољубље“ (Рихтер) пре него што су одређене делатности прешле у засебне Управе или Министарства, јасно је да су само најспособнији и најиздржљивији могли да поднесу све те стратешки важне и обимне задатке. Као посредник многобројних молби, провера, потврда, похвала и сличних докумената који су осликавали опште и конкретне тежње народа, био је упознат с готово свим институционалним питањима, али и политичким, културним, привредним и свакодневним. Решавао је, тумачио, давао мишљења и предлоге на разне послове емигрантско-усељеничког типа,¹⁷³ писао законе и допуне закона, уредбе, извештаје, одобрења и слично, прослеђујући их Управитељству вароши Београда. У публикацији „Живети у Београду“: Документа управе града за период од 1842–1850. године, забележено је преко деведесет аката испод којих стоји Николићево име.¹⁷⁴

Ту је објављен закон О попису становника Београда 1847. (Београд, 2. јануар, 1847), О правилима за рад начелства и формуларима за суђење (Београд, 24. јул, 1847), наредбе књаза о бржем раду судства (Београд, 19. децембар, 1847), О потреби сачињавања списка чиновника

¹⁷²„Поновним доласком кнеза Милоша на власт 1859. године извршене су важне промене у управном апарату, посебно у Министарству унутрашњих дела. Марта 1859, Војна управа и Војно одељење прешли су у надлежност Главног војног штаба, а за грађевинске послове установљена је „Главна управа грађевина“. Исте године Економно одељење прешло је у састав Министарства финансија“ (Водич Архива Србије, 1973:48).

¹⁷³На пример ту је документ од 18. септембар 1844. године, на основу ког се тражи да се сачини списак свих странаца прибеглих у Србију, те да се утврди уколико има оних који су дошли без отпуста од поданика, а примљени су у службу.

Управитељству вароши Београда

Потребујући Совјет имати списак свију они чиновника родом странаца који су бегством Отчество њихово оставили и у сербску службу ступили, под 15. т. м. № 1021 препоручио је Попечителству внутрени дела да му оно списак свију такови лица поднесе.

По потреби, дакле, овој Совета Попечителство внутрени дела налаже Управитељству вароши Београда да му оно списак поменути лица који су отчество њихово оставили и овам пребегли, па су у службу правителствену ступили, па после тога нити су пасош од своје власти, нити отпуст од поданства добили, ако се такови под ведомством Управитељства вароши Београда налази, поднети ускори, с назначенијем одакле су иста лица родом, кад су у Србију пребегла и у Правителства србског службу ступила и каквог су досад владања била.

Началник Полиц. економ.

Попечитељ внутерни дела,

оделенија А. Николић полковник, кавалејер Илија М. Гарашани

(Оригинал/ ИАБ, УГБ, 1844, К. 34. фI, 1585. – У Живети у Београду 2, стр. 76.)

¹⁷⁴Живети у Београду 2, 1842–1850: Документа управе града Београда. – Београд: Историјски архив Београда, 2004.

и званичника Управителства Београда – *колико који година од дана са указом наменованија Правителство служи* (Београд, 18. фебруар, 1850)... Тако Николић осим што је као начелник Полицијско-економског одељења Министарства унутрашњих послова од октобра 1842. до децембра 1852. године,¹⁷⁵ затим само Економског одељења до јануара 1858. године када је постављен за помоћника министра унутрашњих дела, обављао послове највише инжењерске, пољопривредне, индустријске и политичке делатности које су већ анализирани, у документима управе града Београда могу се разазнати и многе друге, конкретно осмишљене у бројним одредбама у којима он износи препоруке и одлуке, одобрава или не одобрава захтеве и молбе, и нуди разна друга „представленија“ међу којима су: О кажњавању свештеника и чиновника (Београд, 1. јул, 1849), Опомена сељацима да не праве неред и да се прописно паркирају (Београд, 20. децембар 1849), молбе и одговори у вези захтева за оснивање друштва за помагање развоја трговине и еснафа (Београд, 6. март, 1845). У низу драгоцених аката прослеђиваних *Управителству вароши Београда* који се чувају у Историјском архиву Београда, а чији су потписници начелник полицијско-економског одељења Атанасије Николић и Илија Гарашанин као попечитељ унутрашњих дела су и: о Нумерисању кућа и подели Београда на квартове (Београд, 31. мај, 1847), Именовању улица (Београд, 19. фебруар, 1848), Обавези родитеља да деца купују књиге (Београд, 31. август, 1849), Квалитету меса у касапницама (Београд, 18. мај, 1844), Пријему у српско поданство Јосифа Шлезингера, војног капелника (Београд, 26. април, 1847), Уредба о строгом кажњавању свих који псују свештенике, веру, крст и пост (Београд, 27. новембар, 1848), Одређивању места на Сави за пливалиште код Ђубришта – да не смета трговачким бродовима (Београд, 14. април, 1847), О забрани коцкања (Београд, 22. јун, 1845),¹⁷⁶ Упутство да се мртваци за које се сумња да су умрли насилном смрћу не сахрањују пре прегледа варошког физикуса (Београд, 20. фебруар, 1848) итд. Када је нпр. по заповести кнеза Александра Карађорђевића одлучено да се ађутант кнеза Михаила и од 1840. године управник вароши Београда Младен Жујовић врати у државну

¹⁷⁵У надлежност Полицијско-економског одељења тада су били пољопривреда, трговина и индустрија.

¹⁷⁶ Београд, 22. јун 1845. ПН№ 3090

Управителству вароши Београда

У следству добивени од више окружни началничества известија, да се играње карти у неким местима Отчества нашег тако јако разпрострло и уобичајило, да се многи људи – своје послове и трговине пренебрегавајући – на картање отдају, чим се не само упропаишавају него и у дуг уваљују и у разна изступленија падају, Попечителство внутрени дела под бтим мартом пр. год, П № 624, учинило је о томе височајшем месту своје представленије с тим, да се противу картања Уредба изда, у следству којега представленија добило је Попечителство ово решеније да оно по предмету томе нужно упутствованије полицијним властима изда. Тога ради налаже се предстојећим предпоменутом Управителству, да оно сасвим играње карти забрани у случајима онима, гди види да се играње карти преко границе умерености чини, и гди се играњем тим почну људи упропаишивати. Но напротив, гди се отмени грађани само забаве ради и на незнатне паре карти играју, да се не узнемирују.

Даље, предпоменутом Управителству даје се предстојећим и то право, да оно може и новце од картација, кад и при игрању увати одузети, и те на ползу ишитаља обрати. Осим тога, предпоменутом Управителству даје се и та власт, да оно може картације, играјући се на велике новце, по закону изишавишем под 22. октомврија 1843, год, Кв № 1107/сов. №1163, тачки 13тој затвором соразмерно казнити као преступнике полицијни наредба, а скитнице, безпосличаре и без карактера људе, по потреби моћи ће оно и соразмерно, телесној казни подвргнути. И ова мера да би већи успех имала, то је и Попечителство правосудија од своје стране издало налог судовима, да они у томе притичу у помоћ полицијним властима, и да никакве тужбе противу оваковог поступка од стране картација не примају, и вообште да не уважавају никаква потраживања, која би се оснивала на учињеном у картама добитку.

А да би предпоменуто Управителство к укидању злоупотребленија картања по предидућем упутствованију приступити могло, дужно је оно предварително ово правило објавити, и у оним местима гди су се људи картању отдали, публицирати, како би они знали, ако се у картању увате, каква ће иј казна постићи; дакле предварително мора се играње карти уредно забранити, па онда ко то правило преступи, да се као преступник казнити може.

Началник Полиц. економ.

Попечитељ внутрени дела,

оделенија А. Николић

полковник, каваљер Илија М. Гарашанин

(Оригинал/ ИАБ, УГБ, 1845, К. 46. ф VI, 1670. – У Живети у Београду 2, стр. 513–514).

службу и постави на место прво привременог начелника Рудничког округа 1850. године,¹⁷⁷ министар унутрашњих послова Илија Гарашанин и начелник Полицијско-економског одељења Атанасије Николић потписали су и оверили овај, као и многе друге декрете.

Такође, Николић се бавио и регулисањем положаја еснафског, односно занатлијског радништва. Како су занатлије у време прве владавине кнеза Милоша биле главни део варошког грађанства, они су представљали и „најважнији део тадашње варошке економије и културе“. О њиховој добро удешеној организацији писао је Тихомир Ђорђевић, приредивши уједно архивску грађу за занате и еснафе у Србији од другог устанка до еснафске уредбе 1847. у књизи *Живот и обичаји народни*. Он у варошким занатима и занатским организацијама – еснафима налази да „је у њима било једно старо наслеђе варошке социјалне организације и основа варошких социјалних односа“ (Ђорђевић, 1925:IX). Како су касније уследиле свакојакe промене у друштву које су онемогућавале њихов даљи устаљени рад и развој, неопходно је било донети прописе који би их заштитиле. У том смислу, да би се јасније предочиле те сметње у дотад устаљеној организацији удружених српских еснафа који су се држали обичаја и еснафске уредбе, не делује лоше укратко их и описати. Познато је да су еснафи имали дужност да помажу српску сиротињу, српске школе и цркве, као и да светкују еснафске славе. Старешинство над својим еснафом носио је устабаша, који је према локалним приликама установљаван како би штитио интересе заната чији је био представник. Његов је задатак био да „води рачуна о погађању шегрта и калфи, да се стара да они уче занат и да им је код мајстора добро, да производи шегрте за калфе и калфе за мајсторе, да пази да се улози од мајстора, таксе и казне уредно наплаћују и у еснафску кутију предају“ (Исто:XXXV). У то име био је формиран и еснафски суд, еснафски скуп, печат и еснафска каса.¹⁷⁸ О добро устаљеној социјалној организацији говоре интерна правила да ниједан мајстор није смео, без узрока, да отпусти калфу. Како је мајстор могао непослушног калфу да отера одмах, али у присуству устабаше, тако ни калфа није могао да напусти мајстора пре времена, без узрока...

Тако добро удешени старински облици организације – обичајни еснафски односи и еснафске уредбе у времену стварања нове државе већих грађанских слобода и са њом већих слобода рада, развијеније трговине и са њом развијенијих осећања потребе за новим занатским производима, и то све уз долазак и стране и јаче конкуренције (највише јеврејских занатлија) која је неретко била ван еснафских обичаја – вредна и себична, све су више домаћи еснафи слабили. О томе сведоче и многе жалбе српских мајстора које су пристизале Министарству унутрашњих дела против Јевреја вароши, који не слеђују прописе Уредбе еснафске, нити плаћају таксу озаконјену при отварању њихове радње, као ни остале еснафске терете, те тако неповољно утичу на многе дућане и трговце у вароши београдској (нпр. жалба од 18. октобра, 1851. У Перуничкић, 1970:256).

Све су то разлози што се јавила потреба чвршћег и темљнијег уређења и евидентирања најамних радника, који су услед таквих нових околности свакако били у несигурнијем положају. Желећи да правно регулише статус еснафског радништва који у то доба није био регулисан чврстим прописима – питање плата, надница и награда, заснивање радних односа итд. је бивало све више непоуздано и самовољно,¹⁷⁹ на Николићев предлог из 1845. године је наређено да се штампају радне књижице, а што је претходило „Уредби о еснафима“ из 1847. године када су коначно еснафски обичаји замењени законским.

Према налогу од 27. октобра 1845. Управителству вароши Београда, Николић је правно регулисао питање давања „Исправа“ бећарима (самцима), калфама и слушкињама у вароши.

¹⁷⁷Младен Жујовић (1811–1894), пуковник, војни министар (1858), државни саветник (1861).

¹⁷⁸Прилике су биле такве да је шегрт ступао на занат по одобрењу устабаше, или еснафског скупа. „Као шегрт, учећи занат, морао је служити мајстора три, две и, ретко, једну годину, а потом је морао остајати код истог мајстора као калфа најмање још годину дана с платом, која је прописана еснафском уредбом“ (Ђорђевић, 1925). По предано одлеженом прописаном року, калфа је могао постати мајстор.

¹⁷⁹Дотад је било уобичајено да се послови одређују на дужи период, те је најчешће занатским мајсторима и трговцима договар уговаран за временски распон од Ђурђевдана до Митровдана.

Попечитељство унутрашњих дела је „предпоменутом“ Управителству с тим налогом прикључило 182. комада књижица како би по изложеном пропису по једну такву књижицу њима издао, са настојањем да се „свакад по истом образцу и у напредак уредно заводи“ (Перуничих, стр. 179). Због важности овог документа којим је дошло до битних социјално-економских и културних промена у младој престоници аутономне Кнежевине Србије, а који такође говори о делатностима Управе вароши Београда а из које се установљавао и управљао нови културни живот, излажемо га у тачкама како је био предочен „Управителству вароши Београда“:

1. На првом образцу ове исправе мора се уписати име онога, коме се исправа издаје.

2. На другом образцу мора доћи нумера протокола под којом је ова исправа издата, који се протокол особено и нарочито водити има, а испод заглавија „Личниј опис“ долази прво име и презиме онога коме се исправа издаје; друго од куда је родом, из кога села, окружија и среза; треће, је ли ожењен или нежењен; четврто, дан, месец и година кад је исправу добио и од кога надлежатељства; пето, самиј личниј опис има се онако ставити као што се у пасош ставља, а с друге стране уредниј подпис надлежатељства с печатом, који печат мора заједно и јемственик прошивениј утврдити, како се не би могло који лист од исправе изсећи, и извадити, који су нумерисани.

3. На трећу страну долази потврђеније надлежатељства полицајног, с описанијем код кога се житеља оваковиј притјажатељ исправе погодио, у какву службу на које време и пошто.

4. Кад оваковиј слуга или слушкиња код газде у службу ма какву ступи, мора овакова исправа стајати код његовога газде.

5. Кад слуга уговорено време дослужи, или кад га газда због каквог узрока из службе отпушта, мора газда написати у ову исправу као што се из прикљученог овде образца види, колико је слуга код њега служио, како се за то време владао и зашто га из службе отпушта, давши му исправу у руке да иде себи службу тражити.

6. Ако слуга себи службу нађе, мора се он код полицајне власти т.ј. код Управителства пријавити, да оно погодбу упише и потврди. И ово се потврђеније свагда сматра, као визирање пасоша, за које се по 20 пара, кад од се визира узимати има.

7. Ако оваковиј слуга за 8 дана по изишавшем разпису Попечитељства овог од 10. априла 1843. године П№ 1855, не би себи службу нашао, има се исправа његова у друго окружије визирати, и он се тамо оправити.

8. Овакову исправу издават ће Управителство свакоме бећару по један грош чарш. и по томе ће Попечитељству овом, као и од пасоша свакога полгодија точан рачун давати, т.ј. колико је исправа издало, и колико је овакови визирало.

9. Свакога полгодија, кад се од стране полицајне власти погодба слуге утврђује, мора се у једно уписати, је ли бећар зато полгодије данак платио, како би се по томе другога полгодија, ако оваковиј слуга није данак платио, од њега таковиј за целу годину наплатити могао.

10. Кад се исправа ова, код кога бећера са сведочбама и визама напуни, оно ће надлежатељство, гди се бећар нађе, овоме другу нову исправу издати и у ову уписати укратко и изводно његово владање, време и места службе, као и узрок због кога му се нова исправа издаје.

11. Кад би бећар овакову исправу случајно изгубио па би се сам полицајној власти пријавио, онда ће га она на испит узети, гди је и од кога надлежатељства исправу добио, гди је после и за које време и код кога служио, па ће му потом допустити да под присмотром служи, а она ће се обратити писмено са одношењем својим, на сва полицајна надлежатељства, у којима је овај служио, и искаће известија, да ли је показивање исправу изгубившег бећара истинито, па ће после по истима известијама у нову исправу, редом све увести, и бећару нову исправу издати, са назначенијем, зашто му се нова исправа издаје, наплативши од њега таксу за исправу и визу.

12. У томе случају кад би притјажатељ исправе, који лист из ове изсекао, и извадио, или ову умрчио, или писмене сведочбе стругао и поправљао, има се судејским путем, као јавниј преступник и варалица полицајне наредбе судејским путем казнити. А то ће Управителство при издавању исправе свакоме заказати, да се од таковог преступленија чува.

13. Кад се који бећар увати без исправе, па би показао да је он ову изгубио, полицајна власт имат ће поступити по точки 11. но ако би се доказало да је бећар своју исправу због тога уништио, што је хрђаве сведочбе имао, да се судејским путем казни, и после нова исправа да му се изда, као што је у точки 11. назначено.

14. Ни један газда, да се није усудио примити у службу слугу и калфу без исправе и док погодбу код полицајне власти не потврди, и кад год таковог полицајна власт увати, да га као преступника полицајне наредбе суду преда. Но зато ће Управителство предварително ово правило дужно бити публицирати.

15. Ако би који бећар или калфа сад захтевао да у друго окружије иде, себи службе тражити, онда ће Управителство оваковоме исправу издати, по предидућему пропису, па ће му исту визирати као пасош куда и преко који места овај путује, да себи службу тражи.

Оваковим начином свакиј ће бећар у својој исправи, носити своју кондуитну листу, па ће тако добар слуга, имати препоруку, а хрђав ће принуђен бити, да се поправи и добро влада. П № 5392.

27. октомбра 1845.

у Београду

Начал. Полицајно Попечитељ внутрени дела

еконном, одделенија, Полковник и кавалер,

А. Николић Илија М. Гарашианин

(Перуничкић, Бранко, *Управа вароши Београда 1820–1912*, стр. 179–181.)

Године 1845. у „Подунавци“ као књижевном додатку „Србских Новина“, Николић објављује прилоге у одељку насловљеном „Државна Буквица“. У духу успостављања и усавршавања поретка и правде у „правителству“, он пише о образовању, о дужностима и људским правима, као и о правима и дужностима државе. У време уставобранитељске власти док је Стефан Стефановић био председник Савета, а Аврам Петронијевић кнежев представник и попечитељ иностраних дела, Николић је учествовао у изради упутстава, односно уредаба које се се тичу полицијског закона и поступака за полицијске службенике, а све у циљу устројства полицијске службе.

Имајући у виду да су претње током зимског периода 1853. на 1854-ту годину стизале из различитих центара моћи, „што од стране Порте, то од стране Аустрије и од стране Енглеске и Француске“ (у време тзв. Кримског рата), заједно са Хранисављевићем и Захом, Атанасије Николић је као школовани артиљерац-инжењер био принуђен да учествује и у устројству српске војске општенородне и сачињавању плана одбране. Почетком 1854. године заједно са Стефаном Херкаловићем и Фрањом Захом, Николић издао је „Наставленије за обучавање и формирање народне војске“. Њиме је било предвиђено да „унтерофицири“ и „отреситији“ војници резервисти обучавају народну војску. „Официри су били на дужностима среских и окружних начелника, командовали су „гарнизоним војинством“, а истовремено су организовали народну војску и контролисали њену обуку“ (Стаматовић, 2003:210). Након једномесечне обуке подрофицира и „отреситијих“ војника резервиста, расписом од 1. априла 1854. године се захтевало од окружних начелника да „одмах и незадржано“ приступе главном послу – формирању јединица народне војске и њеној обуци. Извршења наредби које је „за одбрану нашега Отечества“ издало Попечитељство унутрашњих дела потом је надзирала инспекција, која је уједно пружала и реалне податке о војној снази српске народне војске.

Како је припрема за одбрану од евентуалног напада Аустрије које је Србија спровела 1853/54 подразумевала и сачињавање плана одбране, Фрањо Зах и Атанасије Николић су

одређени били да по Србији назначе места где би се могла аустријска војска дочекати. „Они су нарочито истраживали улазне тачке на којима су Аустријанци упадали у Србију у својим ратовима са Турцима, претпостављајући, да би они и овом приликом свој улазак покушали да изврше на истим тачкама“ (Стаматовић, 2003:211). Како су повели са собом неколико питомаца из „војене“ академије (Артиљеријске школе у Београду), остављали би их по двојицу на местима где су „нашли да би се Аустријска војска могла успешно дочекати, те би они тај предео кокирали и за њима долазили. Пуг студирања и проматрања брда и предела трајао је два месеца, докле су бивши дивизионери већ били одређени и смотре над војском правили. Николић у биографији наводи да како је Устројство већ било сачињено и расписано – по којему се образоваху пешаци и коњаници, чим се пролеће указало, да је „све излазило на учење и живо се егзерцирало“ (Николић, 2002:129)...

9. Спољна политика Кнежевине Србије и политика на Балкану: „Начертаније“, „Опредељење и карактеристика државне политике Србије“, „Садашњост и будућност Балканског Полуострва“ и „Опис радње“

Николићево деловање при министарству унутрашњих послова које се за време уставобранитеља највише базирало на институционалном уређењу земље и установљењу државно-правног, привредног и културно-просветног живота, током времена све се више укрштало и оријентисало према задацима који се тичу спољне националне политике Кнежевине Србије, а потом и политике Балкана. Према начелима модерних европских народа у борби за национално право и уједињење, у Кнежевини Србији утврђено је главно усмерење спољне политике кроз тајни спис под називом „Начертаније“. С ослонцем на историјску свест и право као и на исход првог српског устанка, она је прожета била свеукупном ослободилачком и обнављајућом тежњом српског народа, а која је посебно за време кнеза Михаила интензивније губила локални карактер и узимала конотацију „почетка једног великог ослободилачког покрета са широким друштвеним, економским и политичким основама, чија је сврха, свакако, изградња нових односа између Срба и Турака“ (Стојанчевић, 1998:76).¹⁸⁰

Године 1862. пре него што је Атанасије Николић кренуо у Русију како би примио и пренео наоружање у Србију, као пензионисани помоћник министра унутрашњих/иностраних дела, написао је изузетно важан историјски документ који носи назив „Мемоар: Опредељење и карактеристика државне политике Србије.“ У њему Николић надовезујући се на суштину „Начертанија“, објашњава најприроднију државну политику Србије за то време, у чијем би „следству“ проистекао савез Србије са Црном Гором и Грчком ради „разорења Турског царства“ (Николић, 1983:262). У другој тачки он истиче „подпомагање ослобођења Бугарске и Босне, а у трећој „одговарајућу спрему за рат“ (Исто).

Ослањајући се на историјско право које претпоставља право на обнављање српске средњовековне државе, као и на позицију остварену српском револуцијом с почетка XIX века, реализатори ослободилачке политике на Балкану водили су тако једну стрпљиву, организовану и темељно вођену српску политику, али и политику Балкана. Веома битан – детаљно и опширно сачињен документ у погледу припрема за народни устанак у унутрашњости Европске Турске представља и Николићев план под називом *Мемоар: Садашњост и будућност Балканског Полуострва* (1862). Осим што је њиме дефинисао

¹⁸⁰У складу са политичким потребама владајућег режима, присутна су многа спорења у вези са тумачењем списка „Начертаније“, па се тако јасно може уочити присутност усклађивања погледа аутора на сам документ према актуелној државној политици. Стога, већина историчара истицала је и истиче у њему Гарашаниново залагање за стварање српске независне државе, док су тумачи старе Југославије спис видели као идејни за формирање нове државе – Југославије. Дискурс се потом мењао и након распада земље, те је код неких спис почео да буде тумачен кроз заговорање „великосрпских“ интереса...

српско-бугарске односе, установио је и исцрпно уредио функционисање „Српског одбора“ или „Средоточног одбора“ из ког се вршило операционо и техничко руковођење мрежом агената на Балкану – а који су даље вршили политичку и културну пропаганду у областима под Турском.¹⁸¹ Иако су му у том великом, тешком и важном послу помагали Фрања Зах и Лазар Арсенијевић Баталака, Николићев удео у његовом управљању био је пресудан.

О деловању „Средоточног одбора“ Николић је потом писао 1876. године у документу „Опис радње по предмету општег споразумљења за устанак и сједињење (1860/68)“, а који је схваћен као одговор на дотад реализоване задатке „Начертанија“. Овим целовитим документом политичко-пропагандног рада Србије с народима Балкана, указује се на историјат и суштину односа међу балканским народима.

Како је у то време Кнежевина Србија била једина јужнословенска покрајина са независном унутрашњом самоуправом на Балкану и прва која се својим средствима борила и изборила за ту независност, јасно је зашто се одатле ширио дух револуционарно-ослободилачких тежњи. Овај државни програм који је пратио пут којим су ишли Карађорђе и Књаз Милош, и који је остварио слободу Кнежевине Србији, а што је била тежња и осталог неослобођеног народа у Старој Србији „који говори исти језик и припада истој вери, а мора да сноси турски јарам“ (Јагодић, 2016:73), био је на значају све до Првог светског рата.

9.1. „Начертаније“, план српске националне спољашње политике и политике јужнословенске сарадње

Имајући у виду време и „душевну моћ“ коју је Николић посветио реализацији „Начертанија“ у чијем састављању је и сам имао удела, делује умесно у кратким цртама изнети суштину самог документа, иако се о томе већ доста писало. Упуштањем у садржину тога рада, свакако да се доприноси употпуњавању слике Николићевог карактера и дела, његове непресушне инспирације, као и позиције коју је имао у друштву.

Повод за уопште изразу самог „Начертанија“ сликовито је објаснио Радош Љушић, износећи Гарашанинову преписку са изалаником Тодоровићем од 14. новембра 1845. године, када му творац српског националног политичког програма каже да „нема вам код нас никакве положене системе по којој се ми у државним дјелима управљамо, но само тучемо овамо онамо, као путо о лотру, ни сами ништа не знајући куд и камо тежимо, и ово су узроци који много наша дјела отешчавају и још већма отешчавати оћеду, ако ми што скорије не увидимо на каквој се точки налазимо“ (Љушић 1993:72).

Са жељом да изнедри јединствен, формалан и систематични план и програм српске државне политике, или програм владе који би се надовезао на резултате проистекле из доба народног устанка, велики српски државник Илија Гашаранин је на основу Плана који му је саставио Франтишек или Фрања Зах уз помоћ Томе Ковачевића, Стевана Хркаловића и Атанасија Николића, сачинио „Начертаније“ 1844. године. Према том плану ће се водити српска државна политика, али и политика јужнословенске сарадње и стварања Балканског савеза.¹⁸²

¹⁸¹Документ је дефинисао устројство одбора који је покривао и сва питања око избора агената или повереника, издавања „наставленија“ (политичке и војне делатности повереника), питање управа, вођења кореспонденције, правила предострожности итд.

¹⁸²Фрањо Зах рођен у Моравској, био је чешки агент панславистичког покрета у Србији, са којим је Атанасије Николић дуги низ година сарађивао. Дошао је као представник Чарториског који је као министар спољних послова Русије за време Првог српског устанка био упознат са српским питањем и који је био задовољан идејом о словенском јединству. Често је говорио са Гарашанином, подсећајући га на поступање по „саветима“ Чарториског – „на првом месту да Србија изрази дугорочни програм за вођење унутрашње и спољне политике, ако хоће да опстане и повећа се“ (Дурковић-Јакшић, 1991:32). Зах је Гарашанину предочио план „О словенској политици Србије“, како га је именовао у писму, с идејом да се установи политичко јединство Јужних Словена, и

Српски владари конципирали су још тада да само јака и независна држава може да обезбеди политички, економски и културни напредак Срба па и Јужних Словена, а да то уједно погодује Европи имајући у виду претензије аустријског и руског царства на Балканско полуострво. Стога је у документу истакнута превасходно важност ширења политичког утицаја Србије на неослобођене Србе ван њених граница, а потом и на суседне словенске народе с којима су они живели измешани.

Ослободилачки дух се тако ширио из Кнежевине Србије на све хришћане који су живели под Османлијама. За време кнеза Михаила као носиоца не само српске националне идеје него и националне идеје на Балкану (у њега су се осим Срба уздали Грци, Бугари и други народи), успостављане су „везе и с Црном Гором, Босном, Херцеговином, Војводином, Хрватском Бугарском, Истром па чак и Албанијом будући да су „и Албанци били спремни да дижу устанак за ослобођење, те ако се успешно сврши, да образују своју унутрашњу аутономију и слободу вероисповести под српском владом“ (Гавриловић, 1940:136).¹⁸³

Спис „Начертаније“ осим уводног дела садржи следећа два поглавља: „Политика Србије“ и „О средствима, којима би се цјел србска постићи могла“. Увод и први део су срж документа у коме се разлаже политика стварања будуће српске државе. Гарашанин у уводном излагању пише: *Ако Србија ову политику крјепко не буде следовала, и што је горе, ако је одбаци те не сочини овом задатку добро разишчиљен план, то ће она од иностраних бурја као мала лађа овамо и онама бацана бити, док најпосле на какав голем камен не намери, на коме ће се сва раздробити* („Начертаније“ у Љушић, 1993:151–152).

Поглавље „Политика Србије: Примјечанија о разделенију царства“ говори о нужности распада турског царства на Балкану за коју се утврђује да може да се догоди на два начина – или да се царство раздели у чијој прерасподели би главну улогу носиле Аустрија и Русија, или да оно буде *на ново сазидано од својих христијанских житеља*. Таква би била српска држава „која је већ срећно почела, но која се распространити и ојачати мора,“ и која треба да има свој основ и темељ у српском царству XIII и XIV века, и у славној и богатој српској историји (подразумевајући и обнову државности започету Карађорђевићевим устанком). Принцип уједиња успостављен историјским правом, омогућавао би Кнежевини Србији да се појави пред Европом као наследник *великих наших отаца, који ништа ново не чине но своју дедовину понавља* (Исто:153). С обзиром на то да су се *Србљи међу свима Словенима у Турској први својим сретствима и снагом за своју слободу борили; сљедователно они имају пуно право к томе да овај посао и даље управљају* (Исто:154).

Други део Начертанија под називом „О средствима, којима би се цјел србска постићи могла“, разложене су основе српске пропагандне политике, те уопште питања којима би се постављени циљ остварио. Пропагандни рад успостављен у јужнословенским земљама најпре је подразумевао упознавање и извештавање о политичком стању региона, упознавање са самим народом, одн. *чувством срца његовог*, затим испитивање војног стања народа и земље – какав је ратни дух, наоружаност народа... Задаци су подразумевали и испитивања о томе „шта се у којој провинцији о Србији мисли, шта народ од Србије очекује, и шта ли људи од ње желе и чега се од ње боје“ итд. Нарочито је требало извештавати о Босни, Херцеговини, Црној Гори, Северној Албанији (Старој Србији) – о простору где је углавном живео српски народ под Турском, а нужно је било познати и стање Славоније, Хрватске и Далмације.

Гарашанин је разложно дао виђење о стању Бугарске, и сачинио предлоге по којима би се требало управљати када је у питању тај народ. Оно што ствара извесну забуну код тумача самог текста јесте то што у програму „Начертанија“ није наглашено као у Заховом плану, да српску пропаганду треба усмерити и према Хрватској, Славонији и Далмацији. У првом делу текста јасно је истакнуто да тамо треба да се упозна и извиди стање, међутим, у другом делу

то под владајућом фамилијом Карађорђевића. Гарашанин је из тог плана узео делове за које је сматрао да Србији одговарају – прилагођавајући јужнословенски карактер српским националним циљевима.

¹⁸³ „У исто време у Београду налазе уточиште Словени који беже из турских и аустријских земаља; то су управо они, које привлачи револуционарно-ослободилачка акција Београда и Србије“ (Гавриловић, 1940:136).

где се разрађује политика и пропагандни рад како би се постигла *цјел србска*, Гарашанин за те области није образложио процедуре. Тако се кроз Гарашанинов Нацрт о будућој српској држави која тежи обухватању Кнежевине Србије, Босне, Херцеговине, Црне Горе и Старе Србије уз присједињавање Срба из Јужне Угарске, оставила само „могућност њеног преображаја у јужнословенску државу.“¹⁸⁴

Иако је пољски утицај који је био преносилац западних либералних идеја конципиран тако да се кроз нову државу створи брана између Аустрије и Русије, Гарашанин је врло вешто тако успео да своју политику организује против Турске. „Начертаније“ с поднасловом „Програм спољашње и националне политике Србије на концу 1844, био је документ српске државне и националне политика више деценија у XIX веку, па чак, са извесним модификацијама и до почетка XX века, тј. до краја турске власти на Балкану и избијања Првог светског рата“ (Стојанчевић, 1998:148). Формулисана консеквентно, промишљено и организовано у форми сталног државног програма или политичке стратегије, као једино познати и признати план спољне политике XIX века истицала је „уједињење Српства као највише начело државне политике“ (Исто).

„Једна од аура која је од настанка обавијала „Начертаније“ дајући му извесну мистичну црту, била је његова тајност: сматрало се да су у његов садржај, пуних пет деценија, били упућени само челни политички људи у Србији и, можда, Црној Гори, а садржај овог списка чуван је као поверљива тајна и онда када је, различитим каналима, у преводу стигао у архиве министарстава заинтересованих сила у Бечу и Пешти“ (Батаковић, 1996:19). Испрва тајни документ, помињан је у „Дневнику“ књижевника, историчара и некадашњег секретара министарства просвете Милана Ђ. Милићевића 1878. године, а сачувана су два преписа – један Милићевићев из 1896. године, док други потиче из заоставштине Милутина Гарашанина (Дурковић-Јакшић, 1991:40-41).¹⁸⁵

9.2. Реализација „Начертанија“ и формирање Српског (Средоточног) одбора: политичко-пропагандни и обавештајни рад Атанасија Николића

Након доношења плана и програма српске националне и спољашње политике, Илија Гарашанин је најпре као министар унутрашњих послова, затим иностраних, одмах приступио њеној реализацији. Кнез Александар Карађорђевић који је већ крајем 1844. или почетком 1845. године имао увид у „Начертаније“, одобрио је политику српског уједињења и јужнословенске сарадње, те се она током револуционарних догађаја у 1848. и 1849. године нарочито могла препознати.¹⁸⁶

Још од самог настанка „Начертанија“, Атанасије Николић је као Гарашанинов први човек од поверења предано радио на њему. Прво као начелник Полицијско-економског одељења Министарства унутрашњих послова од октобра 1842. до децембра 1852. године, затим само Економског одељења до јануара 1858. године када је је постављен за помоћника министра унутрашњих дела, а посебно по повратку у Србију (након протеривања после Светоандрејске скупштине 1858. године) за време друге владавине кнеза Михаила 1861, Николић се интензивно бавио извршавањем спољнополитичког плана „Начертанија“. Будући

¹⁸⁴ „Уједињењем са Хрватском, Славонијом и Далмацијом, нова држава не би имала српско већ јужнословенско обележје ка чему је Зах стремио, „а уколико би у њу ушла и Бугарска, била би то права јужнословенска држава.“

¹⁸⁵ „Начертаније“ је први објавио у јавности Миленко Вукићевић тек 1906. године у познатом београдском часопису „Дело“, које је припадало Радикалној партији. Спис је објављен без података о документу одн. без описа што је био пропуст, а верује се да је препис сачињен са оригинала преко Петра Карађорђевића.

¹⁸⁶ У време када је отпочео рат између Срба и Мађари у Аустрији, српска влада је помагала Србе у наоружању и у новцу, а такође није спречавала добровољце да прелазе у Војводство. Николић се много заузимао за српски покрет у Јужној Угарској 1848/49, играо је двоструку игру с аустријским конзулом, а о свему је писао у својој биографији.

да се за остваривање циљева изнетих у плану на првом месту истицала културна и просветна делатност, и то у свим областима где је српски народ живео под Турском, Гарашанин је заједно са Николићем разгранао читаву мрежу комуникације готово на целом Балкану и у јужнословенским крајевима под Аустријом. Како је Николићу било поверено операционо и техничко руковођење мрежом агената и тзв. „револуционарним организацијама“,¹⁸⁷ за време друге владавине кнеза Михаила образовао је „Средоточни одбор“ одакле су се водиле све те активности.

Иначе по повратку кнеза Михаила на власт, када је Гарашанину понуђено поновно ступање у службу и то на место министра иностраних послова, онда му је овај показао своје „Начертаније“ – изјавивши да ће прихватити понуду ако би се држала политика тога његовога „Начертанија“. Препознајући дело које су Николић и Гарашанин радили „од толико година за ослобођење християна на полуострву балканском живећих“, кнез Михаило уверивши се о стању и добро угођеном делу, писао је Николић у биографији – „одма је с благоволењем рекао: *Ви сте то дело одпочели, ви треба и да га довршите*“ (Николић, 2002:143–144). Поверивши Гарашанину састав владе и вођење Министарства, речено му је „да озбиљно пораде на ослобођењу Босне, Херцеговине, старе Србије итд.“, да би он потом Николићу препустио да сачини програм „којим ће се рад ослобођења остваривати“ (Исто).¹⁸⁸

Стога је по Николићевом предлогу одобрено (и од самог Кнеза) образовање Српског комитета или „Средоточног одбора“ за националну пропаганду крајем 1861. године, из кога су се водили сви оперативни и технички послови ка неослобођеним јужнословенским крајевима. У тај комитет су за чланове изабрани државни саветник Лазар Арсенијевић-Баталака као председник, пуковник и управитељ Артиљеријске школе Фрања Зах и помоћник министра унутрашњих послова у пензији Атанасије Николић као деловођа. „Овај комитет имао је своје агенте у Босни, Херцеговини, Далмацији, у Хрватској, у Славонији, у Бугарској, у Македонији и Букурешту. Ови су опет имали своје подкомитете са посебним агентима, и тако је већ идуће године разграната била савршена мрежа обштега споразумлења“ (Николић, 2002:144). О начину вршења кореспонденције, одговорностима и свим процедурама везаним за спољнополитички план, Николић је подробно писао у Мемоару *Садашњост и будућност Балканског Полуострва* (1862).

Одбор чији је задатак био да води бригу око агитације у крајевима окупираним Турском, организовао је емисаре из Београда који су им говорили „о потреби заједничке сарадње, давали им упутства за дизање општег устанка за ослобођење. Вођен директно под Гарашанином, сав посао комитета носио је највише Атанасије Николић. Слао је агентима, „упутства и примао извештаје, припремао елаборате за устанак у Турској и друге извештаје за Гарашанина па и самог кнеза Михаила“ (Терзић, 1992:116). Иако се „одбор састајао врло ретко због Захове одсутности и Баталакине болешљивости, његов рад на прикупљању обавештења и давања упутстава повереницима био је веома жив све до краја Михаилове владавине“ (Јакшић, 1963:139). Преговоре у циљу зближавања балканских држава (највише с посредним циљем поништавања одредаба Париског мира о неутрализацији Црног мора) нарочито је охрабривала Русија, те се њена политика на Балкану базирала на тако усмереном дипломатском деловању.

¹⁸⁷Када је између марта 1853. и 1858. године Гарашанин пао с власти, рад на политичкој пропаганди био је „ако не сасвим обустављен, а оно сведен на најмању меру“. Како је потом постао министар унутрашњих послова, али за кратко време јер те исте 1858. године дошло до преврата, није стигао темељеније да се истим питањем бави. За време друге владе кнеза Милоша (1859/60), ни Гарашанин ни Николић нису имали увида да ли је нова влада на том пољу нешто радила (Војводић, 1994:275).

¹⁸⁸Када се говори о облику и начину уједињења српских земаља, Терзић наводи Николићево став по коме је потребно „обавезно водити рачуна да ове земље задрже своја историјска имена, провинцијалне установе и интересе. Треба избећи „једнообразно срезан централизам“, задржавајући *само савршено народно, црквено, финансијско и судства јединство*. Николић такође предвиђа и Народну скупштину свих српских земаља, назив краљевине био би *Краљевство свију Срба*, а краљ би имао титулу „*Краљевство свију српски' земаља, Краљ Босне, војвода Херцеговине, Старе Србије итд*“ (Терзић, 1992:120).

Под паролом „Балкан балканским народима“, у то време вршења озбиљних припрема са циљем ослободилачког устанка народа Балкана,¹⁸⁹ главна тековина Михаилове друге владавине везана је тако прво за оживљавање вере у балканско савезништво.

Током своје мисије у Цариграду 1861. године, Гарашанин је водио тајне преговоре са Грцима. Према уређеном нацрту српско-грчке конвенције предвиђено је било да „Краљевство србско“ обухвата територије Кнежевине Србије, Босне, Херцеговине, Горње Албанија (Старе Србије) и Црне Горе, у случају ако ова не би постојано остала при томе да сачињава књажевство одвојено и независно“ (Љушић, 1993:111). Дипломатском заслугом кнеза Михаила и његових сарадника, исте године дошло се до нацрта уговора савеза између Грчке, Румуније, Србије и Црне Горе.

За то време Николићева активност сва је била усмерена ка придобијању нових људи за српске поверенике који би такође сарађивали ради ослобођења хришћана. Таква политика нарочито му је била од користи када је из Русије преко Влашке пренео наоружање у Кнежевину Србију, будући да су му страни повереници у тој акцији учинили велике услуге. Николић је доста блиско сарађивао и са Бугарима, радећи на формирању оружаних бугарских чета које би у тренутку избијања општебалканског народа могле да „упадну у Бугарску и дигну на устанак крајеве око Старе планине и планине Балкан“ (Јаовац, 2015:195). Нарочито је био близак са књижевником и националним радником Георгијем Раковским под чијом командом је у Србији до 1862. настала оружана формација под називом *Бугарска легија* коју су подучавали српски официри, и која се наоружала из српских војних магацина. „Средином 1862. године израдио је обиман пројекат општег *народног устанка* у унутрашњости Турске, за сву *Бугарско-Српску земљу*. Устанак је требало да почне најкасније у пролеће 1863. године. Планом тога рада обухваћени су на југу басени река Вардара, Месте и Струме до Егејског мора, дакле до Кавале, Солуна и јужно од Битоља, мада Николић каже да су предели јужно *за нас од много мањег значаја, али кои у овом обзиру управо грчку позорност обраћати мора*“ (Терзић, 1993:119). Славенко Терзић наводи да је слично Светозару Милетићу и Николић предвидео федерацију са Бугарима „у којој ће они имати своју краљевину, с тим да ће војска и спољни послови бити заједнички. Осим *Краљевства Бугарског* и *Краљевства Србског* која би било у заједници (*Бугарско-Српска краљевина*)“ Николић је оставио могућност да им се придружи и Грчка, тако да све три државе сачињавају једну конфедерацију...¹⁹⁰ Николић се бринуо о организовању особене школе, тзв. Друге бугарске легије у Београду (1867), која је након смене Гарашанина неславно наставила да функционише (као и уопште целокупан однос с Бугарима), а зашта су руски конзул, али и Николић окривљавали Миливоја Блазнавца.

Говорећи о Грчкој, Николић је види као поузданији фактор – са којом би требало да припрема устанке у Турској. У мемоарима из 1862. позната су између осталих разматрања војних и политичких ратних акција, и процедуре које је Николић предлагао како да се врши тајна преписка на грчком или француском језику итд.¹⁹¹

На склапању Балканског савеза нарочито се потом радило 1866. и 1867. године, када су прво Србија и Црна Гора потписале уговор 1866. године. „Србијанско-црногорски савез чинио

¹⁸⁹Михаилов програм био је рат с Турцима. Слободан Јовановић у раду „Друга влада Милоша и Михаила“ каже за Михаила: „Његов отац, 1815, био је побунио Београдски пашалук против султана. Много амбициознији од свог оца, Михаило је намеравао побунити цео Балкан, извршити коначно ослобођење балканских народа, створити једну југословенску државу, у којој би Србија имала предводништво. (...). Михаилова жеља је била да прекине партијске размирице и да уједини све Србе у једном патриотском полету“ (Јовановић, 1933:145–146).

¹⁹⁰О заједничкој радњи српског и бугарског народа, њиховим утврђеним споразумима и препознавању заједничких интереса писао је Милан Пироћанац у раду „Кнез Михаило и заједничка радња балканских народа“, предочавајући три документа која у себи садрже главне тачке њихових политичких односа. Стр. 35–40.

¹⁹¹Атанасије Николић је крајем марта 1862. године саставио један план о раду у случају рата с Турском. „Испитујући стање у турским покрајинама и стање српско-турских односа, он је дошао до закључка да ће Србија, по свој прилици, бити увучена у рат још у току лета 1862. године. Као главну меру предлагао је савез с Грчком. Једновремена борба у Тесалији, Епиру и Македонији олакшала би отпор турском притиску на Србију. Буна у Бугарској имала би да пресеке, или бар да отежа, турске саобраћајне везе са Цариградом“ (Јакшић, 1974:131)...

је језгро око ког су се окупили други народи Балкана“ (Исто:112). Године 1867. склопиле су нови Савез са Грчком (војну конвенцију наредне), да би следеће 1868. године Балканском савезу приступила и Румунија (Исто).

О сарадњи са Хрватима, али и с Арнаутима и осталим балканским народима Николић је написао документ „Опис радње по предмету општег споразумљења за устанак и сједињење (1860/68).“¹⁹² Рад на националној пропаганди постепено је почео да слаби одласком са власти Илије Гарашанина, председника владе и министра спољних послова, да би политика балканског савезништва након убиства кнеза Михаила у Кошутњаку 29. маја 1868. године дефинитивно почела да губи на интензитету.

Радећи на стварању Балканског савеза током читаве своје друге владавине, заслуга кнеза Михаила беспоговорно се може и мора препознати у томе што је својим ангажманом први и једини успео да у народу оживи дух балканског заједништва, а као што је Данко Леовац лепо уочио – она је свакако доминантнији чин него сам акт стварања савеза.

9.3. Николићев „Опис радње“ као илустрација оног шта је рађено на задацима „Начертанија“

Најпре као начелник одељења Министарства унутрашњих дела, а нарочито за време дуге владавине кнеза Михаила (1860/68) када је Гарашанин био министар иностраних послова (1860/67),¹⁹³ Атанасије Николић је предано радио на политичкој пропаганди међу балканским народима у Турској.¹⁹⁴ Николић је организовао јавне и тајне организације „које су спремале устанак хришћана за збацивање турске власти и њихово национално ослобођење (Војводић, 1994:274), а своје богато искуство резимирао је у мемоару „Опис радње“ или „Опис радње по предмету општег споразумљења за устанак и сједињење“ (1860–1868).¹⁹⁵

Пишући документ „о раду на споразумљењу с балканским државама и народима у европској Турској“ по поручбини и за потребе српске (Каљевићеве) владе,¹⁹⁶ Николић је намеравао да разобличи „историјат веза Србије са околиним народима и државама како би

¹⁹²Када се говорило о Хрватима који су настојали 1867. године да склопе нагодбу са Аустријом, а не са Мађарима, те су схватили да Беч неће попустити по питању дуалистичког уређења државе, Хрватска народна странка се одлучила на директне преговоре са Србијом. У нади да ће на тај начин добити за Хрвате значајне уступке, Штросмајерова стратегија ишла је ка томе да Аустрија сазна за њихове преговоре са Србијом. Знајући добро ту политику „руски амбасадор у Бечу Штакелберг и директор Азијског департмана Стремухов, упозоравали су Србију да у преговорима са Штросмајером приступа са највећом опрезношћу, будући да је у души био одан Францу Јозефу“ (Лаовац, 2015:207).

¹⁹³Гарашанина је 1867. године заменио Миливоје Блазнавац.

¹⁹⁴Осим Атанасија Николића, међу главним помоћницима у организовању и вођењу националне акције Србије уставобранитељског периода (али и касније) су и „Јован Мариновић, Тома Ковачевић, Матија Бан, Стефан Верковић као овлашћени повереници српске владе за везу са заграничним организацијама и поверљивим народним представницима у разним пределима Турске“ (Стојанчевић, 1998:150), као и многи други родољуби...

¹⁹⁵„У научни оптицај је овај документ увео и широко користио Драгослав Страњаковић 1936, у свом раду: *Политичка пропаганда Србије у југословенским покрајинама 1844–1858 године, и он каже да се спис налази у архиви Министарства иностраних дела у Београду*“ (Војводић, 1994:286), не назначујући да ли је то оригинал или препис. Препис који поседује Дипломатски архив СИП-а, користио је пре другог светског рата (1939) Радослав Перовић са назнаком да се као рукопис чува у Народној библиотеци Србије (Рукописи бр. 841). Потом се напомиње да је рукопис спаљен током немачког бомбардовања Народне библиотеке у Београду априла 1941. године, док се други, веров. као службени препис налазио у архиви Министарства иностраних послова чији су се преписи касније користили, нарочито Дурковићев један из 1960. године (који је добио од Страњковића) и који се налази и у архиву Историјског института у Београду. Васо Војводић је у делу „У духу Гарашанинових идеја“ објавио препис који се налази у Архиву СИП-а у Београду, у Фонду Војислава Јовановића-Марамбоа који је од 1924. до 1950. био начелник историјског одељења Министарства иностраних послова, и исти је анализиран у раду.

¹⁹⁶„Међутим, само четири дана после завршетка писања овог мемоара Каљевићеву владу је сменила влада Стевче Михаиловића, у којој је Ристић био министар спољних послова“ (Војводић, 1994:285). Николић је иначе умео да оптужује намесништво да гуши припреме за устанак, а највише се жалио се на Блазнавца, али и на Ристића.

потоња влада увидела на кога и колико може да се рачуна у настојању да обнови дуго година занемарени рад на политичкој пропаганди“ (Војводић, 1994:285). Сећања је забележио уочи првог српско-турског рата у Београду 20. априла 1876. године, и према Васи Војводићу, она представљају „једини целовит спис политичко-пропагандног рада Србије са балканским народима и државама дат у једном документу“ (Исто:288). Истражујући практично деловање Кнежевине Србије на реализацији „Начертанија“, у исцрпном делу „У духу Гарашанинових идеја“ Војводић бележи да „Опис радње“ даје „верну слику настајања националне идеологије у крилу српског буржоаског друштва у завршној фази формирања нације“ (Исто). Посебно је значајна веза коју Војводић изналази између овог документа и Гарашаниновог „Начертанија“, када износи да Николићев „Опис радње“ заправо представља ислустрацију онога шта је рађено на задацима „Начертанија“.¹⁹⁷

Николићев „Опис радње по предмету општег споразумљења за устанак и сједињење“ има десет делова и то под називима: „С Црном Гором“, „С Арнаутлуком“, „С Херцеговином“, „С Босном и хрватском границом“, „С мађарском емиграцијом“, „Са старом Србијом, „С Грцима“, „С Бугарима“, „С Румунима“ и „Закључак“. Изнете су сугестије за сврху даљег деловања политичко-пропагандног апарата усмереног ка ослобођењу и уједињењу наших сународника, као и сарадње балканског народа формиране на основу практичног искуства на њиховом повезивању.

Пишући о Црногорцима, Николић је за разлику од владике Петра II и књаза Данила са којима пише да се лако и добро споразумевало, описивао превртљив карактер књаза Николе – са којим *мучно беше до споразумљења доћи* (Николић, 1994:295). Николић наводи лица која су у сврху одржања споразумљења међу два српска књаза (Исто:299) потпомагали комуникацију са колебљивим, напраситим и непредвидивим књазом Николом, као и процедуре путем којих се вршила кореспонденција у цифрама са Црном Гором и српским агентима.

У другом делу овог документа Николић је поименце писао о агентима који су радили с Арнаутима, али и о приликама које су тамо владале за дизање општег устанка. У тексту се провлачи Николићево убеђење *да би се Арнаута могло добити за паре, и ко пре укради Арнауте, да је онога победа* (Исто:307). Николић верује да би се утолико пре задобили Арнаути, када би им се обећала аутономија и слобода вероисповести, као и да ће имати свог поглавара. Иначе „српска влада је средином 1866, преко православног Арбанаса Наума Сиде, ступила у преговоре са Цемал-пашом, арабанашким прваком. Са Цемал-пашом закључена је беса о заједничком ратовању против Турака, с циљем да се хришћани и Арбанаси ослободе од Османлија (1869)“ (Терзић, 1992:147–148).

У трећем делу списка под називом „С Херцеговином“ Николић увиђа из више разлога да може да се на Херцеговину поуздано рачуна. Помиње „споразумљење“ из 1861. с архимандритом манастира Дужи Серафимом и његовим братом, као и Серафимово пристајање на књаз Михаилове принципе ослобођења, уз услов *да Србија не допусти да долња Херцеговина с Мостаром дође под владу црногорску* (Николић, 1994:309). Помињу се упутства, цифре и лозинке, истичу поједине ситуације и имена која су вршила битну улогу у пропагандном раду за ослобађање. Што се тиче Босне и хрватске границе, Николић пише о

¹⁹⁷Као додаток овом документу, од користи је и Николићев извештај из јула 1868, под називом *Досадашња радња по делу обитег споразумљења међу источним и јужним Словенима, ове радње недостатци и мњење како да се продужи*“ (Вучковић, 1965:382–388). У њему Николић кроз два поглавља – „Са Бошњацима“ и „Са Ерцеговцима“, уз „Додатак“, такође извештава о повереничком раду у датом региону. У првом делу он помиње Свету Богдановића – Сарајлију преко кога се добијају „доста поуздана известија о стању ствари у Босни“ (Исто:383), описује несавесно деловање калуђера Петрановића, потом и Гавре Вучковића, и предочава да би у Крајини босанској, а и у Граници (за коју иначе каже да је главни фактор, те да ко је има да је надмоћнији) од користи био трговац Илија Гутеша. Када говори о Ерцеговини, Николић помиње војводу Вукаловића, његовог секретара Мићу Љубобратића, трговца Петра Павловића и друге посреднике и њихов рад и кореспонденцију са Србијом. Закључује да „од свију наши сународника на полуострву Балканском живећи, најпоузданији су Ерцеговци и оно би се најлакше дали покренути“ (Исто:386).

Богдановићу Сарајлији који је имао *кафану на згодном месту* где су сви конзули и одлични трговци ишли при транзиту за Сарајево или који су из Сарајева шта тражили из Аустрије, као првом родољубу који је од 1846. године *служио Србији са својим извештајима достављајући, шта у оном крају бива* (Исто:314). Јавно мњење у Босни испитивао је потом и Богдановићев син Степа. С обзиром на то да је Аустрија будно пратила све кораке наших повереника у Босни, пут експедирања писама био је врло добро организован – што описује у овом спису када говори и о раду одбора и пододбора које су за циљ имали да приутове народ за устанак када им се време за то назначи... Поменуто су „споразумљења“ са босанским фратрима, са бискупом Штросмајером,¹⁹⁸ капетаном Орешковићем,¹⁹⁹ са наредником Ковачевићем – који су могли за собом да повуку приличан број граничара, са неким босанским беговима, али и сукоб са Васом Пелагићем. *Главни одбор у Босни успео је својим радом да пошаље списак, колико у коме граду војске има, колико топова, колико џебане, колико хране, па и попис људства, колико где има Турака, колико православних и колико католика* (Исто:328–329)...

Након што је српска влада учинила знамените услуге мађарској емиграцији после мајске скупштине понудивши бегунцима да нађу прибежиште у Србији, рад на „споразумљењу“ Правитељства Српског и комитета мађарског је настављен. Николић је у пет главних тачака у „Опису радње“ изложио основу „савршеног споразумљења“ са мађарском емиграцијом где се иначе помиње и питање Хрватске. Описао је комуникацију са Кошутом, са ђенералом Тиром, са Виктором Емануелом, Капетаном Ренијем, мајором Кајдачијем и другима.

Када је писао о агентима који су „распростирали“ намеру општег устанка ради ослобођења и сједињења Срба у Старој Србији, Николић је, као и многи оновремени политички и културни радници, имао у виду и Македонију. Николић истиче предан и успешан рад Стефана Верковића (познатог под именом Петар Влашић) за српску ствар са којим је водио кореспонденцију до свог коначног излажења из службе 1872. године. Верковићева тајна политичка мисија била је да ради у Македонији, *како би се тамошњи Словени при решавању Источног питања изјаснили за Словене а не Грке* (Исто:334).²⁰⁰ Такође Николић хвали рад војводе Иље, у народу званог као Деда Иље Малешевски.

Николић пише о посети руских официра, о формирању комисије која ће радити на устројству војне организације у којој је по жељи књаза Михаила и Николић био, пише о допремању оружја 1862/63 године из Кијева, о покушају преноса преосталог оружја у јулу и октобру 1867. године.

„Идеја балканског савеза била је окосница сарадње Србије и Грчке јер се сматрало да само удружени балкански народи могу довршити борбу за ослобођење својих сународника од османске власти“ (Терзић, 1992:12). О идеји савеза Србије, Црне Горе и Грчке писао је Атанасије Николић у свом историјски важном стратешком документу „Опредељење и карактеристика државне политике Србије. Николић у „Опису радње по предмету општег споразумљења за устанак и сједињење“ наводи да је *између Срба и Грка добра воља у потаји негована и готовост изјављивана с обе стране за заједнички устанак* (Николић, 1994:342). Он објашњава како *Грци нису хтели да чују за Бугаре јер су за њих Бугари стари Грци, који су се побугарили*, те да је *Гарашанин имајући у виду Славенство успео да после дужег војевања приволи Грке да Бугарима признају народност, везујући судбину Бугара за Србију* (Исто).

Постигавши тако споразумљење на јесен 1861. године у Цариграду с грчким државником Александром Кумундуром, које је омогућило и да се границе између Српског

¹⁹⁸ Јосип Јурај Штросмајер (1815–1905), теолог и присталица словенске узајамности и југословенства.

¹⁹⁹ Антоније Орешковић (1829–1906), служио аустријску војску с чином капетана. Сарађивао је пре бомбардовања са Србијом. „Добивши отпуст из аустријског држављанства, примио је српско 16. априла 1868. године. Творац је више планова за дизање устанка у Босни и Херцеговини уз помоћ Србије и Хрватске“ (Војводић, 1994:325).

²⁰⁰ *Знамениту је помоћ та околност принела српској тежњи, што се у ономе пределу, докле је цар Душан завладао био, и данас светкује крсно име, што Грци и Бугари немају славе, те се тако тим могао да докаже народу да су по томе Срби*, наводи Николић у „Опису радње“ (Војводић, 1994:334).

и Грчког царства назначе што је испрва исто било проблематично јер су српске тежње формиране ка васпостављању Душановог царства а грчке Грчког царства, установљена су начела која су служила за „Сајуз братски“ (Николић, 2002:144).

Све то претходило је иначе доношењу нацрта два акта између Србије и Грчке, првог за који је усвојен израз „конвенција“ и другог који се води као „уговор о савезу“. Јакшић у свом раду „Спољна политика Србије за владе кнеза Михаила: Први Балкански савез“ наводи да је тај „први акт представљао камен темељац балканског савеза“ (Јакшић, 1963:76) – њиме је решено неколико војних питања, с јасно назначеним циљем „да се постигне безбедност и срећа држава потписница *сходно њиховим старим правима и начелима правде и правичности*“ (Исто:77).²⁰¹ Други акт или уговор о савезу, који је требало да буде закључен између Србије, Грчке, Румуније и Црне Горе, осмишљен с идејом „да појача везе пријатељства између балканских државица“ (Исто) према Јакшићу „није био тако одређене садржине, нарочито што њиме није означена држава против које је био уперен“ (Исто)...²⁰² Обнова преговора са Грчком са циљем споразумевања о мерама потребним за ослобођење и независност остварена је потом уговором о савезу између Србије и Грчке од 26. августа. 1867. године (Феславски уговор). Осим услова под којима се и како ступа у рат са Турском, њиме је постигнута сагласност и око минимума добити, што подразумева да ће у случају несавладивих тешкоћа обе државе „моћи да прекину борбу чим једна другој буду осигурале: Грчкој, анексију Епира и Тесалије, а Србији анексију Босне и Херцеговине“ (Јакшић, 1963:394). Кнез Михаило је ратификовао тај уговор 5. октобра исте године док је грчки краљ Ђорђе то урадио почетком 1868. године (Терзић, 1993:133). Преговори су довршени војном конвенцијом закљученом 28. фебруара 1868. године која се тиче ратних операција против Турске,²⁰³ да би само неколико месеци касније кнез Михаило био убијен.

У периоду од бомбардовања Београда, револуционарне припреме у Бугарској нису далеко одмицале будући да је широм целе Бугарске завладао терор турских власти – „мерама застрашивања становништва власти су успеле да онемогуће Србији свако успостављање сарадње са бугарским родољубима“ (Јакшић, 1963:136). Говорећи о односу са Бугарима, Николић пише да се до споразумљења дошло 1866. године, када су знаменити Бугари у Букурешту саставили тајни комитет који је требало да припомогне Бугарској да организује устанак. Тада је начињен уговор између Срба и Бугара,²⁰⁴ а у Николићевом документу је наведено да су главне основе преговора биле обећање Бугарима *да ће имати под српском владом аутономију и да ће им народност бити обезбрижена* (Николић, 1994:346). Николић пише о Бугарском комитету, а за који му је Гарашанин још 1862. године преоручивао да се у њему „једино на томе ради, да прибавља оружје за Бугаре и да тражи начина којим ће га и коме предавати кад потребно буде.“²⁰⁵ Такође наводи како је према упутствима установио пододборе са особеним цифрама, лозинкама, док је главна кореспонденција вршена преко

²⁰¹ „Узајамну помоћ и потпору имале су да пруже једна другој како за време рата тако и приликом закључења мира, нарочито приликом одређивања граница (чл. VI). Никакав покрет није се смео предузети без довољне припреме и узајамне сагласности (чл. VII). Конвенција је имала да остане тајна (чл. VIII)“ (Јакшић, 1963:77).

²⁰² „Нацрт уговора између Грчке и Србије из 1861, на српском, препис руком Косте Цукића; Нацрт уговора о савезу између Грчке, Румуније, Србије и Црне Горе, 1861, на француском, препис руком Милана Пироћанца“ (Јакшић, 1963:76).

²⁰³ У том акту између других назнака, „поновљена је обавеза за Србију да спреми до краја августа 1868. војску од 60.000 људи с резервом од 20.000, а за Грчку, војску од 30.000 људи укључујући и резерву“ (Јакшић, 1963:451).

²⁰⁴ Види: Пироћанац, Милан С: *Кнез Михаило и заједничка радња балканских народа*. – Београд: Државна штампарија Краљевине Србије, 1895. Стр. 36–37.

²⁰⁵ *Илија Гарашанин Карлу Пацеку – да одржава добре односе са људима који су на власти и да настави са организовањем Бугара* (Београд, 26. јул 1862 – Букурешт, 30. јула 1862). – У Србија и ослободилачки покрети на Балкану од Париског мира до Берлинског конгреса (1856–1878), 1983:272.

српске агенције у Букурешту... Уједно је Николић изнео и импресије о Бугарима те писао о раду особене школе (тзв. друге бугарске легије) која је на крају неславно прошла.²⁰⁶

Иако је Николић био мишљења да *Румуни немају шта тражити преко Дунава овамо на полуострву Балканском*,²⁰⁷ наводи да је међу Румунима владало убеђење да *они тек са ослобођењем полуострва Балканског могу до независног државног живота доћи, и ову неизвесност тек поред Србије и у подунавској конфедерацији одржати* (Исто:354). Неувлачећи је у лигу балканских народа против турске царевине, након дужег преговарања Србија је са Румунијом 20. јануара 1868. године у Букурешту склопила уговор о пријатељству. Оставши као неутрална Румунија, са овако драгоценим пријатељским односима ипак је требало да буду олакшани узајамни суседни и трговински односи две земље, „а за случај невоље би нам вазда оставила отворени пут да из Европе што нам треба преко ње набављамо“ (Пироћанац, 1895:42). Уговор је нажалост поништен врло брзо по убиству кнеза Михаила.

Све у свему, ка политици ослобођења од турске, потом и аустријске власти, као и на политици сарадње, континуирано се прилазило највише до српско-турског рата када је борба за независност 1878. године довршена међународним признањем Кнежевине Србије, али не са испуњеним очекивањима које су велики српски државници деценијама уназад имали. Убијањем заштитника идеје Балканског савеза кнеза Михаила и излажењем Гарашанина с високе позиције у влади, идеја „Начертанија“ почела је да јењава. Штета је што потоњи државници нису разгледали „Начертаније“ и испитали га докле се у његовом остварењу стигло, те наставили га ослањајући се на његове идеје и на идеје Балканског савезништва. Николићеви документи о реализацији такве организоване спољне политике би им у даљем раду такође били од помоћи.

9.4. Бомбардовање Београда и акција национално-ослободилачке набавке оружја

„Треба имати мушко срце па да сме служити истинску службу својему народу“ (Милићевић, 2011:265).

После инцидента на Чукур чесми на Дорћолу од 16. јуна 1862. године када је турски низам убио српског шегрта Саву Петровића, оружана борба која се развила по вароши навела је три дана касније турску артиљерију да отпочне тешко бомбардовање Београда. „Турски гарнизон бројао је 4.000 војника и располагао је са 200 топова, док је у том тренутку у Београду било 1.500 српских војника и свега четири топа“ (Леовац, 2015:84).

Након неколико седница у јулу и августу у Канлици, предграђу Цариграда, одлука по питању завршнице сукоба два народа, проблема двовлашћа и уопште одласка турског становништва из аутономне Кнежевине, донесена је 4. септембра, а потписана четири дана касније. Њоме нису биле задовољне ни Србија ни Турска. Протокол је налагао исељавање турског становништва које не припада утврђењима, а што је код Срба прихваћено с разочарањем будући да су исто фактички остварили још тридесет година раније доношењем хатишерифа из 1830. и 1833. године. Турски гарнизони који су и даље били стационирани на тврђавама у Шапцу, Београду, Смедереву и Фетислама – љутили су кнеза који је „у писму Фуад-паши, великом везиру, од 3. октобра 1862. године, јасно навео да жали што бомбардовање Београда није оштро осуђено, што рејон тврђаве није одређен на прави начин и што ће виновници напада на Београд проћи некажњено“ (Исто:97).

²⁰⁶У документу „Досадшања радња по делу обштег споразумљења међу источним и јужним Словенима“ из 1868. године, на тему транспорта оружја из 1863. године кроз Румунију, а која се тиче и сарадње са тамошњим Бугарима, Николић је известио и следећа имена из Букурешта, Браила и Галаца са којима је постигнут споразум: др Георги Атанасовић, Христо Георгијев (Ђорђи), Иван Бакалоглу (Бакаловић), др Иван Селимински, Ценовић, Коста Поповић, Петко Аврамовић.

²⁰⁷Без обзира на то што је „Румунија изгледала неспособна за већу оружану акцију, за хришћански покрет било је, међутим, од великог интереса да дође до политичке сарадње са њом.“ Од те сарадње, пре свега са кнезом Кузом, очекивала се, највише, дозвола за коришћење румунске територије за тајни увоз оружја и муниције (Јакшић, 1963:139).

Све то навело је и натерало српску власт да се и она озбиљније позабави питањем наоружања како би се примирила и ојачала снага српског народа. Усто, затегнутост односа Срба и Турака подстицала је и Аустрија коју је Русија оптужила „да њени пароброди превозе оружје и залихе Турцима,“ и да ће друге државе стога – „ако се то покаже тачно – почети да довозе војне залихе Србима“ (Леовац, 2015:93). У том погледу, осим што је функционисала активна сарадња српског народа са осталим балканским и словенским хришћанима, радило се и на политици наоружања српског народа. Након објашњавања енглеском изасланику Лонгворту о потреби за одбраном земље, Илија Гарашанин писао је очајно Јовану Ристићу крајем августа 1862. године да чак „мора да каже да је тај догађај (бомбардовање Београда) срећан – јер он ће нас јамчано спремити, а без њега тешко би и разумели шта значи спремити се.²⁰⁸ Разлог за турско појачање у наоружању утом лежао је у страху Порте која је веровала да јачањем српске народне војске коју је кнез Михаило завео 17. августа 1861, Београд може бити центар из ког ће кренути талас ослободилачких акција балканских хришћана од турске власти.²⁰⁹ Како је према аустријским извештаја из 1862. године Слободан Јовановић нашао да је тек половина Михаилове народне војске била снабдевена употребљивим пушкама, недостатак оружја при вежбањима с пушкама и коњима резултирали су одлуком кнеза да пошаље Петронијевића руском цару Александру II, те да издејствује помоћ у оружју.

Посета Аврама Петронијевића руском цару после бомбардовања Београда – најпре да би се захвалио у име кнеза на одобреном зајму који му је помогао да са министром финансија Костом Цукићем подмири потребе Министарства војног и српске војске 1862. године, а потом и зарад тражења помоћи у наоружању, показала се успешном. Како би се кнежевина заштитила од претњи Османског царства и Хабзбуршке монархије, руски цар је покренуо акцију издајући „наређење министру војном да предузме кораке и истражи могуће начине испоруке пушака, те питање поверљивих лица која ће бити упућена у читав посао“ (Леовац, 2015:103).

„Влада треба да има у виду пре свега војни развитак земље“, сматрао је и Атанасије Николић често истичући важност војног устројства земље. Њему је поверен задатак – да из Русије прими и копненим путем преко Влашке пренесе оружје за народну војску Србије. Са жељом да се у народу сачува војнички карактер, а имајући у виду да се народна војска добрим делом вежбала голих руку, Николић се без околишања прихватио те национално-ослободилачке мисије набавке наоружања. Издата му је „поглавита“ наредба да „заметне траг како нико не би знао куда је отишао“ (Николић, 2002:145). У вишемесечни пут, организован у сарадњи са Илијом Гарашанином, пошао је 18. јуна 1862. године.

„Да би се сакриле директне везе које би оружје у случају откривања везале са српском владом, Николићу је дато пуномоћје групе српских трговаца да наводно за њихов рачун набави до 60.000 пушака“ (Леовац, 2015:104). У акцији је био ангажован и кнез Уједињених кнежевина Влашке и Молдавије Александар Јоан Куза, који је дао обећање да ће наоружање пропустити. Потврду тог обећање добио је Михаилов изасланик и тадашњи управитељ кнежевих добара у Влашкој др Карло Пацек, као човек од поверења на ког је кнез Куза био упућен.²¹⁰ Такође битну улогу одиграо је и Пуковник Сулцки, који је из министарства војног дошао из Петербурга са инструкцијама да Николићу преда оружје из арсенала. Саставши се

²⁰⁸Гарашанин Ристићу, Београд 16. август 1862. *Арх ЈР пор.*: Г. Јакшић, 1963:139.

²⁰⁹„Народна је војска одмах поздрављена као оно решење војног питања које најбоље одговара потребама нашег земљорадничког народа. Уместо да се сељак одваја од пољских радова и затвара у варошке касарне, њему се војна настава доносила тако рећи на ноге, у његову општину, његов срез, његов округ. Цео је народ био војник, а опет зато нико није служио у касарни“ (Јовановић, 1933:281).

²¹⁰*Ми Вам шиљемо одавде и Г-на Николића да Вам у том послу у чему може помогне. Употребите га у колико знате да може полезан бити, у делу или совету то је све једно. Чим видите да Вам није потребан вратите га овамо, јер овде има свакад за њега посла. Но Ви слободно задрж[и]те га докле Вам год за посо оружја узтреба. Шиљем Вам и шифре по Николићу, но ове не треба ником другом да поверавате, јер ја немам поверења у персонал тамошње агенције а шифре су обите, које би могле откривати многе ствари. Ово имајте добро на уму* („Илија Гарашанин Карлу Пацеку“. – У Србија и ослободилачки покрети на Балкану од Париског мира до Берлинског конгреса (1856–1878) 1983:267).

с њим прво у Кијеву – установили су да је боље да му се из безбедносних разлога ипак пушке предају у Херзону – имајући још на уму и Николићево увиђање присуства Пољака за које каже да би могли да их нападну и отму му пушке, а што би била брука – како наводи у својој биографији. Након што су се сутрадан и убернатор Василичков и царев ађутант сложили да је умесније да Николић оде „доле“ у Бесарабију – у Херзон да прими оружје, Николић је тамо стигао и угоднио процедуре око паковања и допремања, те је по пријему оружја које је стигло паропловом у Акерман у Дњестровски залив отпочео дуготрајни процес преношења наоружања „блатњавим друмовима“.

Како је Николић претходно установио и обишао два могућа пута у Влашкој – „један преко Браиле и Галаца до Болграда и други од Болграда преко Борлада и Фокшана до Базуза“, испорука реализована с великим тешкоћама – готово „кријумчарски“ (Јовановић 1933:283–284), успешно је реализована након готово пет месеци. Николић је „преко Николаја Тошкова, бугарског трговца, успео да уговори најам 430 кола, за превоз оружја од Акермана до Влашке границе“ (Леовац, 2015:107). Након преласка у Влашку, пуковник Сулцки који је био одговоран за транспорт кроз Русију до границе, напустио је Николића. Тада је у помоћи Николићу, сналажљивост кнеза Кузе највише дошла до изражаја. Упркос свим природним непогодама – прво јесењих киша, касније великих мећава, снега и мрза, али и иностраним неприликама – енглески и аустријски агенти открили су већи део транспорта те слали извештаје својим владама након чега је уследио дипломатски рат (а током ког се Николићев конвој и даље кретао),²¹¹ као и унутрашњем – страха учесника због саме акције, Николић је уочи Богојављања 1863. године успео да пребаци оружје у Крагујевац.

Иако је Николић тражио да се Србији испоручи 60.000 пушака са глатким и 3 000 са излученим цевима, и око 3.000 сабљи, руски министар правдајући се да је од министра војног добио усмено наређење да преда до 30.000 пушака, а да о сабљама није било готово ни речи, према накнадном договору Николић је потписао признаницу о пријему оружја за 39.200 пушака – 36.000 глаткоцевних и 3.000 изолучених, и 3.000 сабљи, спакованих у отприлике 1.800 сандука. Са свешћу о важности одржавања безбедности и мира на Балкану – према старој латинској изреци „ако тажите мир, припремите се за рат“, мудро и храбро ову акцију набавке и преноса оружја Николић је извршио, а зашта му је кнез Михаило рекао да је његов дужник, те да отаџбина није у стању да га награди за његове заслуге. Према оцени Слободана Јовановића, „наш успех да поред свих дипломатских тешкоћа провеземо оружје кроз Румунију, значио је много.“²¹² Тиме је утврђено наше право да држимо народну војску, и да је оружамо како сами за потребно нађемо“ (Јовановић, 1933:344).

Након интензивног рада на националној пропаганди између 1861. и 1867. године за време дуге владавине кнеза Михаила, јула-августа и октобра месеца 1867. године, „након изношења заједничког мишљења руских официра из Србије да је српској војсци неопходна набавка *одређене количине* нових пушака“ (Леовац, 2015:232), Николић је поново био одређен да из Русије допреми заостали део оружја. Пре него што је пошао на пут, знајући колико је то опасан посао, бринући за његов живот, Гарашанин му је поручио: *Ради мудро не погини лудо.*

²¹¹„У Лондону је ово откриће изазвало велику забринутост. Доведено је у везу с тајним руско-француским протоколом о заједничком иступању на калничкој конференцији, и појачало је стару сумњу у руску политику на Балкану“ (Јакшић, 1963:160). „Велики везир је у писму кнезу Михаилу од 15. децембра 1862. године истакао да Порта зна за наоружавање Србије преко Влашке и Молдавије, те да то није у складу са одлукама и уговорима великих сила и Порте“ (Леовац, 2015:110). Гарашанин је такође током Николићеве мисије разлагао енглеском конзулу Лонгворту како нико нема право да пребације српској влади што набавља оружје, као што јој се не може замерити ни то што лије топове, подсетивши га да су они овластили српску владу да се побрине за одбрану земље, а да је она то управо и учинила овом набавком оружја (Јакшић, 1963:161).

²¹²Како је једини отворен пут за пренос оружја из Русије остајао преко Румуније, Турска која се томе успротивила, након неслоге Великих сила (Русија и Француска су стајале уз Србе, а Енглеска и Аустрија уз Турке), ипак се суздржавала од употребе крајњих средстава. Усто, како је француски утицај био врло јак у Румунији, због тога се по питању нашег оружја Румунија одупирала Порти готово исто тако енергично као и ми сами (Види Јовановић, 1933:344).

*Не допада ми се да ћеш поћи са ајлишфом.*²¹³ *Бојим се сетиће се људи куда ћеш. Кри се колико боље можеш* (Вучковић, 1965:315). У Одеси у Херзону и у Николајеву није било оружја, а исто тако Николић није могао да добије оружје ни у Петербургу за чији транспорт је такође имао план. Будући да су опције биле да се из Москве или Туле пренесе оружје зашта би трошкови транспорта „одвећ велики били“, Николић је одлучио да се ипак врати у Београд, те да извести о стању...

Како је у политичко-пропагандном апарату Николић имао главну улогу, Гарашанин је сматрао да његово одсуство зарад другог транспорта оружје не сме да иде „науштруб посла који је обављао. Тако када је у октобру 1867. Николић слат у Николајев на Црном мору по оружје, Гарашанин му је писао из Крагујевца 6. октобра: *Ти одлазиш на даљни пут, и неизвјесно је време твог повратка. Ја не бих желео да останем и овај ред у неизвјесности реда у пословима које ти одправљаиш. Нужно је, дакле, да пре поласка назначиш све на артији шта се има и кад радити, јер у садањем времену послови ови не могу ишчекивати на тебе као од пре. Нарочито, између прочних назначења, треба сва права имена агента да означиш и како се који другчије прекрстио (...)* Што би год било пред тобом за одговор агентима, одговори им пре твог одласка. Једном речи разјасни све што знаиш да ће нужно бити на једној артији и ову предај Пироћаницу, који ће имати наставити тај посао до твог повратка. Ја тако много на овом полажем да ове примјетбе нарочитом штафетом шиљем ти преко Петронијевића“ (Исто:314). Услед неусаглашености ставова око тачне руте превоза, питање транспорта оружја ипак је остало отворено до даљњег...

Иако је имао богато искуство у раду на политичкој пропаганди, након убиства кнеза Михаила, Николић је у новој влади био држан по страни од главних послова. Сматран за Гарашанинова човека (који је умро 1874. године) није уживао поверење у време власти намесника. Револуционарни, пропагандни и тајни рад Србије који је кнез Михаило при крају своје владавине најактивније посветио ослобођењу Босне и Херцеговине, већ од краја 1871. године у новој српској влади је јењавао. Када је кнез Милан постао пунолетан 1872. године, политика намесника која је у теорији пратила дух кнез-Михаилове мисли, у пракси се није много држала те политике. Погрешни потези владе уз оскудицу у наоружању, постепено су успоравали делатности повереника и организацију за дизање општег устанка, те спречавали народ да заједнички уђе у ослободилачки рат против Турске.²¹⁴ Босанско-херцеговачки устанак избио је најпре 1875. године, а Србија га је помагала материјално и морално, али званично остајући неутрална.²¹⁵

Атанасију Николићу за време намесника остављено је само вођење преписке са главним повереником за Македонију Стефаном Верковићем (Петром Влашићем) из Сереза, да би му касније и то било одузето. Исте године када је кнез Милан дошао на власт, Николић је повучен из државне службе. Његов рад наставио је 29. априла 1872. године архимандрит Нићифор Дучић, који је у служби намесничког режима „био један од главних повереника за руковођење политичком и културном пропагандом у нашим областима под Турцима“ (Војводић, 1994:299).

Уопште узевши, могу се потврдити виђења историчара да су у историји обнове српске државе XIX века, посебно у њеној спољној и националној политици, две основне идеје биле заступљене више од других – ослобођење и уједињење целог српског народа у једну државу,

²¹³Брод аустријског Дунавског паробродског друштва (Вучковић, 1965:315).

²¹⁴Атанасије Николић је сматрао да је министар војни Миливоје Блазнавац осујетио њихову намеру припреме за општи устанак, кривећи га посебно за нечовечно поступање према ученим младићима из Бугарске који су дошли на обуку из војних наука „како би се могли као четовође у народној војсци употребити“ (Биографија, 2002:162), а били су употребљавани на „чување осуђеника и шта више несмисленим и нечовечним поступком тако их озлоједили, да су се морали разићи, (...) и са собом ужасну огорченост против Срба однети“ (Исто).

²¹⁵„Мада је до пролећа 1876. кнез Милан био против уласка Србије у рат с Турском на страни устаника, јавно мњење и већина посланика народне скупштине и политичких људи била је за одлучно ангажовање српске Кнежевине у источном питању“ (Војводић, 1994:283).

и споразумевање и сарадња са другим народима на Балканском полуострву, „управо ради лакшег и целисходнијег уништења Турске“ (Стојанчевић, 1998:128). Заједно са аутономизацијом Србије 1830. године, идеја ослобођења Срба под Турском зачета Српском револуцијом, реализована деценијама кроз „Начертаније“ – национално-политичким програмом државне политике Кнежевине Србије, по окончању српско-турских ратова разрешена је „иза врата“ међународним признањем Кнежевине Србије на Берлинском конгресу 1878. године. Имајући у виду да је једно од основних српских националних програма XIX века било управо ослобођење и присаједињење Босне и Херцеговине, а да су на њу Аустро-Угари добили мандат да је окупирају уз Новопазарски санџак,²¹⁶ успешност тог исхода међу историчарима остала је упитног карактера.

VI – КЊИЖЕВНО СТВАРАЛАШТВО

Период старе славе српског средњовековног царства, осим што је било упориште представницима власти при процесу обнове државности XIX века, основна инспирација био је и српским писцима у периоду српског препорода. Обесправљена империјалистичком најездом Турака, српска заједница тражила је и проналазила узданицу и утеху свакодневног културног живота у средњовековним мотивима као основним мотивима српске књижевности, сликарства, усмене књижевности, музике (посебно је истакнута улога гуслара као чувара епско-историјског памћења заједнице)... Надахнуто носећи епско наслеђе, али и оно грађанско које је везано за јаку емиграцију на север и северозапад, у Угарску, Хрватску и Далмацију, а чијој се традицији „супротставља једнако општа тенденција грађанског духа према модернизовању онога што се зове стих“ (Стефановић, 1992:8), ствараоци класицистичко-сентименталистичког, предромантичног, национално-романтистичког и других књижевних праваца насталих њиховим мешањима, будили су и осавремењивали српски народни и национални епос, оживљавајући оне духове који су помогли обнављање српске модерне културе и државе XIX века.

1. О важности очувања знања из народне традиције²¹⁷

Разматрања о важности очувања знања из народне историје или традиције датирају још од античке Грчке. Препричавајући разговор Сократа и Перикла, Ксенофонт је истакао Сократово виђење, да ако би се проширила та знања (у случају српске културе би то било интересовање за славну прошлост српског народа, али и друге сјајне мотиве из фолклорне традиције), „уместо малодушности, могло би се опет разбудити старо срце јуначко“ (Анастасијевић, 1929:226). Наглашавајући друштвени и хуманистички значај народне традиције, Ксенофонт истиче и Сократову мисао „да ако се код народа оживе успомене на славна јуначка дела њихових предака, да она имају моћ и да духовно окрепљују и одушевљавају за нове подвиге, па је стога ту с правом Сократу преписана „ни мање ни више

²¹⁶ „Тајни протокол давао је Аустро-Угарској право да када се стекну услови анектира Босну и Херцеговину, али не и Новопазарски санџак“ (Илустрована историја Срба: 1858–1903, 1995:35).

²¹⁷ Текст је део мог рада *Превођење српске народе (епске) песме у српску историјску драму: многострукост значења у драмском стваралаштву Атанасија Николића писаног за потребе ове дисертације, а објављеног у часопису „Анали Филолошког факултета“*. Књ. 32, св. 1. стр. 101–119. – Београд: Филолошки факултет Универзитета у Београду, 2020.

него мисао о могућности препорођаја клонулог народа помоћу његове властите народне историје“ (1929:227).

Српске народне (епске) песме једна су од најлепших завештања српској култури или народној историји, која без њих и њихових мотива не може да се разуме. Као саставни и нераскидиви део српске културе, српске народне песме обдарене моћном духовном снагом, помогле су српском народу да обнови државност у XIX веку. Својом животном филозофијом дозволиле су српском народу да кроз лично и национално досегну и оно светско (универзално) и пре свега опште људско. Јаков Игњатовић, говорећи за народне песме за које се ретко зна од кога су, истакао је да оне јесу ваљане зато што су при свом стварању „процеђене кроз срце народно, па остаје сам чист сок. Ако ко шта рђаво скроји“, додаје, „то мора проћи кроз пресуду народног срца и уха, па ако вређа – одбаци се, или за дуго не живи“ (Игњатовић, 1874:35). Устаничку епику пре него што је Вук сакупио и издао не би ли је отргао од заборавља, надахнуто су казивали претежно певачи гуслари (Филип Вишњић, Тешан Подруговић, старац Милија и други), чија уметност усмене речи је претходила каснијој писаној.

Период вишевековног турског господарења Србијом – доба српске велике трагедије, уденут је у српску народну (епску) поезију која је стога пуна неизмерно дубоке туге. Потпуности српске народне поезије (епике) доприноси и постојаност осећања и жеље за велику борбу за ослобођење, те је присуством и призора обележених „оптимизмом који подстичу на прегалаштво, на рвање са тешкоћама, на смеле подухвате“ (Ђурић, 1958:11–12) у српској култури остварен народни израз који као „поклич за борбу против насиља, ропства, нечовештва“ (Исто) добија своје значење. Прожете садржајем о људским врлинама, јунаштва и осећајности, српске народне песме образовале су млади нараштај који је у њих уденуо своје колективно искуство и доживљај света или своју силу која према Штуру, тако обликована представља „пакт и врх свију вештина“²¹⁸ (Штур, 1857:22). У таквом исказивању и усвајању историјско-легендарне прошлости српског народа, оне осим што су утицале на поучавање српског народа, уједно су имале утицаја и на формирање моралне снаге ума код Срба. Друштвено уједињујуће, као уметничка дела и као друштвени организми, уздижући културну и политичку самосвест српског народа помогле су борбу за национално ослобођење и независност. Тако прихваћен значај српске епике, препознат је пре свега у значају традиције путем које је могуће остварити исконску потрагу за индивидуалним и колективним идентитетом. Снагом оригиналног и аутентичног твораштва, народни епос својим трајним и континуираним „значањима одређених опредељења и идеја“ или мотива, омогућио је српској култури („вековном и заједничком прегнућу колектива“) трајање и постојаност.

2. Развојни пут српске историјске драме и релативизација њене вредности²¹⁹

За разлику од епске поезије (од грчке речи *ἔπος* – слово, реч, стих, од *ἔπος* – приповедати) у којој се описују или исповедају (испевају) дела „позоришних“ лица, у драматици иста лица сама раде и говоре. Драма на грчком значи радњу (грчка реч *δραμα* – радим) те представља какво делање.²²⁰

²¹⁸Према Штуру, „поезија је пакт и врх свију вештина, и најпристојнији, најразумнији и најчовечнији начин за народ, да искаже оно, што мисли да је лепо и високо; а народ, који се на тај начин и у потпуно људском духу исказује, морао имати у срцу и души својој највише тога високога жара“ (Људевит, 1857:22).

²¹⁹Текст је део мог рада *Превођење српске народне (епске) песме у српску историјску драму*: многоструко значења у драмском стваралаштву Атанасија Николића писаног за потребе ове дисертације, а објављеног у часопису „Анали Филолошког факултета“. Књ. 32, св. 1. стр. 101–119. – Београд: Филолошки факултет Универзитета у Београду, 2020.

²²⁰Њене главне врсте су комедија и трагедија. Комедија (од грчких речи *κῶμῆ* – село и *ὄδι* – песма), јер су се у почетку по селима певале. Тежња је њена да исмејавањем људских мана и слабости гледаоце морално поправи и зато највише узима за теме ситуације из свакодневног и фамилијарног живота. Трагедија (од грчке речи *τραγῶ* –

Српске народне јуначке или епске песме које су певане уз гусле, обично су изводили слепи људи око којих се окупљао народ, да би заносно слушао о делима својих јунака и уопште о сопственој народној историји. У периоду када су се гусле све мање чуле по скуповима или сајмовима, крај пијаца или на саборима код манастира Срба,²²¹ као ново место окупљања где су се та знања и вредности која чине традицију транспоновала, јавило се позориште. Тако су стари конвенционални облици у којима је живела српска народна историја и њен етички кодекс, добили нови живот. Традиционално конципирање театра као националне потребе, као институције којом је могуће будити дух народа, за српско позориште видно је карактеристично највише средином XIX века. У времену оформљавања првог државног сталног позоришта у Београду – „Театра на Ђумруку“ чији је оснивач Атанасије Николић, у „Новинама сербским“ упућивани су позиви „управитељства“ позоришта да се пише управо таква књижевна врста која обрађује народну историју, народни карактер и обичаје. „Национално позориште тражи националну драму, а она је одређена историзмом“ (Несторовић, 2016:41). Српска историјска драма настала из потребе формирања националног позоришта, али и пре свега потребе народа да кроз властито искуство и могућности искаже оно што чини колективну националну свест једног народа, била је тако и остала доминантан жанр на српској сцени, све до Првог светског рата.

Имајући у виду и положај Србије која је од пада Српске деспотовине (1459) била под вишевековном стегом турског зулума, занимање за српску историјско-легиендарну тематику које бивствује као одговор на захтеве времена и простора, не изненађује. Својим „(трајним) значењима одређених опредељења и идеја“ (животном филозофијом), оне су осведочавале постојаност снажне духовне струје код Срба. Обликоване у новом руху, у једном одређеном типу изражавања и доживљаја света, српска историјска драма успевала је да досегне онај „обавезни спој прошлости и садашњости који је карактеристичан за жанр историјске драме, оно спајање и поистовећивање „јуче“ и „данас“ (...) на којој је „јуче“ само историјски костим (био) за „данас“ (Јеротић, 1998:156). Схватањем позоришта као активног чиниоца у друштву народа, које не представља место које само треба да забави, већ и место где се одвија „потрага за идентитетом или начином самопотврђивања“ (Волк, 1992:13), подстицало се буђење историјске свести, односно самосвести српског народа. Утичући на стварање историјске свести народа о себи, о сопственој култури и њеном значењу, заслуге аутентичних српских историјских драма утолико су веће биле, што су оне образовале и васпитавале народ. Јован Стерија Поповић је неретко износио да је „театар лек за болести моралне.“ Стваране у духу просветитељско-родољубивих тежњи, оригиналне српске историјске драме представљале су синониме највиших вредности српског драмског стваралаштва – што се временом, нажалост, прилично изменило.

Очигледна свеприхваћеност и доминација српске историјске драме током свих година XIX века, у наредном периоду другачијих политичко-социјалних и догматских уверења, постепено је слабила, да би се најпосле, заједно са епском поезијом, угасила.²²² Такве околности које су постепено налагале нови тренд, отварајући пут новим делима другачијег тематско-мотивског профила који је више придавао значај психологизирању него теми, као и ликовима уместо самој причи, утицале су на постепено формирање негативног става о вредностима самих историјских драма. „Са променом поетичких парадигми у књижевности које су од класицизма и његове етичности изражене у морализму и дидактизму, водиле ка романтизму и његовој естетичности, артизму, мењао се доживљај драме као књижевног рода“

тужим и ѿдѣ – песма) као највиши степен драмске уметности има за циљ да представи човека у борби с ужасним околностима.

²²¹Прожете елементима митског и историјског погледа на свет, јуначке песме певане су редом, најпре о краљевићу Марку, а затим и о осталим јунацима. Најпознатији народни певачи су били Филип Вишњић, Тешан Подруговић и други.

²²²Како у првим деценијама XX века још није било радија и телевизије, Народно позориште дотад је било једно од главних „културних“ светионика Београда.

(Несторовић, 2016:58). Приче о борби добра и зла које карактеришу класицистички поглед на свет, бивале су превладаване предромантичарским и романтичарским увидом у „структурирање“ радње, у којима се тежиште с историјско-легендарне прошлости српског народа – колектива, премештало на унутарњу борбу јунака – појединца.²²³ Тако је могућност досезања „трагичког потенцијала“ ствараног развојем унутрашњег сукоба романтичарског јунака, створило и „отклон од великих тема ране српске драматике“ (Исто:296).

Поступком „карактеризације ликова“ којим се битно мењала драматуршка обрада тема у којима би у почетку „мали човек племенитих осећања представљао противтежу драмским причама о судбинама узвишених ликова национално-легендарне историјске повеснице“ (Исто:344), а судбина појединаца симболично одсликавала судбину народа, отварао се продор реалистичке поетике у српску књижевност. Иако су у том првом периоду, укрштајем старих конвенционалних облика с романтичарском изражајношћу стварана дела највећих вредности каква су драме Лазе Костића и Ђуре Јакшића, постепеним увођењем свакодневице најпре паланачког, а затим градског живота, полако се подстицало и тривијализовање прошлости. Продирањем капитализма, одн. упливом мотива новца, али и технике као тековина модерности, вршила се и специфична промена друштва.²²⁴ Раскид с традицијама у име разума и револуције поистовећивао се претежно с „модерним друштвом“, чиме се губио све више континуитет са ранијим генерацијама, а приклањајући се данас „култури имага“ (Лаш, 1986) и „посмодернистичком захтеву за укидањем уметности и њеним изједначавањем са стварношћу“, о чему је писао Кристофер Лаш.²²⁵

Као резултат једног таквог глобалног процеса, српска историјска драма XIX века кроз потоњи XX системски је остала занемарена.²²⁶ Будући да су изворне српске историјске драме стваране са задатком да оплемењују, поправљају, просвећују и освешћују српски народ, а имајући у виду и њихову велику делотворност, не изненађује подстрекивачки став књижевног критичара Павла Поповића да та драма има да се „популарише, па ако треба и наметне примаоцима – српској публици (посебно ђацима)“ (Фрајнд, 1986:322). Знајући да су се у аутентичној српској драми славиле чисто моралне и човечје идеје ради друштвених, образовних и национално-културних циљева који се огледају у очувању идентитета српског народа и његове духовности, потреба за оваквим видом стварања у данашњем постмодерном добу укидања уметности наметнута је тиме као више него јасна.

2.1. Двострукост (историјске) драме

Сагледавање драмског стваралаштва специфично је утолико што се разматрајући га кроз време, али и према аутентичности доживљавања, битно разликује приступ којим му се прилазило и прилази у односу на друга књижевна остварења. За разлику од чисто литерарног садржаја који се тумачи унутар литерарног оквира, драмски литерарни садржај дотиче (према многим теоретичарима чак и више) и критичаре позоришног миљеа. Стога је та двострукост живота драме према виђењу Зорице Несторовић, још један је од потенцијалних разлога њеног неадекватног третмана у историјама наше књижевности и театра.

²²³Продор нових аспеката унутар романтичарског погледа на свет подразумевао је и ону засећену „одушевљеност мистичним и егзотичним“, тзв. „мистичко искуство осећајности“ као и све друге елементе модерности.

²²⁴Уплив најпре Марксовог капитала, потом Дарвинове теорије, а најпосле Фројдове психоанализе, види се као прекретнички у погледу револуционарних струја које су захватале друштво XVIII и XIX века.

²²⁵Према Липовецком, за разлику од модерног доба које је било опседнуто производњом и револуцијом, постмодерно доба је опседнуто информисањем (Липовецки, 1987).

²²⁶У питању је она позамашна заоставштина писаца српске историјске и националне драме: Атанасија Николића, Јована Стерије Поповића, Јована Суботића, Ђорђа Малетића, Ђуре Јакшића, Лазе Костића, Матије Бана, Милоша Цветића, Милана Савића, Милорада Поповића Шапчанина, Петра Данкулова и др.

Да су драме превасходно текст намењен извођењу – да су усмерене пре свега позоришним могућностима, односило се понајвише за (историјске) драме XIX века. Томе у прилог посебно иде чињеница да су многе од њих наменски настајале управо за пригодно извођење. Стваране ради потребе успостављања државног, националног позоришта, доминирајући репертоаром Народног позоришта током свих година XIX века, аутентичне српске историјске драме понајвише су биле тумачене кроз позоришну визуру.²²⁷ Позоришни театролог Петар Волк истакао је да се статус историјске драме временом променио узевши у обзир и „да ова врста стваралаштва у много чему зависи колико од аутора толико још више од самих представљача на сцени“ (Волк, 2009:40). Схватајући добро друштвену улогу позоришта, Павле Поповић видевиши драмску књижевност као део „ширег контекста националне културе смештене у сценски контекст народне институције каква је Народно позориште (Фрајнд, 1986:322), „настојао је да редифинише смисао историјске драме не би ли се неутрализовао тај позоришни субјективизам и повратило осећање за трајне вредности“ (Исто:41). Сматрајући да је тешко, а можда и неизводљиво судити о укупним вредностима српске историјске драме независно од самог позоришта, увођење (јаусовско-гадамерског) односа између књижевног текста (постављеног у специфични контекст) и гледаоца као „двосмерног комуникацијског процеса“, специфичност је његовог разматрања по питању успешности самих дела. Доживљавајући драму првенствено као „књижевни садржај коме је позориште једини прави оквир у коме драма може да се адекватно тумачи и анализира“, без жеље да разједини историјску драму и позориште, Поповић је уједно упорно настојао да укрсти литерарну и позоришну критику драмских остварења, алудирајући на важност досезања свеукупности њихових тумачења.

Српска историјска драма настала у времену када је преко била потребна српском друштву, услед двострукости њеног живота – и као дела књижевног и позоришног садржаја, просуђивана је стога неадекватно. Уколико се уз двострукост драме увеже и додатни уплив политике, а са њом тренд владајућих књижевно-теоријских тенденција, јасно је да прича о формирању критичких судова о појединим писцима из других епоха постаје врло деликатна и променљива категорија – која је пре питање тумачења културе него књижевности. Тако се и однос према традицији и оним српским историјским делима која носе старе снаге из које извире живот српске духовне заједнице, мењао у корист културе модерног типа која подразумева превасходно идеје европеизације српске књижевности и културе. Рецепција Стеријиних драма то најбоље илуструје, посебно када се има у виду да су његова жалосна позорја и историјске драме у ужем смислу биле гледаније и на далеко бољем гласу у његово време него комедије, а што се потпуно коси са њиховим статусом у књижевној критици XX века.

Ослањајући се и на *основну природу књижевне историје* која подразумева и да се „активирањем неког другог симболичког потенцијала“ (Николић, 2010:13) само књижевноисторијско дело може увек изнова концептуализовати у „том вечитом интерпретативном кружењу“ (Исто), књижевни историчари (критичари) би требало да имају на уму како промена поетских парадигми кроз време и успешност таквих модерних дела не мора нужно да носи опонирање, односно искључивање вредности ма којег жанра из прошлости. Толико потискивана, а неизмерно важна драмска дела из историје српске књижевности – стварана из тзв. јунговске колективне свести српског народа – осмишљавана „према властитом искуству, потребама, могућностима и доживљају света“ (Ковачек) потребно је, насупротив, одржавати и повремено обнављати, можда их постепено усклађивати с „Јаусовим хоризонтом“ одговарајућих рецепијентових очекивања – а понека чак и музејски изводити.

²²⁷ „Двострукост живота“ драме Несторовић је образложила и путем двоструке могућности сагледавања улоге исте из угла писца који пише драму. Наводећи да се намере писца који пишу драму разликују јер је њихов приступ стварања другачији, она анализира рад Емануела Јанковића („оца српске драме“) који је драму гледао искључиво као текст, за разлику од Јоакима Вујића („оца српског позоришта“) који је „пред собом имао сцену те је у драми увек видео позориште“.

2.2. Жанровска одредљивост и мелодрама као „модус естетске артикулације“

Имајући у виду да еволуција жанра може да иде у недоглед – „до појаве подгрупа или смена фаза у епохи“ (Даковић, 1994:9), а да је утом њихова рецепција условљена специфичним приликама у друштву, теоријско сагледавање мелодраме као жанра и само њено вредновање од стране критичара углавном има релативизујући карактер.

Иако се мелодрама (гр. мелос–песма; драма–радња) као жанр најпре поистовећивала са опером и музичком драмом XVI века,²²⁸ дух и традиција мелодраме се данас углавном везују за период између XVIII и XIX века – када је извођена у многим позориштима по читавој Европи. Према стилско-жанровским особеностима Милинчевић наводи да европску мелодраму карактеришу сентименталност и морализаторско-дидактички пасажи, оптужба невиних, јаки сукоби и обавезно кажњавање злих²²⁹ (Милинчевић, 1985:94). Он истиче Хаузерову дефиницију мелодраме по којој она „није ништа друго до популаризирана, искварена трагедија“ (Исто:95), и с правом уочава да „за многе комаде наших писаца, с обзиром на то да су и они давали срећан завршетак иначе трагичној драмској материји, уносили у њих сентименталистичке или родољубиве песме, она сасвим одговара“ (Исто).

Можда у жељи да се отргне од тог недовољно јасног или пак с временом непожељног термина „мелодрама“, Ковачек нас је на основу историјских драма Атанасија Николића упутео и на стварање једног новог жанра у историји српског позоришта – народног комада с певањем. Методолошки јасно утврдивши основне поступке којим се Николић први служио, Ковачек је истакао да су се истим у српској историјској драми касније користили и Лаза Костић, Милан Савић, Милорад Поповић Шапчанин, Петар Данкулов и други писци националне драме.²³⁰

У „Речнику књижевних термина“ Поповић наводи да је мелодрама „врста драме забавног карактера, сложеног садржаја у којем се истиче заплет пун неизвесности, са емотивном пренаглашеношћу и спектакуларношћу, са лицима која су јасно смештена у схему добро/зло, и са поједностављеним међуљудским односима и неуверљивом психологијом приказаних карактера“ (Поповић, 2008:422).²³¹ Понесена жанровском условношћу, Несторовић тврди да су српске историјске драме „оствариване с тежњом да буду трагедије“ у суштини реализоване као „историјске мелодраме и историјске драме у ужем смислу које се нису одмакле од моралистичког концепта драмског заплета и изградње јунака“ (Несторовић, 2016:37). Оно што у томе избија у први план и што је од непобитне важности кад је у питању њено далекосежно увиђање српске историјске драме, јесте то да „за публику осцилирање међу жанровским облицима није било од великог значаја. За публику је свака озбиљна драма, то јест драма са историјском тематиком, била трагедија чије је извођење просечног српског гледаоца привлачило темом из српске историје која је у оквирима драмске обраде била прожета мелодрамским елементима, пре свих мотивима љубави и победе добра над злом, костимираним ликовима и извесном сценском спектакуларношћу“ (Исто:282–293).

²²⁸Италијанско синонимно значење мелодрама/опера.

²²⁹У погледу мотива и стила сентиментализма, Живковић је увидео његове учестале попустке и манире: „приказивање љубави са искушавањем врлине, описивање породичног круга и брачне верности са истицањем грађанске смерности, умерености, штедљивости; култ пријатељства, које се ставља изнад личне среће и чак изнад личне егзистенције; апотеозу врлине и кажњавање порока, одушевљавање природом, природним човеком, неисквареним цивилизацијом (русоизам), и у вези са тим – истицање живота на селу и супротстављање села граду“ (Живковић, 1957:30).

²³⁰Образажујући основне поступке којим се Николић руководио док је стварао (истицање и разубијање основних мотива, додавање певачких нумере...), Ковачек анализира примере када „Лаза Костић за *Гордану* такође узима народну песму с комичним елементом (*Љуба хајдук-Вукосава*, Вук III/49), гради од ње комедију, а бавио се мишљу да се то његово дело преточи у оперу“ (Ковачек, 1986:218). Такође, анализира рад Милана Савића који „Николићевим трагом иде са својом драмом *Цар провадација* (1901) по мотивима песме *Женидба кнеза Лазара*, а слично поступа и у *Дојчим Петар* (1891). Шапчанин ради једночинку *Милош у Латинима* (1887), Петар Данкулов комад с певањем *Женидба Милоша Обилића...*“ (Исто).

²³¹„Данас се њени елементи најчешће могу наћи на телевизији и филму“ (Поповић, 2007:423).

Српску мелодраму одликују сучељавање сентименталности (искушавање врлине, кажњавање порока, грађанска смерност итд.) и дидактике, чија се мелодрамска решења базирају „на савршености моралних и религиозних начела“ (Несторовић). Иако се у потоњој хијерархији жанрова српска историјска (мело)драма од стране критичара позиционирала као нецењени и нежељени жанровски облик, у младој српској драмској литератури XIX века она је била врло тражен па и најразвијенији облик на сцени. Изникла на мотивима народне поезије и стиха, оригинална и аутентична српска историјска драма духовно је окрепљивала и одушевљавала српску публику – активно до Првог светског рата. У томе не треба previdети ни дејство ни друштвене импликације мелодраме. Јасно је да је мелодрамски склоп у коме превладава победа добра над злом у периоду бесомучног притиска на право интегритета и право слободног израза, годио српском народу коме је најпријемчивији био управо такав садржај. Драмски облик где превладава сентименталистичка нота кроз љубав према домовини, уз моралистичку тенденцију која је типска за мелодрамска решења која морају да буду дидактичка, носио је „поуку за будући српски државни живот, изведену према тамним странама српске историјске прошлости“ (Живковић, 1981:406).

Познато је и да је српски народ српску историју доживљавао управо као трагедију, а о чему је писала Марта Фрајнд која је о специфичностима српске историјске драме навела „отворену структуру, засновану на јединству историјске или епске приче, на унутрашњем јединству појединачних сцена, те на свеобухватном јединству виђења света, историје, епа и националне слободе“ (Фрајнд, 1993:25).²³² Трагично виђење српске прошлости утиснуто у мелодрамски приказ историјских збивања, карактеристично је за српску историјску драму, у коме се неретко драмски потенцијал остварује управо трагичким императивом који подразумева „страдање врлих а кажњавање негативних ликова.“ Исто може да се препозна и у термилошком одређењу самих оригиналних драмских дела ствараних у тој епоси, најпре почевши од Рајићеве прераде Козачинског, прве аутентичне драме српске културе – „Трагедија сирјеч печалнаја повест о смрети последњаго царја сербскога Уроша Пјатаго и о паденији сербскога царства“ (1798). Већ сам назив драме „печалнаја повјест“ који представља тужно збивање (печалан – тужан, ојађен) алудира на њему врло близак каснији термин „жалостно позориште“ а који је присутан у многим српским драмама, које трагично вођење српске прошлости управо прерципирају мелодрамски.

„Архетипско-типска мелодрамска матрица“ чије универзално језгро би могло да дотиче и српско виђење света кроз специфичну и аутентичну српску историју („Земаљско је за малено царство, а небеско увек и довека“), према теоријској одредљивости мелодраме Невене Даковић, сама по себи и превазилази контекст жанровског одређења. Усвајањем њеног става по коме „мелодрама није жанр већ модус – начин естетске реартикулације гледаочеве духовности“ (Даковић, 1994:9), мелодрама као одраз религиозног моралитета или погледа, успела је да очува онај дух српског народа – онај хришћански морал кроз Светосавље, као вредност грађанског друштвеног система који се још од средњовековне српске историје одржавао у народу највише путем народне песме.

3. Генеза оригиналне српске историјске (мело)драме и културолошки утицаји

„Историјска драма нам омогућава да са јунацима „косовске драме“ разговарамо као са својим савременицима, што они једним делом и јесу“ (Јеротић, 1998:158).

Конституисању позоришта код Срба какво данас познајемо, претходили су разни облици организовања, почевши од црквеног, црквено-школског и само школског позоришта, које је еволуирало у аматерско позориште одраслих; након чега су проистекли први облици професионалног позоришта у виду дружина углавном путујућих, све до националног

²³²Марта Фрајнд је тумачење извела на основу анализе драмских спева Симе Милутиновића Сарајлије и Петра Петровића Његоша.

позоришта као највишег облика позоришне институције.²³³ На плећима народне поезије и народног стиха, али и научне грађе – углавном „Историје разних славенских народа“ Јована Рајића (на основу које је Милован Видаковић касније написао „Историју Славено-Сербског народа“, а затим Љубомир Ненадовић опет на основу ове „Српску историју за основне школе“ итд.) из које се будило уверење о историјском праву Кнежевине Србије као наследнице средњовековне српске државе, с почетком XIX века стварана је и српска изворна историјска (мело)драма, која се уколико је представљена кроз музику звала драма (игра или позориште) с певањем, мелодрама или опера. Аутентична српска историјска (мело)драма која је такође ширила историјску свест о српском средњовековном наслеђу у Старој Србији, настајала је тако кроз различите облике организовања позоришта, али и на укрштају народних и научних мотива и грађе, а који су пак такође били обликовани кроз идеје различитих културолошких таласа, односно поетичких утицаја и претпоставки.

Најпре, у српској драмској литератури могуће је уочити једно свеprisутно „барокно осећање света“ које је дошло претежно с Истока, преплављујући српску литературу руским утицајима. Барокни елементи који су у другој половини XVII века у уметности уопште једва приметни, из деценије у деценију постајали све присутнији, од средине XVIII све пресуднији, као остаци једне специфичне епохе протезали су се и у доба класицизма, па и романтизма (чак минимално код реалиста који су упућени на садашњост). „Просвећивање у духу религиозног етичког императива о неговању врлине, потреби да се буде образован, али и узорит хришћанин који се не предаје страстима прелјубе, пића, обести, туча... већ поштује свој народ, дом и цркву“ (Несторовић, 2016:81), осим у сликарству и музици, нарочито се неговало у школској драми, односно мелодрамаи.

Мелодрама као жанровски облик поистовећиван с морализовањем, настављајући барокне тенденције под све већим утицајем класицизма, сентиментализма, предромантизма и смешом тих симболичких праваца која је у то време у српској књижевности била врло присутна, писана је на теме из народне традиције или средњовековне историје, али и из блиске прошлости. Класицистичке идеје у уметности и рационалистичке у просвети – основице активности с краја XVIII века и прве половине XIX века како тврди Милан Кашанин, обликовале су српску културу једним узорним током који није доцнио као барок због сурових околности турског господарења на тлу Србије. Гајећи љубав према прошлости и према народним песмама, а у жељи да одрже континуитет са средњовековном државом, писци просветитељско-родољубивих тежњи XIX века стварали су надахнуто нове мелодрамске књижевне врсте, као прве ауторске индивидуалности српске драмске културе. Један од најдинамичнијих периода развоја наше литературе – XIX век, представља и доба „када је српска усмена књижевна традиција откривена европским просторима инспиришући најпознатије духове Европе, када је формирана модерна српска књижевност, појављивали се, истовремено трајали и нестајали стилски правци и епохе и успостављале се везе између књижевности и других уметности“ (Несторовић, 2016:193).

Надахнута темама из националне (класичне) историје, а с мотивима из традиције барока,²³⁴ српска историјска мелодрама друштвено прихватана и као драма у ужем смислу,²³⁵ такође је прожета и западним утицајима шекспировско-шилеровске поетике.²³⁶ Шекспир је ушао у српску (драмску) књижевност и културу почетком XIX века и очито је да „избор и

²³³О развојном путу српског позоришта, детаљно је и на овај начин писао Алојз Ујес.

²³⁴„Поетика барокног театра за коју поједини истраживачи (као нпр. Бенјамин) тврде да није поштовала аристотеловске принципе драмског устројства, на плану обликотворних поступака у однос константне напетости доводи управо вечност универзума и пропадљивост људске егзистенције“ (Несторовић, 2016:278-279).

²³⁵Драма у ужем смислу према Несторовић у себи садржи „национално-просветитељски моменат само као контекст, односно позадину за извођење драмске приче и обликовање јунака, на којој се уочавају одређени општи токови, али не и историјску посебност представљеног тренутка у развоју српског народа“ (Несторовић, 2016:231).

²³⁶О утицајима и паралелизму српских историјских драма с Шекспировом и Шилеровом поетиком, нарочито су писали Душан Михаиловић и Властимир Ерчић.

угледање на Шекспира није код нас било случајно већ у неку руку условљено развојем позоришта, пламсајима романтизма с наглашеним интересовањем нашег света за прошлост и пре свега историјску драму“ (Несторовић).

Тако настала ова кохерентна жанровска форма, у којој је митска и историјска тежња прожета реалном и ослободилачком улогом, својом сценском речитошћу и појавношћу која је узоре налазила у најпризнатијим позоришним писцима, одржавала је корак с временом, уједно носећи све елементе оне традиције која носи особеност и духовно јединство Срба. Јанковић у студији „Поглед с Калемегдана“ говорећи о културолошкој специфичности српског народа наводи следеће особености српског народа: „хришћанство кроз православље, светосавску народну цркву, патријархално-јуначко схватање живота, поштовање предака и идеје старе српске државе, човештво садржано у народној песми и осталом усменом предању“ (Јанковић, 1991:58), а које се управо виде као основне у оригиналној српској историјској мелодрами.

4. „Трагедокомедија Уроша V”, преводи и посрбе Емануила Јанковића и дело великог Јоакима Вујића, расадника српског позоришта

Према историографима и критичарима српског позоришта, за прво оригинално драмско дело српске културе сматра се школска барокна драма и позоришна представа „Трагедокомедија Уроша V“, коју је 1733. написао руски професор Еманул Козачински према обичајима Кијевске школе. Ученици „Латинско-славенске школе“ у Сремским Карловцима представили су ту драму на рускословенском језику крајем школске 1736. године (Скерлић, 1911:21).²³⁷ Познати историчар Јован Рајић ју је пола века потом прерадио и издао у Будимској универзитетској штампарији 1798. године под пуним називом „Трагедија сирјеч печалнаја повест о смрети последњаго царја сербскога Уроша Пјатаго и о паденији серпскога царства.“²³⁸ Осим што је исправио превиде Козачинског на тему смрти последњег српског цара Уроша, Рајић је начинио ту радњу кохерентнијом, те се према виђењу многих театролога јавило уверење да је он, одступајући од клишеа школске драме, развио њен аутентичан српски облик – најактуелнији у позориштима до Првог светског рата.

Стефан Стефановић, несумњиво изузетно важан драмски стваралац, заједно са Јованом Рајићем млађим и Лазаром Лазаревићем, уводећи мотиве западне литературе – превасходно шекспировско-шилеровске школе, али и надахнуто служећи се народном традицијом – српским народним песмама, написао је и припремио за извођење прву изворну српску модерну драму „Смрт Уроша V, последњег цара српскога: ужасно жалосна игра у пет дејствија.“²³⁹ Представа је изведена у Новом Саду 1825. године с изузетним успехом. С нарочитим смислом за познавање тегобности душе, Стефановић је успео да истакне сву трагичност последњег Немањића. Залазећи и дубље у унутрашњости драмских јунака, у њихову психологију и (не)могућност да ипак утичу на своју будућност, Стефановић је овом трагедијом зашао и у

²³⁷Из тог времена познат драмски текст на српском језику је „Удворење Арханђела Гаврила девојци Марији“ Гаврила Стефановића Венцловића, написан 1740. године. У последњим деценијама XVIII век, после одвајања школе од цркве, бележи се и известан број световних представа. Према Шафариковој библиографији, међу драмама које су тада игране махом на школским свечаностима, истичу се остварења учитеља Михаила Крекића, Јована Крестића, Марка Јелисејића једног од наших најстаријих позоришних писаца – „Александар и Наталија“, „Велизариј“, затим и „Девица из Маријенбурга“ коју је касније Јоаким Вујић интерпретирао, па Марко Карамата, затим Милован Видаковић и други. О њима као и уопште о историји српског позоришта подробно је осим Васе Милинчевића писао и Ковачек у књизи „Талија и Клио.“

²³⁸Ковачек тврди да савршавањем непотпуних библиографија, па одбацивањем поновљених штампања, произлази да је до 1848. године код Срба издато око сто драма, посебно и у часописима. Око половине од њих штампала је Будимска универзитетска штампарија (БУШ), неупоредиво више од било које друге штампарије (Ковачек, 2006:128), због чега се може рећи да је БУШ колевка ових дела у писаној форми.

²³⁹Стефан Стефановић је рођен у Новом Саду. Так је Новосадске православне гимназије. Ову драму написао је са двадесет година, а годину дана касније је умро од туберкулозе.

романтизам, који ће тек након више деценија, радом Костића и Јакшића, заживети у свом пуном сјају. Тако узорита, драма Стефана Стефановића представљала је темељ „за све будуће писце који су желели да стварају по традиционалним, аристотеловским обрасцима драмског стварања“ (Живковић: <https://www.casopiskus.rs/prva-drama/>). На тој представи Атанасије Николић је радио као редитељ, а глумио је и главног узурпатора легитимне власти, краља Вукашина.

Осим утицаја Рајићеве прераде и пре свега његове историје Срба издате 1794. године, затим Стефановићеве драме и дела осталих аутора, велики учинак по развој српског драмског стваралаштва имали су превасходно преводи и посрбе Емануила Јанковића. Адаптацијом дела с италијанског, мађарског а највише немачког говорног подручја, пре свега литерарним радом преносио је дух Запада, чији ће рад наставити отац и расадник српског позоришта – велики Јоаким Вујић. Драмске литерарне облике прилагођене српској култури (прераде / посрбе) Вујић је актуализовао оригиналним извођењем, извршивши пресудан утицај у формирању нове српске драме и новог позоришта код Срба.²⁴⁰ У том периоду након епохе стваралаца претежно барокне тенденције (Гаврил Стефановић Венцловић, Вићентије Ракић и др.),²⁴¹ заслугом претежно Јанковића и Вујића, у младу српску драмску књижевност – у сценску уметност улазе дела западних аутора, Италијана Голдонија („Терговци“, 1787), у то време популарног Немца Аугуста фон Коцебуа који је кадкад и са Бетовеном радио. Коцебуова дела Вујић је с посебним задовољством изводио. За прву аматерско-професионалну српску представу изведену у позоришној дворани где су се куповале карте (што дотад за српске представе није био случај), међу театролозима се помиње управо Коцебуово-Вујићева драма „Крешталица“ играна у Пешти 1813. године, те је она према Ујесу наговештавала „почетак световног, грађанског позоришта“. Учинак оснивача путничких позоришта Јоакима Вујића у напредовању професионалног организовања представа код Срба, препознаје се и у чињеници да су у његовим представама осим старијих ђака и деце, играли и одрасли људи, професионалци – чак и Вујић сам.

Будући да је Јоаким Вујић био и директор првог сталног државног, али у суштини дворског позоришта у Крагујевцу – „Српског театра“ („Књажевско-српског театра“ / „Књажеско-српског театра“) (1834/36),²⁴² овај кнежев штићеник везује се и за првог формалног зачетника српског професионалног позоришта у обновљеној Србији. Вујић је постављен за директора Крагујевачког позоришта још 1834. године када је почео с извођењем представа, да би озваничење самог рада Књажеског театра било с извођењем драме поводом Сретењске скупштине 2. (15) фебруара 1835. године. Театар који је имао и свој оркестар – „Књажеско-српску банду“ под управом сталног диригента Јосифа Шлезингера, затворен је већ наредне 1836. године. Иако је Вујићеве представе у Књажеско-српском театру који се налазио у лепо уређеној дворани типографске зграде гледао само кнез и његови дворани са врло малим бројем позваних гостију, Малетић наглашава битност тог театра, будући да је од „тог времена остала

²⁴⁰Јоаким Вујић је био путујући уметник који је изводио представе на многим местима где Срби живе (Баја, Сегедин, Нови Сад, Земун, Панчево, Темишвар, Арад, Карловац, Крагујевац). Био је често оспораван и омаловажаван, што етикетирањем Јоакима Вујића као „славеносерпског писца“, што Скерлићевим етикетирањем Вујића да је слаб као писац и комичан као личност. Данас је ипак признат као „расадник“ позоришта по српском народу. Преводио је с француског, немачког, италијанског и енглеског језика, а у рукопису је оставио двадесет и једно дело.

²⁴¹Гаврил Стефановић Венцловић (1680–1749), писац и проповедник с краја XVII и прве половине XVIII века. „Добар познавалац људи, образован и искусан проповедник, танан психолог, мислилац, Венцловић је био и суверен мајстор речи. Пише разбокореним барокним језиком, изграђеним стилем, тако да је способан да лако и неусиљено искаже како наративне садржаје, тако и сложене, метафизичке, филозофске и полемичке диспуте (...). Венцловић делује међу нашим живљем у Угарској, у местима око Пеште и чак северније од ње“ (Милинчевић, 1985:33–34).

Вићентије Ракић (1750–1818), српски писац и свештеник. Преводио је религиозне драме. Истиче се позоршно дело „Жртва Аврамова“ Исака Луиђи Грота. Написана је на народном језику и у десетерцу, а објављена је први пут 1799. године.

²⁴²Јоаким Вујић је године 1846. прешао у Панчево.

мисао о позоришту, која је, као бачено семе, у своје време лепим плодом уродила“ (Малетић, 1884:3).

Идеје Јоакима Вујића наставили су потом и обновили Атанасије Николић и Јован Стерија Поповић у Крагујевцу 1840. године, да би већ наредне исти професори Лицеја установили прво народно, државно и стално позориште у Београду „Театар на Ђумруку“, утичући тако на успон бујног драмског живота међу Србима.

5. Атанасије Николић – драматург, редитељ, глумац и позоришни организатор

5.1. Позоришно деловање Атанасија Николића у Новом Саду: „Смрт цара Уроша“ и „Аделаида, алпска пастирка“

Зачеци рада Атанасија Николића на организовању и реализацији позоришне делатности повезују се још са 1825. годином, када је као младић оформио позоришну трупу у Новом Саду.²⁴³ Разочаран несавесним одлукама и непринципијелношћу у Артиљеријској школи која је у погледу Николићевог ангажмана била очигледна јер му нису дозволили да напредује само зато што је Србин, упловио је и стваралачки у уметност – сликарство и позориште. Прво, да би уопште добио отпуст из Артиљеријске школе где је много тога лепог научио, како Николић бележи у биографији, морао је да постане јавни учитељ цртања. Стога је основао приватну школу, а унутар ње је организовао и позориште где су најпре играли ђаци (у почетку их беше 50–60), а потом и одрасли. Водећи то позориште, Николић је врло рано ушао у свет театра и његове дражести, опробавши се у готово свим делатностима тог посла. Био је писац и редитељ, учитељ, преводилац, професор, организатор, па чак и глумац. Интензивно је увежбавао текстове са својим ђацима, да би након бројних проба изводио представе са нарочитим успехом.

Оно што се у први мах може рећи, а да издваја Николићево (па и Нићифорово) позориште од ранијих позоришта код Срба у региону, јесте да су за разлику од ранијих изведби које су претежно имале верски карактер, ове представе биле инспирисане мотивима из народне историје, а било је и дела европских писаца, и то понајвише.²⁴⁴ Прва драма коју је Николић извео три пута са својим ђацима у септембру била је комедија Франца Ксавера Штарка „Зао отац и неваљао син“ – посрба Емануила Јанковића.²⁴⁵ Посрбама су називане адаптације превода страних дела на српски језик, где би се „посрбљивачи сасвим слободно односили према оригиналу, мењајући му, понекад, не само имена личности, место и амбијент радње него и дух и тенденцију, калемећи му и српски обојено родољубље које им управо и даје посебност“ (Милинчић, 1953:49).

У октобру исте године, дружина која већ није била само ђачка, извела је три представе историјске драме Стефана Стефановића – „Смрт Уроша V, последњег цара српскога: ужасно жалосна игра у пет дејствија“ (или “Цар Урош”).²⁴⁶ „Иако писац припада дружини, па у њој,

²⁴³Пре него што је Николић основао своју прву позоришну дружину, у Новом Саду су дотад била позната још два слична позоришта које су организовали Срби. Прву је саставио боголов Ђока Дуза, а другу Нићифор Атанацковић.

²⁴⁴То је време када почиње етапа стварања српске историјске и оригиналне драме (трагедије). Међу писцима који је надахнуто пишу су Сима Милутиновић Сарајлија: „Обилић“ (1827) и „Дика црногорска (1828)“; Јован Стерија Поповић: „Невиност или Светислав и Милева“ (1827), „Милош Обилић“ (1828), „Наод Симеон или Несрећно супружество“ (1830) и други.

²⁴⁵Емануил Јанковић међу првим је ауторима „посрбљивачима“ који су преводили драме на српски (народни) језик. „Будући да је та драма била комедија, њему је припала част да понесе и титулу уводиоца комедије у српску књижевност“ (Несторовић, 2016:111).

²⁴⁶Драма „Смрт Цара Уроша“ уређена по множини мелодрамских тонова и поступака као „ужасно-жалосна игра“, уопште гледано као трагедија, реализована је чак и са ретким (певаним) нумерама (Ковачек, 2006:36).

као и Николић, и сам игра, Николићев потпис остао је на документима којима се тражи дозвола за представе“ (Ковачек, 1986:209). Са својим ђацима, Николић је играо и „Марију Менциков“, жалосно позорје у пет дејства (на немачком је написао Јован Михаиловић а превео и издао у Будиму Мојсеј Игњатовић 1809), затим немачку драму Јозефа Бабоа „Стрелци“ (Антоније Јосифовић је превео и издао дело у Будиму 1804).²⁴⁷ У јесен 1826. године изведена је Милана Давидовића драма „Робови у Италији“, а потом и Николићева „Аделаида, алписка пастирка“ с песмама, сачињена и режирана по Доситејевом преводу Мармонтелове приповетке. О овим представама писало се у „Сербском летопису“,²⁴⁸ најстаријем српском актуелном књижевном часопису који је на иницијативу тадашњег професора гимназије у Новом Саду Георгија Магарашевића покренут 1824. године. Према критици, најуспелије су биле управо „Смрт Уроша петог, последњег цара србског“ Стефана Стефановића (први пут је штампана 1840. године у Будиму) и „Аделаида, алписка пастирка“ Атанасија Николића, писана по делу Жана-Франсоа Мамонтела у преводу Доситеја Обрадовића.²⁴⁹

Трагедију „Смрт Уроша петог, последњег цара србског“ написао је Стефан Стефановић у сарадњи са Јованом Рајићем млађим и адвокатаом и књижевником Лазаром Лазаревићем. Према сведочењу Јована Рајића млађег, најбољи део представе „Цар Урош“ је управо младог романтика Стефановића (Савић, 1898:27), који се сматра родоначелником модерне оригиналне српске позоришне књижевности. „Елегична евокација пада немањихке државе, поетска транспозиција ткива, стварно уживљавање у унутрашње потенцијале и у биће епохе, чине ово дело националним и уметничким“ (Ерчић, 1974:250), те се у кругу театролога сматра да је са том представом настао нови живот позоришта. Стефановићев комад реализован под управом Атанасија Николића игран је три пута у септембру и једном у октобру 1825. године. Тако скраћена (историјска) трагедија трајала око пет и по часова. О припреми за представу „Смрт Уроша V, последњег цара српског“ („Цар Урош“, „Смрт Цара Уроша“ или „Урош, други цар српски“), Милан Савић наводи речи гђе Софије Бошкане, рођене сестре Стефана Стефановића, која му је казивала: „У Новом Саду се онда бавио Атанасије Николић као управник цртачке школе; он који се у глумаштву опробао, биће најбољи редитељ. Атанасије Николић је једва дочекао, да може управљати дилетантском дружином а највећма се радовао, што ће приказати српско оригинално дело“ (Савић, 1898:15).

„С највећим одушевљењем су се такмичили млади људи за улоге: девојке, жене, правници, гимназисте. И публику је захватило то млађано одушевљење и једва је чекала, да се дело прикаже. Не једаред, већ трипут узастопце се мора давати“ (Исто), говорила је она... Иако се у то доба огласио најпре митрополит Стратимировић који је „озлојађен говором о калуђерима“ претио да ће уколико добије рукопис исти да спали, те иако је потом стигла забрана од намесништва из Будима дан пре саме представе да се иста не игра, ганутост том одлуком дирнула и је покренула грађанство: „многи одлични грађани заузму се код намесништва и заиста им пође за руком, да се наскоро затим забрана опозове“ (Савић, 1898:16). Настало је опште весеље у вароши, глумци су одржали још једну пробу која је према речима самог Стефановића испала преко сваког очекивања, да би је затим одиграли још три пута. Приход од две је био намењен за издржавање цртачке школе, а приход од треће представе за припомоћ сиромашним ђацима који су суделовали у представи. Осим Николића који је играо Вукашина, у главној поставци је улогу „цара Уроша“ имао правник Коста Николић, а „Краљевића Марка“ играо је Стефан Стефановић. Глумиле су и три жене – Николићева рођака (неименована) представила је Јелисавету, затим су играле и Марија Тодоровић и непозната Станојевићка, родом из Сарајева. „Представе су текле врло добро, а света је било свагда

²⁴⁷У Театру на Ђумруку се ово „хероиско позориште“ игра као Николићев превод, мада није познато да ли је тај превод прерада Јосифовићевог или је потпуно нов.

²⁴⁸„Сербске лѣтописи“. – Нови Сад: Матица Српска, год. 2, част 4, 1826. Стр. 162; год. 3, част 8, 1827. Стр. 182. [Књ. 1–20 (1825–1830) уредник Георгије Магарашевић].

²⁴⁹Комад „Аделаида, алписка пастирка“ никада није штампан. Чува се у *Одсеку за новијест хрватског казалишта* при Хрватској академији знаности и уметности.

толико, да – као што стоји у Летопису од 1826. године – *театар више људства у себе смјестити није могао*“ (Исто:15).

О представљању комада „Алпска пастирка“ се такође писало. У „Летопису Матице српске“ стоји следећа забелешка: „Театар Сербски у НСаду.. И ове јесени јест Г. Атанасије Николић, Гимнасије Новосадске Zeichenmeister, на ползу овдашње графическе школе, у Крајнеровом Театру трипут једну позоришну игру представио, под именом: „Алпска пастирка“ („Сербске лѣтописи“, 1827:182)... Сарић истиче да је Николић највише допринео позоришту управо том представом. Осим што је драматизовао Доситејев превод истоимене Мармонтелове приповетке, допунио га је по свом нахођењу Доситејевим и сопственим песмама, прозом и бројем лица чиме су употпуњене мелодрамске карактеристике овог дела. Не зна се ко је компоновао те песме, можда је и Николић сам.

Иако је приповетка са одреда племенитим људима велики изазов за драматизацију, плачевна песма Аделаиде, потом и префињено свирање младог племића, сигурно су имали моћ да развију унутрашњу динамику личности, а коју је публика сентименталистичког расположења препознала. Тако је прелепој и предоброј пастирки која живи у алпској „рајској“ долини жалџи за рано изгубљеним мужем, „овај непознани, иоше до сада ту нечувени звукъ возбудио у души Аделаиде едно удивљѣниѣ смешано са смушениѣмъ“ (Обрадович, 1807:374). Песма којом је Фонрозе привукао пастиркину пажњу, прва је наслада била Аделаиди од када живи у тој жалосној пустињи, а којом „она своју позаборавивши жалостъ, и не осети како се душа нѣйзина преда сладкомъ движенію увеселѣниѣ“ (Исто: 374–375). Светислав Шумаревић у овој драми истиче Николићеве мелодрамске наклоности, које ће се како наводи, „у Крагујевцу, са *Женидбом цара Душана* развити, готово, до опере“ (Шумаревић, 1939:110). Комад с песмама – „Аделаида, алпска пастирка“, као нештампан рукопис писан ћирилицом, изведен је најпре у Новом Саду, а касније је извођен и у Новом Бечеју 1830. у дружини Лазара Миросављевића и Антонија Брежовског, у Панчеву 1839,²⁵⁰ Крагујевцу 1840, Београду 1848, „Карловцу 1840/42 и Загребу 1847/54“ (Сарић, 2001:12). Да је трочинка о младој пастирки била и на репертоару каснијег „Театра на Ђумруку“ – заказана за 20. август 1842. године, сазнајемо из штампаног плаката који је за њу издала Књажевска типографија, а на коме су тачно биле забележене и глумачке улоге. Нажалост, услед политичких немира и преврата у земљи након Вучићеве буне, позориште је расформирано, те она у београдском позоришту на Ђумруку уопште није играна. Рукопис је силом немилых прилика завршио у Загребу.²⁵¹ Године 1966, након „обављене кадровске и персоналне интеграције са Академијиним Институтом за књижевност“ (<https://www.info.hazu.hr/jedinice/zavod-za-povijest-hrvatske-knjizevnosti->

²⁵⁰О овом извођењу у Панчеву Ковачек је открио импресије Јована Суботића који иако је желео да се представи као објективан и строг критичар, није успео да се отргне наслади коју је та игра произвела, те вели: „од самог почетка гледања „Аделаиде“ *колико сам себи био предузео да само око испитаоца и примечаоца на представљање дам, опет се нисам могао задржати да [при] првим српске песме у таквој прилици гласовима радостну сузу не пустим*. Он који је, вели, најлепше опере од најбољих певача и певачица чуо на прве звуке Аделаидиног српског певања, био је толико тронут да је на сва своја одлична белосветска искуства одмах заборавио. Но поред ефекта сценске песме на матерњем језику, *и певачици самој треба заиста велику част спечатљенија [утиска] приписати.. нашој Српкињи помогло је само природно чувство*“. Био је усхићен само глумицом – певачицом, а била је то Катрина Јовановићева; Аделаида је њена улога. О осталима не говори као што и *о самом делу у целости, изреченије суда задржавам за себе*. (Упркос усхићењу Суботић жели да задржи утисак мргодног објективног критичара, иако му то тешко полази за руком.) (Ковачек, 2006:103).

²⁵¹Познато је да је по прекиду рада позоришта, члан дружине „Театра на Ђумруку“ Тома Исаковић потражио и добио на реверс од финансијског и административног директора театра Петра Радовановића двадесетак рукописа из Театра на Ђумруку. Када је пет година касније, 1847. године, настављен позоришни живот у Београду покретањем „Театра код Јелена“, хитно је било потребно да се они врате, како би их уз осталу оставштину уступили на коришћење Ђурковићевој трупи, настављачу традиције Театра на Ђумруку. Притиснут од стране власти, Радовановић је по сваку цену настојао да нађе Тому Исаковића и поврати рукописе. О тој његовој безуспешној потрази сведочи кореспонденција са Људевитом Гајем, коју је средином XX века истраживач и драмски уметник Павао Циндрић пронашао и обелоданио (уз списак рукописа који се налазе у Загребу 1961. године).

kazalista-i-glazbe/odsjek-za-povijest-hrvatskog-kazalista/), рукопис је из Архива и музеја Хрватског народног казалишта у Загребу предат Хрватској академији знаности и уметности (ХАЗУ) на чување, заједно са осталом „непописаном казалишном грађом до 1950. године. Одсек за театрологију, данас Одсек за повјест хрватског казалишта ХАЗУ, започео је тада рад као један од два одсека новоименованог и новообликованог *Института за књижевност и театрологију*“ (Исто), данас *Завода за повјест хрватске књижевности, казалишта и глумбе*.²⁵² Према увиду у факсимиле рукопис је укоричен, читљив и има шездесет четири стране. На насловној страни су поред назначених лица драме, оловком забележена и имена глумаца који су требали да учествују у самој представи у Београду.²⁵³

Узевши у обзир да је 1824. године почео да излази часопис „Сербски летопис“ који првобитно у смислу књижевне критике није имао већих амбиција, Шумаровић наводи да се кроз вести о „извођачима, ђацима који су заједно са Стефановићем и организатором представа Атанасијем Николићем играли представе ипак називу елементи критике,“ чиме значај ових драмских остварења представљених у Новом Саду добија још једно ново светло... Присутност критичких осврта за коју је највероватније одговоран Георгије Магарашевић, уредник „Летописа“ и очевидац који говори из прве руке, према Ковачеку предсавља и „знак поодмаклости позоришног живота код Срба“: *Истина, да нити је драматическо вјежество, нити дилетанта у предсавленију художество, строгима Талије правилама соотвјествовало; но поред свега тога Театар је био свагда пун зрителја, који су и средственим успехом обоји, као што је, сматрајући на благородно њиово намереније и положени у томе труд, праведно било, задовољни, да и спрема показаног негли недостатка снисходителни били. Из овог истог призренија, и одобравајући намереније и похваљујући ревност, желели би, да се преко године и више такови представленија, клонећи се и на корист тако полезног заведенија, и на увселеније публице учини; но то би својски совјетовали, да се от искусни у том људи упустованије и наставленије пређе изиште, нег што би се на позориште изишло* („Сербске лѣтописѣ“, 1827:183. Доступно и на:

<http://digital.bms.rs/ebiblioteka/pageFlip/reader/index.php?type=numerated&id=1841&m=2#page/189/mode/1up>).

Оно што је притом такође врло битно, а што Николић истиче у погледу њихових извођења, јесте да оне „пробуђиваше дух народности“ (Николић, 2002:32). Да се још тада, преко школског позоришта и развоја саме литературе – повезивањем књижевности и сценске уметности са радом на активирању осећања народности стигло до једне учвршћеније оријентације, писао је и Властимир Ерчић у књизи „Историјска драма у Срба од 1736. до 1860“, имајући у виду рад управо овог новосадског позоришта које је покренуо тадашњи оснивач цртачке школе Атанасије Николић. О томе како су „драма и позориште ухватили корен међу Србима на јужноугарским равницама“ (Ерчић, 1987:46) сведоче и забелешке о томе да су представе игране и по више пута увек биле добро посећене, а што је „јавно доказателство да су зрители и сочињенијем и представљенијем задовољни били. Задржавајући себи згодну прилику о том и више говорити, похваљујући признајемо ревност и једне и друге стране – и желимо да се дарованија млади духова овако благородним начином развијају, а народ у свом увеселенију ползу своју и напредак умножава,“ пише у „Летопису Матице српске.“

„С Николићем се сусрећемо још једном у Новом Саду, 1828. године, у позоришту Максима Брежовског који је са својом дружином давао представе у гостионици „Код фазана“ (Томандл, 1953:87). Максим Брежовски, Константин Поповић Комораш, Пера Коров, Атанасије Николић, Јован Рајић, Перса Сузанова су сачињавали ту дружину која се врло брзо распала. Зна се да су давали комад Милана Давидовића „Робови у Италији“, исти који је неку годину пре Николић изводио са својим глумцима у Новом Саду“ (Ковачек, 1986:20). Застој у

²⁵²Ту се и даље чува рукопис под инвентарним бројем 95, а љубазношћу колегинице Јасне Ђурђевић, након 195 година од када је дело сачињено, у могућности смо да га надаље рапшчитавамо електронски.

²⁵³Тако се види да је улога лепе и добре Аделаиде била намењена Марији Стефановић, а младог Фонрозеа Николи Бадлају...

тамошњој позоришној активности је престао потом непуну деценију касније када је 1837. године састављена у Новом Саду опет једна јака и добра аматерска позоришна дружина која је била позната под именом „Летеће дилетантско позорише“, а позориштем је управљао Максим Брежовски“ (Томандал, 1956:94).²⁵⁴ С члановима тог позоришта Николић ће четири године касније сарађивати у „Театру на Ђумруку“ након што су ти „позориштници“ допутовали из Загреба у Београд...

5.2. „Пој, Србе, Пој“: либретиста, певач и режисер прве српске опере „Женидба цара Душана“ изведене у Крагујевцу

Године школске 1839/40 када је Атанасије Николић наименован за професора математике, земљомерија и начертанија, наименован је и за првог ректора Лицеја у Крагујевцу. Осим што је био професор и организатор активности, осмислио је увођење прослављања „Светог Саве“ у школама чиме је први српски архиепископ добио истакнуто место и у културном животу Срба модерне државе. Песмом хора лицејаца под називом „Пој, Србе, Пој“ зачета је званично и прва свечана приредба у то име 1840. године, да би после те свечаности у Крагујевцу Николић наставио своје позоришно деловање којим се бавио у Новом Саду.

С хуманистичком тежњом која настоји да образује срце и душу човека, заједно са Јованом Стеријом Поповићем, Атанасије Николић је на Лицеју покренуо позориште, продужавајући тако у неку руку и традицију Јоакима Вујића, „расадника“ српског позоришта. Унутар тада највише просветне установе, припремали су они са ђацима, али и младим чиновницима и некадашњим глумцима Јоакима Вујића, и изводили „аматерске“ представе све до априла 1841. године, када се позоришни живот преселио у Београд – нову престоницу Кнежевине Србије.

Николић је у то време у Крагујевцу почео да сарађује и са Јосифом Шлезингером, првим капелником прве војне музике у Србији, кога је Јеврем, брат кнеза Милоша довео из Пеште у Шабац. Шлезингер осим што је први прикупљао народне мелодије и „из њих састављао маршеве за своју капелу“ (Манојловић, 1924:5), такође је обучавао и младе људе у песми, упознавао их са нотним знацима и увежбавао у певању скала, па стога Манојловић тврди да његов рад има све елементе зачетка једне музичке школе.

Лицејска дружина у Крагујевцу прво је представила драму Атанасија Николића „Аделаиду, алпијску пастирку.“ За разлику од изведбе у Новом Саду, овог пута је Доситејев превод Мармонтелове приповетке био изведен као нека врста оперете, у пратњи капел-мајстора Шлезингера. Изведена је 5. септембра 1840. године, на кнез-Михаилов рођендан. Сходно прилици, хор је отпевао и песму „Појмо друзи, торжествујмо“ с предуготовљеном музичком пратњом, а која је саопштена и читаоцима „Новина сербских“ од 7. септембра 1840. године.²⁵⁵

Можда најважнија Николићева драма „Женидба цара Душана“ изведена је потом први пут 7. новембра 1840. године, исто на Лицеју уочи светог Арханђела Михаила – кнез-Михаиловог имендана. Представљајући се по други пут драмски у великом школском ходнику лицејске зграде у Крагујевцу – овог пута са темом из српског средњовековног наслеђа, Николић започиње и у Кнежевини Србији да постепено шири знања о српској средњовековној држави и Србима из Старе Србије, обнављајући тако историјску свест публике.

²⁵⁴По доласку расадника српског позоришта Јоакима Вујића који се придружио новосадским дилетантима дружине Максима Брежовског током целе 1838. и почетком 1839. године, позоришни живот у Новом Саду је још више заживео. Он је изводио с њима представе (окупио је чак 23 дилетанта међу којима су били касније познати Јован Капдепорт, Јован Грујић, Петар Радовановић, касније Димитрије Грујић и многи други млади), те су се они потом сами организовали као самостално друштво, и то без Вујића, под именом Србско дилетантско подружство.
²⁵⁵(https://digitalna.nb.rs/wb/NBS/novine/srpske_novine/1840/09/07#page/0/mode/1up?).

Мелодије за драму у три чина с певањем удесио је опет са Шлезингером, а главну улогу – цара Душана играо је Николић. Према Светиславу Шумаревићу, ова његова изведба представљала је неку врсту опере. „Сачувани одломци клавирског извода заиста говоре да је ту за глумце било више музичког посла него у другим комадима“ (поред два хора, и седам лица из драме имају своје певачке улоге, а оркестар и своје самосталне тачке) (Ђурић–Клајн, 1971:49). Ипак, Ђурић–Клајн тврди да су то пре биле „развијеније музичке партије у говорном тексту него опера у правом смислу.“²⁵⁶ Насупрот Шумаревићу, и Божидар Ковачек тврдећи да она није сва певана, већ да је имала певачке нумере, додељује јој улогу зачетника новог жанра – „народног комада с певањем“, а који ће и као такав бити на српској сцени веома популаран наредних деценија.²⁵⁷

Рукопис ове драме је изгубљен, те се подаци о њој црпу из архивских података и „Новина сербских“, који претежно говоре о самом извођењу дела. Да се представа „Женидба цара Душана“ спремао далеко амбициозније с унапред утврђеним циљевима, који нису подразумевали само просвећивање и културно освешћивање публике, већ и стварање материјалних средстава којима би Крагујевачко позориште могло да настави још успешније своју активност, тврди Петар Волк. Отуд наводи да су „многи историчари ову представу означили као зачетак професионалног рада на стварању новог српског позоришта (Волк, 1992:14). У том смислу, званичне похвале које је преко Министарства просвете упутио кнез Михаило Атанасију Николићу и његовој позоришној трупи за показане вештине у њој, пружиле су свакако подстрек и увид у то да је помоћ и извесна брига просветних органа потребна у будућим плановима ансамбла:

Ваша Светлост,

Његова Светлост, милостивјејши господар Књаз наш, благоволела је височајше своје задовољство на указаном чрез Вас и дружства вашег представљајућег „Женидбу цара србског Душана“ о празнику Св. Арханђела Михаила и Св. Николаја вијежеству и труду попечитељу просвеитенија с тим височајшим налогом саобштити да таково поред особитог које сте тиме заслужити благоволења свога Вама, а посредством Вас и целој поменутој дружини Вашој, изјави таково, које Вам се од стране Попечитељства просвеитенија с тим уверенијем саобштирава да почем височајше задовољство и благоволење ово светлог Књаза нашег на указаном Вашем и целог садружества труду и подвигу у горе описаном делу примите и таково и истоме садружеству Вашему саобштите да Ви труда Вашег пожалити нећете оваковим и овом подобним начином приносећи понешто на олтар поученија и изображенија србског и више пута представљења на задовољство светљејшег нашег Књаза чинити и да ћете Ви са дружством Вашим, понуђени да представленије какво чините, таково драговољно и извршите. (Крагујевац, 7. децембра 1840. године; Министарство просвете – Атанасију Николићу. Министарство просвете бр. 47, 1840. АС, КК VII, 1104, у Водич Архива Србије, 1973.)

О представи изведеној на свечаности кнежевог имендана у штампи је, између осталог, и овако писано:

„Представленије „Женидба цара Душана“ Г. Професором Математике у овдашњем Лицеуму Атанасијем Николићем, сочињено је у песмама на форму талијански опера, и заиста је Г. Николић, како сочиненијем овим, тако и играњем рола са својим персоналом не само

²⁵⁶Незадовољан таквим оценама Александар Петровић, приређивач Николићеве Аутобиографије, заједно са Милошем Бељаквићем компоновао је кантату „Пасија по Атанасију“ да би евоцирао музички значај Николићевог дела. Кантата је изведена поводом откривања споменика Атанасију Николићу на Универзитету у Крагујевцу 2011. године.

²⁵⁷„Проф. Милинчић је подсетио да се најранији запис речи „опера“ налази на композицији једне песме из „Шнајдеровог калфе“ Јоакима Вујића (године 1835). Зна се да је то дело било завршено још „у марту 1824“, када је аутор, одн. преводилац Јоаким Вујић испод наслова дописао: „Једна весела с песмама игра“, што недвосмислено указује да је назив „опера“ дописан касније (1835). Само три године касније (1838), у „Летопису Матице српске“, двадесетогодишњи Јован Суботић је објавио малу лирску драму, са углачаним стиховима „Ратобид и Илка“ и назвао је „опером“, односно „Покушеније Опере Сербске“ (Михаиловић, 1995:23–24.)

соответствовао смислу представленије, но је свако очекивање како Књаза, тако и они зрителја, који су имали прилике у највећим Европејским театрима бити, превозишио; особито кад се још то у призреније узме, да ни једно од играјући лица вежества у музици нема, а цело представленије је у ноте стављено, и зачудо је свима, да се ниједна погрешка у соглашавању певача са свирачима догодила није (...) Оркестар је сачињавала банда Књажеска под управленијем свога Капелмајстора Јосифа Шлезингера, који је и све песме и игре на ноте ставио“ („Новине сербске, 1842, бр.5, у Шумаревић, 1939:170).

Бранислав Нушић у својој књизи „Стари Београд“, о овом сценском делу које је Николић написао и приредио, говори као о првој српској опери. Он се позива и на речи критичара који је већ након другог играња ове представе 6. децембра на Светог Николу, уместо комада на форму талијански опера исти приказ најозбиљније назвао опером. „У Крагујевцу је тада“, додаје Нушић, „после Вујићевих позоришних представа свет већ био свикао на театар, но ипак је био врло изненађен овим начином приказивања“ (Нушић, 2014:117–118). Доминацијом музичког ефекта над вербалним, Николић је успео да искористи специфичан утицај који само музика може да пробуди. Користећи механизме укрштаја епског и „мелодрамског“ (уводећи партије за певање, музичку пратњу, хор), први је увео драму у једну вишу форму жанровског одређења – налик оперети, мелодрами или опери.

Осим тога, Николић је својим синтетичким стваралаштвом нарочито деловао на публику свог времена, која уз то што је почела да се привикава на такав другачији начин извођења, постепено је усвајала песме које су певали глумци, и преносила их на београдске улице. Држећи да позоришна уметност има у виду и ефекат сценског, музичког и визуелног, који уједно „искључује само интелектуално уопштено вредност“ (Несторовић, 2016:23), а да је успех овековечен оновременим хвалама „критичара“, кнеза и публике, умесно је веровати тврдњама да су те представе имале утицаја у потоњем устоличењу позоришта и препознатљивости самог жанра. Рад на овој, али и на осталим представама реализованим унутар Лиција, поспешио је пут установљења установе тако важне „за развијање и унапређивање општих друштвених идеала.“ Настао из националне и културне потребе, а према европском моделу стварања, уграђиван је тако труд српских културних прегаоца у темеље драмског стваралаштва Кнежевине Србије, материјализован по враћању престонице у Београд у првом професионалном државном и народном позоришту у Београду – „Театару на Ђумруку“. Све ово стваралачки рад Атанасија Николића уздиже високо изнад свих домета тадашње српске културе, а и данас представља недостижни ренесансни идеал који обухвата мноштво видова стваралачког исказа што никада касније није досегнуто.

5.3. „Театар на Ђумруку“ – Организација и рад првог српског аматерског, потом и професионалног државног и народног позоришта у Београду

Одлука кнеза Михаила Обреновића да се престоница Кнежевине Србије врати из Крагујевца у Београд, подразумевала је и да се део државне управе устали у Београду, а са њом и највиша тада образовна установа „Књажеско Србски Лицеум“. Професори Лицеја – Атанасије Николић и Јован Стерија Поповић након што су с успехом зачели позоришни рад у Крагујевцу, наставили су своју позоришну активност у Београду, а чином оснивања културно-просветне институције „Театар на Ђумруку“ подстакли су и посвећеност власти унапређењу културно-просветног живота Кнежевине Србије.

„Театар на Ђумруку“ основан 1841. године био је прво аматерско, а потом и професионално државно и стално позориште у Београду. Специфично по својој професионалној позоришној организацији (већ из првог позоришног буџета, па и из каснијих

платних спискова запослених види се разлика у издацима за глумце, суфлера, билијатере...),²⁵⁸ затим по додељеној државној субвенцији, Театар београдски било је место где су играли професионални глумци и где је свако могао да уђе ко плати карту (што није био случај са камерним, дворским „Књажеско-србским театром“ у Крагујевцу 1834/36).

Театар на Ђумруку, одомаћен у штампи и у јавности као Театар београдски, Књажеско-србски правитељствени театар, Народни театар, Српски театар или Новозаведени театар, државне власти помогле су најпре уступивши му део зграде царинарнице, тзв. Ђумрукане у Карађорђевој улици бр. 17.²⁵⁹ Једну од највећих зграда на савском пристаништу, професори су адаптирали за потребе позоришта – скромно али лепо.²⁶⁰ Иако им је дозвољено да пренесу нешто од ствари из Крагујевца, професионалну и техничку опрему која је подразумевала реквизите, гардеробу, завесе итд. махом су прибављали од београдских трговаца. Занимљиво је поменути да су ондашњи официри приметивши „оскудност у оружју“ родољубиво усутпили пет сабљи од челика за потребе позоришта у ђумручком магазину на Сави (Јовановић, 1994:94). „По друштвеним, класним мерилима, простор сале је био подељен на *шест лежа за висока лица*, која су плаћала скупље улазнице, и *партер*, који је једноставно био подељен на задње и предње редове, за које су такође биле одређене цене улазница по могућности плаћања *зрителја*“ (Николић, М. 1971:27). Питање осветљавања позорнице и сале као мучније у организацији првих позоришних представа у Београду, али и у Србији, решавано је помоћу свећа, жижака и фењера.²⁶¹

Да би управљали државно-просветном помоћи, Николићу и Стерији се у раду прикључио и професор Петар Радовановић као финансијски и административни директор, а који је уједно био и секретар Министарства просвете. Он је предано водио књиге „квита“, „контри“ (рачуна) и „реверса“, платних спискова и других докумената, чиме је, осим остваривања увида у расходе при опремању и раду позоришта, развијано и његово финансијско и буџетско пословање. Истраживач Милорад Николић је те документе, доцније углавном чуване у Државном архиву Србије у Београду, објединио и објавио у засебној публикацији 1971. године. Кроз ове документе можемо реконструисати развојни пут српске сценографије, првобитне технике шминкања и маскирања глумаца (нпр. према рачунима из апотека), развој костимографије (рачуни тамошњих трговаца текстилом...) итд. У то време штампане су у Београду прве билете (улазнице), плакати, позивнице као и програми за представе,²⁶² а с правом се Николићево осликавање позоришних кулиса може узети као још један допринос његовом раду у ликовној уметности.

Активна улога штампе „Књажеско-Србске типографије“ у пропагирању позоршне уметности, такође наговештава и појаву новог рода српске књижевности – прве позоришне

²⁵⁸Насупрот фазе аматерског рада театра када су сви радили све – били и управници и глумци, и благајници и суфлери, итд. у новој систематизацији послова извршена је расподела рада према стручности и одређеним задацима потребним у позоришној делатности.

²⁵⁹Зграда царинарнице је прва грађевина у Београду изведена у западњачком стилу, под утицајем еkleктичне архитектуре. Подигнута је 1835. године „као одговор на кнежеву жељу да се код пристаништа, у близини Савакапије, подигне зграда за ђумрук“ (Коларић, 1959:21). Планове и пројекат за зграду су израдили тадашњи управник београдске полиције Цветко Рајовић, и инжењер Франц Јанке. Године 1837. је у тој згради становао правник и изразити противник Вукових реформи Јован Хаџић (писац првог Грађанског законика за Кнежевину Србију). Зграда је страдала у другом светском рату 1844. године, после чега је потпуно срушена.

²⁶⁰Како се временом театар преображавао у прво професионално позориште, и како су се постепено стицали виши приходи од представа, али и субвенција државне благајне, и радови на сценографији и уређењу позоришне сале у Београду постепено су подизани на виши ниво.

²⁶¹Милорад Николић је истраживао развој овог театра и нашао међу многим „контама“ и „квинтама“ да је београдско позориште највише трошило на свеће и маст за жижке и фењере (Николић, М, 1971:28).

²⁶²Милорад Николић наглашава и да се и на естетски изглед и уметничку форму наших првих позоришних плаката много полагало, да су они били украшавани оквирима у којима су биле утиснуте штампане орнаментисане гравуре са стилизованим маскама или неким облицима позоришних реквизита – као што је било за представу „Смрт Стефана Дечанског“, које су представљале стару српску царску круну, па је такав оквир остао за све плакате каснијих представа све до гашења позоришта (Исто:65).

критике (најпре у раду хроничара делатности „Театра на Ђумруку“), као и појаву прве књижевно-позоришне полемике (Владислав Стојадиновић – Чикош, Павле Поповић, Марко Карамата, Јован Стерија Поповић). Представе су давале два пута недељно, сваког четвртка и недеље. Ђаци су могли бесплатно да гледају представе само ако су у школи показали одличан успех, те би им одлазак у позориште била својеврсна награда.

У првој фази развоја овог позоришта играли су глумци аматери (волонтери), родољуби и страсни љубитељи позоришта – чиновници, лицејци, професори, међу којима је било и оних са стеченим искуством у позоришту Јоакима Вујића у Крагујевцу. Тако се у грађи за историју српског позоришта могу наћи подаци о учешћу следећих личности у раду овог позоришта: Николе Христића, Димитрија Матића, Сретена Поповића, Димитрија Миланковића, Васе Ђорђевића, Алексе Ђурића, Милана Давидовића, Јована Печеновића, Томе Живановића, Саве Јовановића, Марка Карамате, Мате Матића, Цветка Рајовића – млађег, Васе Грујовића, Андрије Стаменковића, Стевана Груборовића, Ђорђа Малетића, Владислава Стојадиновића „Чикоша“. Волк помиње присуство Јована Ђорђевића (Волк, 2009:17), Милорад Николић уз већ поменуте пише и о присуству тада старог Јоакима Вујића, Павла А. Поповића, уредника „Новина Србски“ и Лазе Забуна (Николић, М. 1971:23), док је Ерчић пронашао податак да је међу Николићевим аматерима био и Никола Ђурковић, потоњи оснивач „Театра код Јелена“. Иако су у то време и даље у појединим представама по потреби мушкарци играли женске улоге, тада почињу да се истичу прве београдске глумице – Марија и Љубица Сефановић, затим Катарина Јовановић и друге. Од самог почетка рада овог позоришта, активну улогу је и даље имао капел мајстор (војне музике) Јосиф Шлезингер, који је у новотвореном театру одржао и први „краснопјевни“ концерт.

Имајући на уму да са аматерском и волонтерском позоришном дружином, стално државно позориште не може да се одржи, уз помоћ и подршку државне власти управа театра је 15. децембра 1841. године расписала конкурс за сталне глумце у позоришту. На тај конкурс који је објављен у „Новинама Србским“,²⁶³ што представља ванредан догађај у историји српског позоришта, осим „отачествених *актера*“ међу којима су се неки касније преквалификовали за професионални и стални рад у позоришту „Театар на Ђумруку“ (Марија и Љубица Стефановић, Љубомир Јовановић, Катарина Јовановић, Љубомир Стефановић, Петар Илић, Лазар Дамјановић, Мојсило Малетић, Љубомир Јанковић), пријавила се и група професионалних глумаца која је тад играла у „Домородном театралном друштву“ у Загребу.²⁶⁴ У „Новинама Србским“ бр. 4 од 24. јануара 1842. године писало је следеће: *Као што поуздано чујемо очекује се да скорим временом овамо дође Србско друштво, које је у Загребу и по други знатнији тамошњи градови на нашем народном језику театрална представленија давало (...) Све основанија постаје нам надежда, да ћемо стални Србски Театар у Београду заведен видети (...).*“ Средином фебруара 1842. године у Београд стижу Новосађани Јован Капдеморт, Тома Исаковић, Димитрије Грујић, Сава Марковић – Пурђе, и Загребчани Јулијана Штајн рођена Маретић, Никола Бадлај и Јосиф Ткалац.²⁶⁵ Последња представа (Стеријин „Владислав“) аматера Театра на Ђумруку играна је 25. фебруара у присуству загребачког друштва да би, већ наредног дана, 26. фебруара, чланови „Домородног театралног друштва“ започели свој циклус представа. „Ова група глумаца, наших првих глумаца, према свом знању

²⁶³Новине српске, 1841. Год. 8, бр. 51, стр. 412, 1841. Доступно и на: https://digitalna.nb.rs/wb/NBS/novine/srpske_novine/1841/12/20#page/7/mode/1up.

²⁶⁴Након што је 1838. године Јоаким Вујић дошао у Нови Сад и реорганизовао Брежовски-Коморешеву дружину која је после Вујићевог одласка у Београд узела има „Летеће дилетантско позориште“, настала је прва професионална позоришна дружина на Балкану. Група глумаца (Тома Исаковић, Димитрије Грујић, Јован Капдеморт и др.) која је допутовала из Новог Сада у Загреб како би играла у првом професионалном театру на српско-хрватском језику у Загребу (1840–1842) (Ујес, 1988:147), селећи се и преносећи позоришна искуства потом и у Београд, извршила је тако велики и посреднички утицај у професионализацији „Театра на Ђумруку“.

²⁶⁵Новац за путне трошкове је послало „Попечитељство просвештенија“ које се старало о овом позоришту преко административног и финансијског управник театра Петра Радовановића.

и искуству, требало је да буде у односу на београдске глумце, главни стожер „Театра на Ђумруку“, који се из аматерског позоришта преображавао у стално професионално позориште“ (Николић, М.1971:21).

Како је управа првог позоришта у Београду схватала свој задатак, колико је желела у Београду да створи и одржи стално професионално позориште, потврђује и позив који је расписан на том истом конкурс, а који је упућен редитељима, писцима и преводиоцима:

Управителство овдашњег Театра даје свакоме сочинитељу по народној историји, по народном карактеру и обичајима устројеном оригиналном за представљање делу по важности и величини истога од 6 до 15 дуката цесарски; а за преводе, по нашим обстојателствима и за развитак нашег укуса способне, даје горе поменуто правителство од 4 до 8 дуката преводника за награду. А љубитељ опитенародног образовања, који би своје труде жртвовали и Управителству само представљања ради без захтевања награде подносили, с благодарностију обзнаниће оно Србству средством Новина наши. Сочинитељи, који би награду за своја сочиненија примили, лишавају се сваког даље права на дело, и оно постаје собственост Театра“ (Новине србске, 1841. Год. 8, бр. 51, стр. 412)...

Бржем преобликовању овог аматерског позоришта у професионално, уз наведене конкурсе (позиве), допринела је и молба Атанасија Николића Министарству просвете од 2. марта. Образлажући стање у коме се позориште налази, Николић је тражио да се одобри једногодишња помоћ која би погурала Театар у својим почецима који су најтежи:

Високославно књажевства Србије Попечитељство Просвеитенија!

Из љубови к роду и напредку образовања његовог, усудио сам се ја Театар овде подићи и помоћију родољубиви наши млади чиновника представленија чинећи, у стању сам био без икакве помоћи одржати га. Но пошто се с Дилетантима који су званичним занимањима обтерећени, стални Театар установити не може, морало се мислити о сталним Актерима, који ће имајући само ово художество у виду, боље цели соодветствовати. И тако се друштво Театрално које из дошли из Загреба Актера, које из отечествени синова образовало. Но због оскудности Театралног зданија, које би веће число зрителиа примити могло, за сада се ово друштво из прихода овог малог Театра одржавати не може; зато припадам препихвањеном Попечитељству с тим препокорнејшим прошењем, да би оно увидећи из ове овде под./ прикљученог прегледа трошкова потребни и уверивши се о приходу Театра, стање и положеније овог заведенија у виду имати могло, да би нуждне кораке о установленију његовом учинити благоволено. Надајући се, да ће Исто имати у виду спасителна следства оваквога заведенија, сва могућа средства употребити да се ово утемељи; народност укрепи; да Србљи красна чувства прилику добију пооштравати, а наши ученици (кои бесплатежни приступ у Театар имају) образовања и сообраштења удостојили се. Очекивајући решителног ходатајства, и достојног уваженија остајем с дужним високопочитанијем.

Високославног попечитељства

У Београду 2 га Марта 1842.

Покорнејши слуга

Атанасије Николић

професор математике

Уз ову молбу Николић доставља још два документа: „Списак персонала театралног“, где се јасно види списак сталних „актера“ или службеника позоришта, и „Преглед нуждни театрални трошкова за годину дана“, у коме предочава колико расходи премашују приходе створене од продатих улазница. Истраживач Милорад Николић је тај документ оценио као „први план позоришног буџета“ налазећи да се уз касније платне спискове театра може утврдити прва пословна организација позоришта.

Министарство просвете је по разматрању Николићеве молбе поднело извештај Совјету износећи и свој став о значају и користи позоришта, а „молећи Совјет да се својим ауторитетом заузме код кнеза, како би се позоришту тражена помоћ одобрила“ (Архивска документација о

Театру на Ђумруку, у „Театар на Ђумруку“, 1971:144–145). Прво Српски Совјет, а потом и кнез Михаило 19. марта исте године ипак одлучују да се за потребе позоришта из државне – „правителствене“ касе одвоје две хиљаде талира. Помоћ је дата за почетак који је најтежи, „а за даље да се заводитељи и управитељи Театра старају и труде, како ће се он као што Попечитељство уверава, по свом уређењу само собом расти и цветати, да не би га Правителство опет морало помагати, кое дужност има за много прече и нуждније Отечествене потребности, од кои обшти народа нашег напредак зависи, бринути се и старати“ (Исто)...

5.3.1 Репертоар првог српског аматерског, потом и професионалног народног прозоришта Театар на Ђумруку

„Морално поученије за зрителиа да буде конач дела“ (Атанасије Николић)!

Аматери београдског позоришта од 7. новембар 1841. до 25. фебруар 1842. године када почиње професионални период рада театра, пред београдском публиком одиграли су петнаест премијера. Усклађиван с националном потребом, програм београдског позоришта чији су творци били Атанасије Николић и Јован Стерија Поповић,²⁶⁶ садржао је највише дела српских аутора, и то с јуначком тематиком „из најславнијег доба наше велике историје.“

На репертоару првог српског аматерског позоришта, најбројније су биле представе Јована Стерије Поповића: „Смрт Стефана Дечанског“, „Тврдица“ или „Кир Јања“, „Женидба и удадба“, „Превара за превару“, „Зла жена“, „Ајдуци“, „Волшебни магарац“ и „Владислав краљ бугарски“. Атанасије Николић се представио комадима „Краљевић Марко и Арапин“ и „Женидба Стефана Душана, цара србскога“. Он је такође пренео у репертоар „Театра на Ђумруку“ представу „Смрт Цара Уроша Петаго, последњег цара србскога“ која је играна још у Новом Саду 1825. године „када је дело добило епитет „велика драма“ или „велика народна драма“ (Ерчић, 1987:13) имајући у виду њену дужину трајања, али и чињеницу да је у публици изазвала велико задовољство.²⁶⁷ Остатак овог програма чиниле су весела игра „Артело, придворни шаљивчина“ од баварског писца Карла Екартсхаусена у преводу Мојсија Игњатовића, представа „Пријатељство и љубов“ Марка Карамате, као и представа у његовој режији италијанске комедије „Карташ“ Карла Голдонија. Премијерно је изведено и дело „Слепи миш“ Карла Фридриха Хенслера у преводу Јоакима Вујића, као и концерт Јосифа Шлезингера.

Држећи се основне идеје заснивања националног театра који треба да негује националну и изворну драму, не изненађује што су прве позоришне представе одигране у Београду биле управо драме с темама из народне историје. Иако готово сви театролози пишу да је Стеријина трагедија „Смрт Стефана Дечанског“ од 4. децембра 1841. године прва позоришна представа одиграна у Београду, те да отад почиње београдски позоришни живот, истраживач Милорад Николић је доказао да је у ствари прва београдска представа била „Краљевић Марко и Арапин“ Атанасија Николића, која је одржана у част Михаиловог

²⁶⁶Јован Стерија Поповић је још у фази стварања Театра поконио позоришту пет својих дела: „Смрт Стефана Дечанског“, „Ајдуци“, „Женидба и удадба“, „Превара за превару“, и „Волшебни магарац“, а потом и остала.

²⁶⁷Представа „Смрт Уроша V“ први пут је приказана на Богојављање 6. јануара 1842. године. Представа је успела преко сваког очекивања. „Пештанско-Будимски Скоротеча“ од 19. јула 1842. године је о овој представи писао: *На претставленије ово толико се људи скупило, што ни на једном досад чињеном претставленију није било, тако, да сви људи ни места имати могли нису, него су се многи и кућама враћали, будући је место, које је за овај комад прилично пространо, преиспуњено било.* Такође, Ковачек налази да је с извођењем ове представе зачета и прва позоришна полемика. Наиме, о представи Стефана Стефановића Ковачек на основу белешки у „Летопису“ и у пештанском листу „Ирис“ који је излазио на немачком језику, анализира спорне изјаве око ауторства представе. „Ирис наводи да је Стефановић прерадио Рајићеву комедију на исту тему оптужујући га готово за плагијат, док „Летопис“ жестоко полемисе са оваквим мишљењем и оптужује немачки лист да неправедно клевета Стефана Стефановића који је, кажу, написао једну сасвим нову, изворну, оригиналну трагедију.“ (Ковачек, 2006:96).

имендана уочи 7. новембра 1841. године. О тој представи није писано у београдским „Новинама српским“, међутим, истраживач Николић налази да „су Српске народне новине Теодора Павловића које су излазиле у Пешти, у свом броју од 20. новембра 1841. године на стр. 366. донеле следећу забелешку о свечаној прослави имендана кнеза Михаила: *Београд (7/13. нов.) – У очи св. Архангела Михаила, имендана Светлога Књаза нашег био је цео Београд лепо осветљен, топови су пуцали и ракете су бацане. То вече представљена је од србскији чиновника позоришна игра: „Краљевић Марко и Црни Арапин“...*²⁶⁸

Драма Јована Стерије Поповића која је према томе била друга по реду изведена представа аматера београдског државног позоришта 4. децембра 1841. године, била је зато представа за коју је тада у Београду израђен први позоришни плакат.²⁶⁹ Са том драмом, „штампани позоришни плакати, позивнице и програми заменили су традиционални начин обавештавања публике преко јавних усмених позива уз добош из времена првих аматерских позоришних представа у Србији“ (Николић, М, 1968:131). На првом позоришном плакату у Београду писало је и да *љубитељи народног просвеишченија* изводе своје улоге добровољно, *без сваке награде*, и да се приход од улазница *опредељује на заведаније народног театра*. На основу тога је Милорад Николић истакао још једну разлику овог позоришта у односу на стално и професионално позориште, када се развија и „финансијско пословање, техничка и сценографска служба, а посебно служба одржавања позоришних реквизита и позоришних просторија (Исто, 1971:28).

О извођењу првих позоришних *представленија* Театра на Ђумруку писале су „Србске Новине“ у свом 50. броју за 12. децембар 1841. годину. Објављено је да је прва играна у четвртак трагедија сачињена од Г. Ј. Ст. Поповића „Смрт Стефана Дечанског“, а да је за њом у недељу била представљена и од Г. Атанасија Николића по народној песми сачињена мелодрама о Краљевићу Марку и Арапину с музиком овдашњег капелмајстора Г. Шлезингера:

*За представљања ова устројено је по вишој наредби позориште у једној части ђумручког зданија; и публикум је ова два вечера, колико се видети могло, задовољно провео. Прем да о делима дилетанта судити толико не пристоји; опет кад помислимо, да је ово код нас сасвим из ничега почетак, и то од лица, која су се с тим стварима досад врло мало бавила, и кад разсудимо, што и колико треба, да се шта сасвим савршено може показати, па и то, како се ретко налази: ми друго не можемо, него и вољу, и труд и успјех лица, која ову љубав Србству указују, похвалити, а лепе Србаља од природе дара и у овој ствари познавати. Представимо себи, шта би се и на први мах већ показати могло, да су сва ова лица школу музике изучила, и ако не у школи театралној гди изобразила се, по томе у театар много ишла; кад без свега тога оволико се од њих постигло, што видимо.*²⁷⁰

Из написаног се може закључити да је позориште у младој аутономној, али вазалној кнежевини имало срећан почетак. Као установа с хуманистичком тежњом – превасходно установљеном да образује племенита осећања, да делује на душу и срце будући уједно националну и родољубиву свест код Срба, вршила је васпитну улогу. У необјављеном документу Атанасија Николића где је као управник позоришта и цензор грађанских књига умољен да достави мишљење о делу „Пијаница и пропалица“ пожаревачког учитеља Мојсила Живојиновића, Јанић налази да је Атанасије Николић изразио „не само мишљење о Живојиновићевом комаду, већ и свој шири став о сврси драме уопште: *Дело ово да се сочинитељу натраг врати, да у њему много груба изражења, псовку и бој измени и цело дело други конац да добије, како ће се извесно знати, шта је са Нешом сапунцијом учињено, еда ли*

²⁶⁸Прва реприза ове мелодраме одиграна је затим у недељу 7. децембра 1841. године, три дана након премијере Стеријине трагедије „Смрт Стефана Дечанског“.

²⁶⁹За први српски позоришни плакат штампан у Београду, међу српским театролозима се води плакат уређен за извођење представе „Инкле и Јарике“ 1833. године у сали „Код римског цара“ у Карловцу. Писан је на немачком језику – готици, и српском језику – ћирилици у Вујићевој славно-србској варијанти.

²⁷⁰https://digitalna.nb.rs/wb/NBS/novine/srpske_novine/1841/12/13#page/0/mode/1up.

се он као кривац и порочан осуђује и казни, и еда ли се он при томе каје и гризе за своје поступке. Морално поученије за зритеља да буде конач дела!“ (Јанић, 1963:142).

Сматрајући да ново позориште треба да представља основу националног позоришног израза, да се наслања на историју и израз свог народа и животно искуство, али и представљачке могућности, Стерија је налагао да је кроз све то неопходно тежити успостављању задовољавајућих уметничких квалитета. У том духу вођене су дискусије о глумачким питањима (од глумаца се тражила неусиљеност итд.), о питању језика (нпр. избегавање илиризма) итд. Организовањем расправа на теме шта је репертоар, како да се односи према страни и домаћој драмској књижевности и нивоу превода уопште, како да се уметнички унапређује драма и њен квалитет, те и како да се подигне нова зграда, осим што се афирмисала и учвршћивала традиција (позоришне уметности), успостављао се и одређени начин мишљења и стваралаштва који је кореспондирао с уметношћу.

Београдска позоришна публика прихватала је ове представе с великим одушевљењем и интересовањем. Посебно су биле цењене српске историјске и јуначке драме које су одговарале тамошњем стању духа српског друштва. Представом „Милош Обилић или Бој на Косову“ Јована Стерије Поповића од 26. фебруара 1842. године, започео је рад професионалног позоришта у Београду. Уједно током целокупног периода рада Театра на Ђумруку, највише је било Стеријиних дела, чак једанаест. Поред Поповића и Николића који су темама из националне историје надахњивали народ старом славом, запажени писци Театра на Ђумруку били су и Лаза Лазаревић („Владимир и Косара“ и једна од првих оригиналних српских комедија „Пријатељи“) и чиновник кнежеве канцеларије у Министарству иностраних дела Марко Карамата („Пријатељство и љубов“ и „Дон Педро или два дана из живота једног лакомисленика“). Како се у позоришту, по тадашњем схватању, „налазило све што може користити човеку“ (Гавриловић...[и др.], 1940:128) за своје „усавршењавање“ (за Јована Стерију Поповића је позориште било школа „за болести моралне“), дела с темама из савременог грађанског живота су такође била врло пожељна и често извођена (посебно Ј. Ст. Поповића). Она осим што су допринела утемељивању аутентичне српске поезике у српски национални театар, заслужна су била и за одбрану од штетног западног утицаја чији се уплив осећао све више у српској јавности (нпр. „Покондирена тиква“). Уједно, на београдском репертоару заступљени су били, како у аматерској тако доста више у професионалној фази рада позоришта, тзв. преводи и прераде (посрбе) драмских дела европске књижевности, чиме се књижевни западноевропски укус и начин извођења дела уводио и утапао у српску културу.²⁷¹ Међу писцима и преводиоцима стране позоришне литературе, а чија су се дела наша на репертоару Театра на Ђумруку, уз све досад поменуте су и Мојсеј Игњатовић, Милован Видаковић, Ђорђе Малетић, Тимотије Милашиновић, Милан Давидовић, Јаков Ужаревић, Владислав Стојановић, Коста Исаковић, Павел Рожа Михајловић – Темишварац, Лаза Зубан, Василије Јовановић, Константин Поповић, Јован Ђорђевић Штабс – Капетан, Антоније Арнот и Тома Исаковић.

Одређени број страних комада пристигао је и од глумаца који су се тада налазили у Загребу. Они су тако „одиграли посредну улогу, преносећи из свог новосадског репертоара дела српских писаца и преводилаца на загребачку сцену, а касније хрватске преводе на позорницу Театра на Ђумруку. То су већином комади са морално-сентименталном историјом из грађанског живота или веселе садржине“ (Стојковић, 1979:76), узети са репертоара аустријских, немачких и мађарских позоришта, а неретко прилагођавани ондашњој београдској публици. Када је у питању „посрбљавање“ хрватске преводне књижевности, оно се углавном базирало на томе да се „илиризма“ прилагоде захтевима ондашњег српског говорног и књижевног језика. Исти случај је био и са делима из старије преводне српске

²⁷¹Укус западноевропске књижевности уводио је у српску културу најпре Јоаким Вујић познат као велики расадник позоришта код Срба, да би његови наследници наставили и с том активношћу и у првом београдском позоришту.

књижевности, те су неретко архаизми славено-србског језика уступали место народном језику у драми.

Међу делима (преводима) европских писаца у другој професионалној фази рада позоришта играла се: „Пожарина“, „Награда истине“, „Заручник и заручница у једној соби“, „Расејани“, „Крстоносци или Путешествије у Палестину“, „Опадници“, „Енглески еспап“, „Љубоморна жена“ (Касканџија), „Награда истине“, „Невини стид или Федор и Марија“, „Дар благодарности“ од Аугуста фон Коцебуа; „Анђело, тиранин од Падуе“ („Ангело, Падунаскиј тиран“) и „Ернани“ од Виктора Игоа; „Карташ“, „Мензулска меана“ и „Раскошник“ од Карла Голдонија; „Паразит или вештина себе срећним учинити“ од Шилера, „Несрећне џумбушлије“ од Јохана Непомука Нестроја. Ту су потом и дела Јозефа Мариуса фон Бабоа, Јохана Енгла, Теодора Кернера, К. Лебрена, Франца Холбајна (познатог драматизатора Шилерових балада), Фридриха Халма, Кароља Кишпалудија, Н. Правильшчикова, Беркена, Вајсеа и Карла Егона Еберта.

Сви ти комади заједно, у изворном и прерађеном облику, чинили су први позоришни библиотечки фонд Кнежевине Србије. Највише су га сачињавале комедије које су означаване као позоришне, веселе или шаљиве игре, весела или шаљива позоришта, позорја или сочиненија и слично. За њима нису много заостајале ни драме или трагедије, најчешће бележене као жалосне или веома жалосне игре или позоришта, само драме или трагедије. Позиви управе позоришта да се пишу изворна и преводна дела како би се национални репертоар оформио, свакако да су допринели његовом богаћењу, који осим већег броја штампаних драма је почео све више да добија и нештампане комаде у рукописима. Захваљујући истраживању загребачког театролога Павла (Павео) Циндрића из 1961. године, откривено је да се у Загребу, међу списима и текстовима најразличитијих дела, налази 19 рукописа – оригиналних и преведених драмских текстова, од којих је бар 17 вероватно било изведено у београдском Театру на Ђумруку. Пописавши их све у раду објављеном у „Зборнику прилога историји југословенских позоришта,“ налазимо да су сви писани ћирилицом, изузев једног који је на латиници. „Ту су оригинална дела и преводи Јована Стерије Поповића, као и готово сав преводилачки и драматуршки опус Марка Карамате. Од 17 дела, четири носе *благослов* цензора Атанасија Николића и допуштење за штампање, а на четири су означене поделе улога“ (Циндрић, 1961:322).

Одговоре на питање откуд су се та дела наша у Хрватској – Павао Циндрић, а потом и Милорад Николић, пронашли су у документима који се чувају у Државном архиву Србије у Београду. Након што је Циндрић у раду „О неким драмским текстовима београдског Театра на Ђумруку“ предочио поједина докумената, као и писмо Петра Радовановића од 9. септембра 1847. године писано Људевиту Гају, Милорад Николић је такође истражио бројне архивске списе, међу којима су и преписи између глумаца, писаца и управника позоришта (Томе Исаковића, Ђорђа Малетића, Петра Радовановића и других), те на основу свега употпунио слику о српском *театралном фонду* књига, али и о „путу“ и „начину“ како су неки од рукописа Театра на Ђумруку доспели у рукописну заоставштину Димитрија Деметра у Свеучилишној библиотеци у Загребу и у Архив Хрватског народног казалишта.

Наиме, по гашењу Театра на Ђумруку, дотадашњи члан и глумац београдског театра Тома Исаковић,²⁷² позајмио је од тадашњег управника театра Петра Радовановића укупно 21 рукописно дело, те отишао у Нови Сад, па у Загреб, поневши све позоришне рукописе. Захваљујући том догађају, Милорад Николић тврди да је могуће било реконструисати целокупан рукописни позоришни фонд којим је располагао Театар на Ђумруку, имајући у виду реверс и списак свих позоришних комада које је Тома Исаковић издао позоришној управи приликом њихових преузимања *ради представленија Театрални Комада у Новом Саду*.²⁷³

²⁷²Тома Исаковић, прво члан а потом и руководилац Летећег дилетантског позоришта у Новом Саду (1837/40), након што је на тој функцији гостовао на сцени Домородног театралног друштва у Загребу (1840/42), наставио је да игра и у београдском Театру на Ђумруку.

²⁷³ *Реверс*

Преписка која је уследила потом на тему враћања тих дела, почела је у време када је Ђорђе Малетић са глумцем Љубомиром Јовановићем желео да обнови позориште у Београду. Настојећи најпре да поврати свој превод Шилеровог „Паразита“, а вероватно и друга рукописна дела која Петар Радовановић није био у прилици да му да јер је исте већ уручио Томи Исаковићу, Малетић је 19. децембра 1843. године поднео тужбу Министарству Просвете против Петра Радовановића. Алудирајући на самовољу Петра Радовановића који је *себи толику слободу узети могао, да с туђим делом милостиње чини, које му је само на сохраније предано*, те да већ трећи месец безуспешно потражује свој рукопис: *Изговарање његово да је с осталим рукописима драматическим сочиненијему и моје неком Исаковићу на услугу дао принудило ме је неко време притрпити се, док се за повратак истог дела на Исаковића писмено обрати; но будући ме Г. Радовановић од неког времена с којекаквим изговарањем ворта: да је Исаковић моје, као и остала дела, заложисо, да га нема с чим одкупити, да му је жао што ћу морати штетовати, и томе подобно*, Малетић је тражио од Високославног Попечитељства да принуди Петра Радовановића да му исплати одштету од 50 талира у случају *неповраћеног дела до опредељеног рока*, како би му се бар на тај начин штета донекле надокнадила.²⁷⁴

Узевши Малетићеву тужбу у поступак, Јован Стерија Поповић је као начелник Министарства Просвете одмах упутио захтев бившем „актеру“ Театра Томи Исаковићу, да осим Малетићевог комада – врати све рукописе које му је предао Петар Радовановић.²⁷⁵

По пријему ове тужбе финансијски и административни директор некадашњег Театра на Ђумруку Петар Радовановић образлагао је Министарству просвете све околности које су га снашле. Он је потврдио да је Исаковићу као најстаријем Актеру, *из чувства човечности, а на поштену његову реч*, предао 21 комад рукописа *разни Театрални сочиненија*, а што оригинални реверс његов сведочи. Када су се поједина лица која су Театру поклонили, или на употребу дала касније потраживала рукописе натраг, Радовановић наводи да је писавши Исаковићу у Хрватској да му иста врати, он *одговорио да је та дела принуђен био за 15 талира заложити и да немајући ји због сиромаштва искупити, такова ми ни послати не може а молио ме да му ја те новце за откуп пошаљем*.²⁷⁶ Стога поново принуђен да му пише, сада о начину како да та дела искупи, у излагању поводом Малетићеве тужбе Радовановић даље наводи да од Исаковића никакв одговор касније није добио. Радовановић је такође навео и да је спреман да о свом трошку Малетићево дело по формалном реду препише, као и да сва друга дела представљена у Театру по заповести Високославног Попечитељства изда, будући да су се она код њега налазила у *роллама расписана*.

Примивши реверс са списком позоришних дела и превод Малетићевог „Паразита“ у ролама, Министарство просвете је увидело да су друге сходне мере биле потребне како би се

Сврху Двадесет и једног Комада Театрални књига, кои је долу подписани од Г-на Петра Радовановића, као управитеља од Театра Београдског на послугу исправно примио јесам, и обавезујем себе њему на свако захтевање, исто као што сам примио и у целости предати.

У Београду 9. X. 1842.

Т.И. (Тома Исаковић)

из Н. Сада (ДАС: МИД “V” Ф- I-258/847, у Николић, М. 1968:176.).

²⁷⁴ДАС: МП Ф-VI-609/1843, у Николић, 1968:179.

²⁷⁵ Ђорђе Малетић, бивши секретар Србске Агенције у Влашкој предао је под 10. т.м. тужбу Попечитељству овоме противу Вас да је превод Шилеровог „Паразита“, кои је он Управитељству бившег Театра награде ради у случају уваженија послао код Вас, као Управитеља суштествовашиг Театра остао и да сте Ви исти неком Актеру Исаковићу с многим другим рукописима по изговору Вашем на Реверс дали, које је овај заложисо; у следству чега моли да му се у случају изгубљеног дела накнада од 50 талира за таково определи.

Тужба овог поменутог Малетића соопштава се с тим да се постарате, не само поменути превод него и сва остала театрална у рукопису сочињенија и ствари које сте издали, повратите и Попечитељству овом доставите.

Да се експд.

Поповић. (Исто).

²⁷⁶Исто, у Николић, 1968:180.

рукописи вратили. У међувремену је Исаковић сакупио новац и откупио заложена дела. Обавестивши о томе свог повериоца који је исте вести саопштио Министарству просвете, у документу је наведен и утврђен начин како да Исаковић пошаље рукописе натраг. Нажалост Исаковић то није учинио, те након што се Ђорђе Малетић преселио почетком 1844. године у Земун, питање рукописа се на пар година стишало.

Када је три године касније кренуо са радом Ђурковићев „Театар код Јелена“ коме је дата на располагање сва заоставштина Театра на Ђумруку, а у којој сигурно нису били рукописи, поново је покренута потрага за Исаковићем и преписка у циљу враћања рукописа. Радовановић се обратио и аустријском конзулату да би Исаковић и од своје надлежне власти био принуђен да исте врати. Добивши одговор да *Аустријски Конзулат с приватним лицима, као што мене сматра, нема никаквог рода, но да ће ту ствар подузети, кад званичним путем наше власти к тому умољен буде,*²⁷⁷ Радовановић је молио и Вискославно Попечитељство да га у *заштиту, покровитељство и заступленије указати изволи*, нашта је већ сутрадан добио решење по коме се он, као приватно лице које је приватним путем поверило рукописе, упућује, *да он предметне рукописе сам од своје стране надлежним путем тражи.*

Обнадежден и притиснут од стране власти, Радовановић је писао и Људевиту Гају с молбом да му помогне да пронађе Тому Исаковића, те да од њега узме поверене му рукописе,²⁷⁸ али такође не наилазећи на успешан исход. Тако остали први позоришни рукописи у Загребу, према Милораду Николићу који је пронашао већину ових архивских извора, свој значај проналазе управо „у томе што је она (...) као богата *позајмица* прешла уске националне оквире и обогатила позоришну литературу хрватског народног казалишта“ (Николић, 1968:184).

За пет и по месеци професионалног рада, Театар на Ђумруку представио је велики број дела, а што све указује и на то да се у њему драмска литература брзо развијала и усавршавала. Репертоар националног Театра на Ђумруку сачињавале су националне оригиналне српске историјске драме, али и преводи и посрбе – са темама често прилагођаваним потребама и схватањима прве позоришне публике које су биле условљене културно-историјским, одн. политичким приликама.

²⁷⁷ ДАС МП Ф-IV-253/1847, у Николић, 1968:182.

²⁷⁸ *Високоблагородниј, и*

Високопочитаени Господине!

Уверен о доброти срца Вашег, и о великодушној услужности, према Славенству у литерарном призренију усудио сам се Вас с малом но покорном молбом, иош овде мало ниже стављам, узнемирити, предворитељно обнадежден, да такову одбити нећете, него братољубно саслушати и испунити. Ево садржај и ствари и молбе:

Некиј Г. Тома Исаковић, који се сада као што сам имао чути, у служби Гна Графа Драшковића налази, изискао је од мене у години 1842-ој као актер на послугу 22 театрална дела у рукопису да би с нима публикуму гдегод послужио, а и себе издржавати могао од представленија театрални. Ја сам му из човекољубног сажалењенија, као онда бивши управитељ театра овде у Београду та дела на реверс предао, и два пут досад почекао да ми врати, но на последње писмо ни одговара, од њега не добио; а међу тум разумео, да је тим друго неко друштво актера са истим дјелима нудио, да му прода. Ова дјела потражују се сада од мене, и то самом влаићу.

Зато незнајући, гдје ћу Исаковића наћи с писмом молим, и немајући тамо у Вашем крају осим Вас никог по духу боље познатога, учтиво и покорно Вас молим, да именованог Г. Тому Исаковића, који се ако не код Г. Графа Драшковића, а оно заиста тамо у Хорветској налази. Пронађите и њега принудите да вам та дјела, числом 22 преда; у чему нека Вам за увјерение ово писмо место пуномочија мог служи. Прилику за пошилање ови књига до мене у Београд, можете најудобније имати по коменибуд од Чиновника наши, кои су тамо на свадбу нашег Г. Бранковића одавде отишли, да се са младом невестом овамо врате; када ћу ја наиме Г. Исаковића и реверс вратити. Овој молби и ту придајем, да ме и одговора Вашег у сваком случају удостојите, да се знам управљати, и да барем знам гди потражити Г. Исаковића.

Петар Радовановић

Главни управител в основниј школа Књаж. Србског

(Грађа за повијест књижевности хрватске, књ. 26, стр. 407, у Циндрић, 1961:322–324.)

Нова национално-просветитељска, културна и васпитна институција српског народа, као најприкладнији „извор“ образовања, ишла је тако у сусрет духовној потреби народа – о чему сведочи велика посећеност представама и пажљиво промишљање њихових поенти. Жељу за добрим и лепо приказаним позоришним комадима имало је целокупно српско друштво. У театар су долазили интелектуалци, занатлије и разни чиновници, трговци, средњошколци, лицејци и други, што све говори да су Београђани волели позориште. Путем ових дела израстала је једна нова грађанска јавност која је била носилац важне духовне снаге у периоду обнављања српске државности. Снага њене критичарско-резонаторске моћи посебно је долазила до изражаја када је негодовао београдски паша у вези са извођењем појединих представа национално-ослободилачке или историјске садржине...

Са својих 57 припремљених позоришних дела домаће и стране литературе, 55 премијера и 66 изведби (што је за период од девет месеци рада позоришта велики успех), „Театар на Ђумруку“ као место окупљања писаца, културних, јавних и других личности које су желеле да допринесу развоју ове националне културно-просветне установе, успео је да наметне мисао о важности утемељења позоришта као државне културно-просветне установе, укоренјујући тако позоришни живот Кнежевине Србије у њене најважније историјске циљеве.

5.3.2. Оснивање Народног позоришта у Београду

Политички немири у Кнежевини Србији подстакнути Вучићевом буном, покренувши смену династија отежали су већ тешко материјално стање Театра на Ђумруку. Дана 26. августа 1842. године када уставобранитељи доводе на чело државе Александра Карађорђевића, позориште као установа претходне власти бива избрисано из списка државних „заведанија“, чиме је и званично престало да постоји.

Међутим, занос и амбиција којом су се писци и интелектуалци водили у жељи да установе стално позориште у Београду, и да за њега изграде засебну, одн. подобну зграду, колико је зачет током рада у „Театру на Ђумруку“, толико је одржаван и током даљег рада у „Театру код Јелена“ па и доцније.²⁷⁹ Иницијативом бившег Николићевог члана „Театра на Ђумруку“ Николе Ђурковића из 1847. године када уручује молбу Министарству просвете да му се целокупни театарни реквизити који су остали у Ђумруку на чувању код Попечитељства финансија уступе на коришћење, да би са својом трупом из Панчева основао позориште „Театар код Јелена“, жеља да се позоришни живот у Београду одржи је остварена. Ђурковић доводи позоришну дружину коју је водио у Панчеву, а читав подухват успешно бива реализован најпре захваљујући акцији и помоћи Београдског читалишта, затим и потпори Атанасија Николића. „Читалиште београдско као да је узело на себе да једном молбом Попечитељству просвештенија резимира српска схватања ове уметности“ (Ерчић, 1972:62). Чланови удружења истакли су да позориште делује и на ум и на срце, да се њиме уче гледаоци својој прошлости, да се истим поправљају, уче уљудности и лепшем начину опхођења и говорења – а да тиме свиме и народни језик облагорођавају! Илија Гарашанин и Атанасије Николић су 19. априла 1847. године одобрили његово отварање, задржавши право на „цензуру театарни сочиненија“. Николић је тако добио прилику да настави да се бави драмским стваралаштвом, делајући у том театру и као аутор, као сценограф, али и као нека врста редитеља.

Ђурковићева дружина изводи први пут можда најпопуларнију његову мелодраму „Зидање Манастира Раванице“, као и драму „Краљевић Марко и Арапин“ – обе са музиком Јосифа Шлезингера. У Театру код Јелена игра се и Николићева жалосна игра „Драгутин, краљ

²⁷⁹О неусловности просторија београдског Ђумрука и скучености у смислу задовољења тада већ веома заинтересоване публике, сведочи низ преписки између управе Театра на Ђумруку (која је још тад настојала да нађе адекватно просторно решење за театар) и Министарства просвете.

србски“ и то у два дела – „Ступање на престо“, потом и „Смрт Краља Драгутина“ – извођена у два узастопна дана, а потом и „Алпијска пастирка“. На репертоару су се нашле и драме Јована Стерије Поповића „Милош Обилић“, „Торжество Србије“, „Светислав и Милева“ и др, затим већ прихваћене драме „Смрт Уроша петог“ Стефана Стефановића, „Владимир и Косара“ Лазе Лазаревића, „Карађорђева Апотеоза“ Ђорђа Малетића итд. У страни репертоар је уведен између осталих и Молијеров комад „Скапенове ђаволије/подвале“ (превод Јован Стерија Поповић).²⁸⁰ Театар код Јелена радио је све до 9. марта 1848. године.

Обнављање првог београдског позоришта, најпре у виду отварања другог – „Театра код Јелена“ (1847), касније је вршено кроз активно учешће „у припремама за формирање одбора за изградњу позоришне зграде па и у другим акцијама“ (Стаматовић, 1996:511). У томе је знатну улогу имало поменуто Читалиште београдско. Основано 1846. године, осим што се истицало у свакојаким подухватима „на културно-просветном пољу – у областима издавачке делатности, организовању разних курсева итд.“ (Исто), Читалиште је такође имало нарочитог удела у поспешивању развоја и изградње зграде за народно и државно позориште. Тако су 1851. године, угледне и имућне личности и званичници које су се окупљали у Читалишту покренули иницијативу за подизање позоришне зграде и стварање сталног народног театра у Београду. У том духу формиран је „први позоришни одбор, састављен од веома агилних културно-просветних радника – Атанасија Николића, Петра Радовановића, Матије Бана и Ђорђа Малетића. Овај одбор је, затим, озваничен од Министарства просвете, а 1852. године је донето Устројство (устав о оснивању) Народног Театра у Београду којим се оснивају „Позоришни одбор“ и „Главна скупштина приложника“ и одређују њихови задаци (Водич Архива Србије, 1973:100). Како је прва дужност овог одбора била подизање зграде позоришта, исте године се пришло његовој изградњи на Зеленом венцу. Будући да је земљиште данашње пијаце оцењено ипак као нездрав и непогодан терен, покушај првог зидања зграде из 1853. године био је обустављен.

У међувремену је позоришни живот вођен и даље аматерским деловањем позоришних трупа. Под именом „Омладинско дилетантско друштво“ играле су представе у Кнежевој пивари које су прекинуте Светоандрејском скупштином оджаној у истој. Иако је обновљен рад наредне године на истом месту, од кнеза Михаила „коме је тада било 36 година и који је путујући по страним крајевима видео раскошне позоришне зграде и одлична професионална позоришта“ (Бајић, 1961:186), могло се много више очекивати за разлику од старог кнеза Милоша. Иницијативом Одбора, године 1862. долази тадашњи директор позоришта у Новом Саду Јован Ђорђевић у Београд, и његов разговор са кнезом бива кључан за оснивање професионалног Народног позоришта у Београду и за зидање зграде која је отворена после Михаилове смрти. До оснивања другог (1863), затим и трећег (1864) одбора које је озваничено „Устројством српског позоришног одбора“ те „Правилима о задацима и надлежностима одбора“, осим у Великој (Кнежевој) пивари (1863/66), представе су извођене и у поп-Сушићевој кући (коју је позоришни одбор закупио), у сали гостионице „Код енглеске краљице“. У различитим саставима представе су играле и на другим локацијама: у „Арени – башти парног купатила у Сава-Махали“ (Бајић, 1961:200) (иницијатор Немац Карло Ремаи), затим су Новосађани играли у дворани „Српске круне“ (1867) итд. Успех Новосадског позоришта у Београду пресудан је био да кнез Михаило донесе 1868. године решење да се подигне зграда позоришта на „правитељственом плацу код Стамбол-капије“ (Исто). Октобра (17) исте године, када је објављен и Закон о уређењу Народног позоришта у Београду²⁸¹ за његовог директора постављен је Јован Ђорђевић, да би прва представа у згради Народног позоришта била играна 30. октобра 1869. године.

²⁸⁰О репертоару „Театра код Јелена“ писао је Милорад Т. Николић у раду „Театар код Јелена: друга позоришна сцена у Београду“ објављеном у часопису „Годишњак града Београда“. Књ. 35, стр. 73–93, 1988.

²⁸¹Овим законом је Народно позориште званично почело да послује као институција.

6. Многострукост значења у драмском стваралаштву Атанасија Николића²⁸²

„Уметност се брани тиме што пре или после превладава једностране калупе у које је уливају, показујући да је, као живот сам, несводљива на један назор или једну доктрину; време је на њеној страни“ (Цацић, 1975:127).

За сагледавање целовите слике смисла и суштине Николићевих историјских драма, које су као одраз реаговања на мукотрпну животну средину стваране, неопходно је проматрање пре свега хуманистичке вредности његовог дела, исто као и историјске, друштвене, уметничке и уопште културне. То је посебно важно приликом разматрања значења дела писаца из других епоха, будући да поменуте културне вредности као и околности у којима се дело ствара, понекад говоре и више него оно само.

У време формирања првих облика професионалних позоришта у виду дружина, углавном путујућих, међу многим објављиваним програмским чланцима надалеко је био препричаван онај под називом „Позориште, народње позориште, србско народње позориште“ из 1837. године. У њему осим што је разматрано Шлегелово виђење позоришта по коме оно има „особиту дражест за све векове, родове и стања људи, и било је увек најмилије увеселеније пуни духа народа“ (Павловић, 1837:21), пре свега се с нарочитим надахнућем подстицало стварање позоришних дела из народне прошлости.

Писци просветитељско-родољубивих тежњи XIX века стварали су српске историјске драме – праве ауторске индивидуалности драмске културе у жељи да одрже континуитет са средњовековном државом. Подстрек таквом току, где је потреба за враћањем на прошлост подједнако важна као и изгледи будућности, произлазио је из чврстог уверења тих културних прегалаца – да се излаз из кризе, не проналази само у стварању новог духовног царства, већ и пре свега, у враћању на традиционални идеал. Тако је гајећи љубав према прошлости и према српским народним песмама које је и сам сакупљао, а у намери да им удели нови живот, Атанасије Николић писао српске драме на теме из српске прошлости.

Као сведок многобројних молби игумана, монаха, црквено-школских општина, и уопште становника територија Старе Србије који су се са новим српским владарима XIX века природно поистовећивали, не изненађује то што је Николић имао страствену потребу да се током целог живота, колико оперативно, толико и уметнички бави историјском тематиком. Српско средњовековно наслеђе које је за Николића било свакодневни предмет интересовања, у њему је осим осећања наклоности будило и осећање дужности да му се посвећује, не би ли се и на тај начин одазвао позивима његових неослобођених сународника.

Љубав према старим српским јунацима разложена кроз српску историјску драму, колико је чинила да се специфична форма тадашње потлачености на трен у вазалној Кнежевини Србији измести у нека боља времена, снажно је и опомињуће деловала на буђење историјске свести о Србима Старе Србије.

С обзиром на то да се тада значај позоришта и драмске уметности по обликовање националног духа све више и све чешће истицао, позната је у то време и врло актуелна била и национално-романтичарска теорија позоришне уметности немачког књижевника Фридриха Шилера, по којој: „добра позорница има велики утицај на дух нације... Само је позорници могуће да сагласност нације изазове у највећем степену. Ако доживимо да имамо национално позориште онда ћемо имати и нацију“ (Живковић, 1981:397). Познање да су изворне и аутентичне српске драме потребне српском националном позоришту, увиђало је и управитељство „Театра на Ђумруку.“ Исто је било поимано и док се прикупљао прилог за оснивање и подизање позоришних зграда у Новом Саду и Београду током педесетих и шездесетих година XIX века. Јован Ђорђевић, потоњи оснивач српских позоришта, године 1852. је у једном новинском запису понесено узвикивао: „Дајте нам дајте – нове, изворне

²⁸²Текст је део мог рада *Превођење српске народе (епске) песме у српску историјску драму: многострукост значења у драмском стваралаштву Атанасија Николића* писаног за потребе ове дисертације, а објављеног у часопису „Анали Филолошког факултета“. Књ. 32, св. 1. стр. 101–119. – Београд: Филолошки факултет Универзитета у Београду, 2020.

драме! Та сваки вам догађај из старе, нове и најновије повестнице довољно материје даје какве ни Шекспир није имао када је бесмртна своја дела писао. Ено вам златна и крвава времена Немањића, ено вам сјајно бледа епоха српских деспота, ено вам јуначког гнезда Црне Горе, ено вам тужна епоха српског сужанства и турског зулума, ено вам Црног Ђорђа и Мишарског поља, ено вам србско-маџарског рата и србобранских бедема! Пишите србске, праве србске позоришне игре, тако вам Бога!“ (Исто).

Драмски писци писали су понекад српску историјску драму чак и када им се она није писала с обзиром на то да су веровали у њену битност. Будући веру и историјску свест српског народа о непролазности српске културе, својим стваралаштвом Николић је истицао некадашњи образац формиран кроз заједничко и вековно прегнуће српског народа. Оживљавајући оне карактерне особине које су биле потискиване у народној свести током векова путем српске историјске драме, уздизао је културну и политичку самосвест српског народа, учествујући тако у борби за национално ослобођење и независност.

Драматизујући српске народне епске песме Николић је постајао и чувар темеља народног идентитета. Будући да се у њима истицала човечност, емотивност, естетски садржај и мисаоност и славило родољубље, праведност и поредак, значај њихов је утолико већи јер су се испољавале кроз узвишени категорички морал.

Такође, Николићеве драме утицале су и на формирање грађанске јавности. Наиме, национални и историјски сценски репертоар XIX века, делујући на културни и друштвени развој средине, потпомогао је формирању публике која је критички почињала да резонује о култури. Будући да је отварањем „Театра на Ђумруку“ грађанин могао први пут слободно да присуствује представама уколико купи улазницу, што није био случај са првим државним али у суштини дворским – приватним позориштем у Крагујевцу – „Књажевско-србским театаром“ (1834/36) који је зачео Јоаким Вујић, утицало се и на формирање грађанске јавности. Окупљена из сфере приватних људи, публика окупљена у циљу просвећивања, јачањем своје критичарско (резанаторске) моћи, све је више учествовала у побољшању тамошњих прилика. У прилог тој културној појави, сведочи и буна (отпор) грађанске јавности настала након противљења турског паше да се онемогући приказивање дела из српске историје која величају победе над османлијском војском. Заправо, по извођењу Николићеве драме „Краљевић Марко и Арапин“ којој се јавно одавала поштена хвала и за коју је било речи да је публика била „домородном ватром запаљена“, београдски паша се узнемирио. „Пештанско-Будимски Скоротеча“ од 19. јула 1842. год, имао је допис из Београда у коме се јавља да је београдски паша озбиљно интервенисао због Краљевића Марка и Милоша Обилића“ (Шумаревић, 1938:82). Пулс тамошњег јавног мњења уздрман догађајима, дословно је пресликан у речима тамошњег дописника:

„Познато је да је Паша забранио таква дела представљати, гди су Турци помешани. Аутор каже да „сваки може лако забрањивати, ако га други слуша; но ми држимо да је ова ствар већа, него да би је сам паша реишти могао!... Више би се, дакле, обштој ствари помогло, да је Србско Правитељство искало, да се ова ствар Порти најпре на размотреније предложји. Нашло би се, може бити, тамо људи којима ово не би тако зазорно било, као што се Паши чини. Иначе, ако овако пође, можемо дочекати да ће људима забрањено бити и народне песме певати, где се о Турцима спомен чини, пак онда – јао и куку Србима и њиховом народношћу!“ (Исто:82–83). Неприлике у аутономној али и даље вазалној кнежевини Србији, у земљи независне унутрашње управе с тзв. грађанским и људским правима, али где и даље постоји обавеза плаћања царског харача и то у окружењу турског гарнизона с око 4.000 војника и 200 топова унутар градског бедема, походиле су српски народ. У овом листу је јасно представљено негодовање српске јавности на постојеће стање, те њено стремљење ка истинском праву на слободу изражавања, ка праву на неговање традиције за коју се вреди борити. У прилог јачању резанаторске моћи тамошње грађанске јавности, Шумаревић наводи и незгуду која је стигла са супротне стране, од саме српске публике. Он тврди да у комадима који су се у то време изводили, „није смело бити турских испада, јер се одмах дизао револт у

публици. Ако би се ту још појавио какав моменат, у коме би Турчин покушао да се приближи образу српске жене, онда се јављао протест против саме сцене на позорници“ (Исто:84).

То што је својим континуираним стваралаштвом Николић крчио пут и потоњим облицима српске националне и народне књижевности, те утицао на њену рецепцију као и уопште рецепцију драме у позоришту – посебан је опет значај у спектру значења које стваралаштво Атанасија Николића носи. Визуром у оно време младог позоришног критичара Светислава Вуловића у којој је изнео утиске о тада већ старинском историјском комаду Николића „Зидање Раванице“ (по народној песми) изведеног 1872. године у Народном позоришту, разазнаје се снажан утицај тог комада будући да су његови ефекти остављали утисак како на традиционалног, тако и модерног посматрача. С тим у вези Вуловић је писао да „видесмо у ведрој полуопери парче старе славе, али и видесмо и ко за њу мари. Јер не само галерија, него и седишта – чак и првога реда, показиваху ћурчета и чакшире“ (Вуловић, 1879:17). Упркос замеркама да глумци лоше глуме, и да костимографи нису сачинили одговарајуће костиме и реквизите, српски народ намучен вазалним односом према дојучерашњем освајачу, очигледно је с великим симпатијама прихватио ову ведру „полуоперу“ с приказом старе српске славе. Будући да је позориште уз књижевне часописе одиграло врло значајну улогу у формирању шире читалачке и позоришне публике, и много допринело националном просвећивању и књижевном образовању ширих слојева народа“ (Живковић, 1981:396–397), и тај чист хуманистички, образовни, па и поткрепљујући значај који су његова дела имала, свакако да се може, чак и као суштински, узети при оцењивању његовог стваралаштва.

Из угла уметничког значаја, можда не најбитнијег, али изузетно значајаног имајући у виду њену бесмртност на чијој страни је време, осврт на преовлађујућу музику тога времена може такође донекле расветлити и истаћи улогу коју је имала на Николићева драмска остварења. Као дела композитне уметности, његове драме отвориле су нови талас стваралаштва, опијан дахом италијанског романтизма и уопште европске опере. Наиме, до појаве Шлезингера, капел мајстора Књажевско-сербске банде или „оркестра који је имао задатак да свира на свим државним и црквеним свечаностима, на баловима и парадама, понекад уз хор, турска музика била је обавезан пратилац кнеза у свим приликама“ (Ђурић, 2001:131). Промена тог правца уследила је након Сретењске скупштине 1835. године, а Шлезингерово можда најутицајније дело било је „Женидба цара Душана“ које је сачинио Атанасије Николић у почаст књазу за имендан. Драма представљена у великом школском ходнику лицејско-гимназијске зграде 7. новембра 1840. године, прва је позоришна представа изведена после оних Вујићевих из 1836. године, а која је по многим културолозима била и нека врста опере.²⁸³ Бранислав Нушић ово дело које је Николић написао и приредио, означио је свакако првом српском опером, док су други у комбинацији епског и мелодрамског изналазили посебан жанр „комада с певањем“, или само (мело)драме са њеним особеностима...

7. Тумачење мотива народности и рад на сакупљању народне традиције

Атанасије Николић бавио се такође питањем реформе језика. О њој је писао више прилога који су објављивани у периодичним листовима, и расправљао је у научним публикацијама. Међутим, он је настојао да се овим непрекидно бави активним учествовањем у разноврсним областима знања и рада које се тичу друштвеног напретка, те да на један свеобухватан начин који подразумева и посредовање између књижевне прошлости и савремености, утиче на буђење и моралну оријентацију свог народа. Сасвим нову димензију о

²⁸³Шумаревић наводи да је Атанасије Николић још у време извођења својих представа у Новом Саду током 30их година XIX века, у свом комаду „Алписка пастирка“ која је такође била певана, показао „своје мелодрамске наклоности, које ће у Крагујевцу, са *Женидбом цара Душана* развити, готово, до опере.“

Николићу који је као чувар народне традиције и мисли живео и радио, а која је у вези и са радом Вука Караџића, изнео је Божидар Ковачек. Ослањајући се на писмо трговца и издавача Георгија Кирјаковића Вуку из 1833, где у извештају наводи: *Такћеръ молио самъ и Г-дна Атанасію Николича землѣмѣра, ѿ Г-дна Александра Костича Адвоката, кои доста различити песама свакојки знаду; они су ми се такоћеръ обећали да ми дати буду* (Вукова преписка, књ. 6, 1912:183), Ковачек сумња „да је Николић можда био један од Вукових сакупљача“ (Ковачек, 1986:212). Свакако пре свега и писац српске историјске драме, поезије и осталих књижевних форми, и сакупљач српске поезије и анегдота, али и тумач и активист када је у питању реформа језика, стварао је, ослањајући се и на Вукова бележења (нпр. при писању драме „Зидање Раванице“ користио је две песме из Вукове збирке „Зидање Раванице“ и „Опет зидање Раванице“ (II/35. и 36.), али и своја истраживања).

У дослуху просвећености – барока, класицизма и сентиментализма, а потом и предромантизма, романтизма, као и осталих стилских праваца насталих мешањем ових идеја концептуализације, мотиве народности они су различито тумачили. Подједнако верујући да је ослањање на народну традицију неоспорно битан сегмент у одржању одређеног друштва, осим што им је приступ рада којим су народност обнављали био другачији, разликовало се и тумачење којим су схватили народност у књижевности, а у томе су обојица били у праву на свој начин. Николић је према Ковачеку мислио да је „свака умотворина која се у народу усмено преноси и којој се аутор не зна“ (Ковачек, 1986:212) народна, а мерила реформатарски надахнутог Вука Караџића била су пре свих граматичка. Вук се држао да су закон, језик и обичаји основа народности, и својим језичким критикама успео је да учини културолошки преврат.

С жељом да у народу очува и побуди дух, Николић је од 1830. године почео и да сакупља српске народне приповетке које је издао у Типографији Књажеско-Сербској 1842. и 1843. године (трећу књигу су му штампали унуци 1899). У предговору Николић је навео да их је писао онакве какве их је у приповедању чуо, или написмено добио, с напоменом да је „по гдикуо речъ болѣгъ союза ради гдигди уметнуо“ (Николић, 1842:1), а што се коси с Вуковим поимањем народности, одн. изворног, који је сматрао да оно треба да буде без икакве интервенције. Приповетке је бележио прво у Бачкој, а потом и у Србији. Након сваке приповетке Николић је бележио и извор. У предговору је такође нагласио да „оне имаю у себи важна поученія, коя ће на млада срдца а особѣто на младо паметствоваѣ и развитанѣ нѣоовѣ добро дѣйствовати; што ће младежъ ове читаюћи, лако разумети и запамтити ѿи моћи. А највећа ће полза та бити, коју ће оне причинити моћи, што ће се младежъ ове разумителне и лако понятне сатке читаюћи, кѣ читаюу побутити и навикнути. Па ако бы се по срећи ово слѣдство появило, онда бы доволно награђенъ быо“ (Николић, 1842:[II]). Прва књига садржи петнаест приповедака и то:

1. „Ко шта чини, све себи“
2. „Невиност Бог чува“
3. „Где је срећа, има и несреће, у несрећи и срећа је близу“
4. „Зла маћеха и двоје пасторчади или ко другоме јаму копа, сам у њу пада“
5. „Змај или постање неки села у Мачви“
6. „Добра срећа и вештина, боља је од јунаштва“
7. „Досетљивост“
8. „Примерна освета“
9. „Постање ђавола и јабучице човечје у гркљану или изгон Адама и Еве из раја“
10. „Ко није благодаран на орау (ораху), није ни на товару или награда неситости“
11. „Ништа није тајно, што неће кадгод бити јавно“
12. „Ера па Ера или боље је умети него имати“
13. „Непослушни синови или није, коме је речено, већ коме је суђено“
14. „И сиромашка Бог не заборавља“

15. „Ко зна зашто је то добро или не цени се човек по спољашњости“

О овој збирци народних приповедака писао је Сербски народни лист Теодора Павловића из Будима, где је Николић дотад већ објавио једну загонетку (1839) и песму „Новом Саду“ (1839), а касније и друге списе различите форме и тематике. Уредништво је најпре упутило сваку хвалу и признање Атанасију Николићу, назначавајући да је рад на прикупљању истих подједнако важан, као и на прикупљању народних песама. Међутим, увиђајући особеност самих песама које се у народу лакше памте и једнако казују имајући у виду њихову певљивост, а да је карактеристичност приповедака таква да се оне тешко од речи до речи казују, те да само у својој суштини остају једнаке, уредништво је образложило и разлог зашто „их и не можемо имати у оном смислу верне и народне, у ком нам се песме предлажу (Сербскій Народній Листъ, 1844:157). Они истичу потребу за сакупљањем српских народних приповетки осећајући да оне у себи носе чак и више народног живота него народне песме, и желе „Гд. Николићу да за г. Вуком Караџићем који је свој задатак прекрасно свршио не остане“ (Исто:158). Такође они утом Николићу указују и на то да „сваку мисао, ваља онако узети, како ту народ узима“ (Исто), односно да је не треба кориговати, јер тако више личе на приповетке неког ученог писца него на народна уста. Они му замерају на томе што тражи логички ред и консеквенцу, на ученом говору и надасве на корекцији „карактеристически речій и израженіе“ (Исто:159), а што су све замерке биле и каснијих књижевника, превасходно Вука. Занимљив је и последњи њихов коментар на уопште сам термин приповетка. Наиме, њима се он не свиђа јер по предлогу при, приповетка би значило оно, што је каквој поветки (повести) додано, док би преповетка значила „од другог чувену, или прво смишљену“ (Исто).²⁸⁴ Он само говори у прилог Николићу, јер њиме се јасно указује на уопште незрело време када је Николић одлучио да се подухвати самог посла. Друга збирка садржи следећих девет приповедака:

1. „Ћоса“
2. „Кокошија војска или Патња човечија са женом“
3. „Чудновата Црква, или добротворство награда свагда прати“
4. „Уништожење ђавола“
5. „Досетљивост помаже“
6. „Ћоса или Досетљивост побеђује ђавола“
7. „Путник и црвени ветар“
8. „Волшебни штап“
9. „Ноћило, Поноћило и Зорило, три брата рођена

Трећу збирку су му објавили унуци 1899. године, дакле седамнаест година након његове смрти, а која је заправо збир прве две у незнатно измењеном облику. Николићева потреба за интерполацијом моралисања у њима, чиме се у неку руку нарушава природни ток народне мисли, иако је прихваћена као таква, и јесте таква, могла би се ипак поимати и са супротне тачке гледања, имајућу на уму време када се он подухватио датог посла. Треба имати обзира према томе да се Николић пионирски бавио сакупљањем народних приповедака, широко притом обогативши литературу прве половине XIX века разноразним митским темама и значењима из усмене народне традиције и прошлости. Ипак фантазија – а од које је Николићева збирка сва саткана, у себи носи онај подстицајни елемент или покретачку снагу коју је је Букхарт видео као божанску, а за коју је Николић веровао да је кадра да подстакне и облагороди српски народ.

²⁸⁴„Обраду усмене прозе критиковао је Вук у предговору збирке приповедака из 1853, „рекавши да језик у Николићевој збирци *нити је чист народни, нити је језик наших народних приповедака.*“

Објављујући српску народну приповетку „Вјерни побратим, или Огледало будућег века“ у „Српском летопису“ 1831. године,²⁸⁵ Николић наводи да она *од вјека до вјека, од уста до уста, један другом приповедајући, дође и до мене, да сам моме роду на папир ставити и саопштити могао* (Ковачек, 1986:212). Њоме је он упловио у шире поље фантастике, „која се јавља као знак дубине и снаге духовне културе народа“ (Паливестра, 1989:[VII]). Приповетка говори о верним пријатељима Крсти и Сретку који су се заклели да ће један другог узајамно деверовати, али услед изненадне Крстине смрти, заклетва умало да буде прекршена. Фантастични део приче почиње када се мртви Крста појављује у свету живих, с жељом да не погази дату реч. Он уводи Сретку у подземни свет где га упознаје са судбинама грешних, а уједно му и дозвољава да и он испуни своју заклетву. Народни мотиви садржани у идејама важности одржавања задате речи, у идејама части, издајства и верности, сви они истакнути су и додатним Николићевим морализирањем, карактеристичним за његову поетику. Не усвајајући поглавито оно шта се у датом времену од сакупљача народне традиције очекивало, следио је свој инстинкт, несебично истрајавајући у тој својој намери. У једном редукованом облику, Предраг Паливестра је након више од сто педесет година објавио ту Николићеву, односно народну приповетку. Предочавајући нам је сад у донекле измењеној верзији, доказао је, да је ипак могуће, на специфичан начин, и кориговане наративе реконструисати, дати им један облик који није изворан, али који садржи и негује оне фолклорне мотиве чије истицање је и било у правом плану тог Николићевог посла.

Осим у тим приповеткама, Николић се доследно држао народног израза и његове суштине и при писању драме, али и романа. Када је 1830. године написао и објавио историјску приповетку „Љуба Миланова“, свако поглавље је означио неком мудрошћу која упућује на његову радњу, али и на ширину коју Николић поседује, будући да су све оне одраз српског промишљања и културе. Ту су српске народне пословице и делови из српских народних песама „Женске сузе чине човека невољна“, „Учини добро, не кај се, Учини зло, надај се“, „Да видите високе Дечане, Код Призрена града бијелога, Задужбину краља Дечанскога“, „Гди је опасност близу, Ту је помоћ још ближа“, „Трпљен, спасен“, „Радост и жалост једна другу измењује“, „Како језде кићени сватови! Благо двору у који ће доћи!“. Ту су и стихови „Не пада јој сан на очи, Већ јој пада јад на срце“, затим „Тешко другу без друга, И славују без луга“ итд.

У „Србском славују“ који је сам уређивао, Николић је штампао и песме које се у Бачкој, Срему, Банату, Славонији, Хрватској и осталим пределима певају, „било од стари народни, било пак ново састављене, љубавне, друштвене, само да су моралне, песме“ (Николић, Честица II 1827:[87]) и „за увеселеније оног који весеље љуби“ (Николић, Честица I 1827:[71]). Прва збирка песама из 1827. године садржи укупно четрдесет три песме, а наредна двадесет седам песама. Трећу збирку за коју није познато да је сачувана, штампао је 1836. године, о чему сведочи и податак изнесен у одељку *Србско списатељство* „Магазина за художество, књижевство и моду“ Антонија Арнота, а који се тиче конкретно библиографије Атанасија Николћа (Год. 2, бр. 4, 1839, стр. 16). Песме су десетерачког и другог стиха, са изнијансираном римом и без ње, све питке и неретко прикладне за певање. Претежу љубавни мотиви пуни тужних осећања због расанка вољених, нежељене удаје, неверства, заљубљености итд, али има и оних које подстичу родољубиво осећање, војничко, у многим има хумора, сатире и уопште је тематски оквир разнолик, а што је типично за грађанску поезију XVIII века (Деретић, 1983:210).

Анализирајући истраживаче који су се бавили богатим песничким наслеђем XVIII и XIX века, Мирјана Стефановић наводи тумачење Милана Богдановића који тврди да се „у ствари Бранко Радичевић надовезује на традицију *грађанске лирике* из XVIII века, оне анонимне поезије мајстора и трговаца која је у једном тренутку била већ на путу да се подигне до уметничког нивоа, али је остала пригушена и савим потиснута високом, званичном литературом, и тако скоро потпуно предата забораву“ (Стефановић, 1992:8). Такође она истиче

²⁸⁵ „Вјерни побратим, или Огледало будућег века“

и врло значајно тумачење Крешимира Георгијевића којим се утврђује веза грађанске поезије и стиха Бранка Радичевића, и то управо алудирањем на збирку грађанске лирике коју је Атанасије Николић сакупио и објавио у „Сербском славују“ и у мањем броју у календару „Ружица“, а за које верује да су Бранку били познати. Према регистру песама Мирјане Стефановић која је све песме без назива (а такве су све Николићеве песме) утврдила према првом стиху, може се уочити низ преклапања песама из збирке „Сербски славуј“ са песмама забележеним у ранијим песмарицама као што су нпр. „Све птичице лепо поју“, „Руком твојом кад загерлиш“, „Финикс, дрво превисоко“, „Ах! отступи, што ме једиш?“ „Свако дело коначно има“. Ту су и песме које су забележене у каснијим песмарицама, али и оне аутентичне, само у Николићевом листу објављене.

У каледнару под именом „Ружица“, Николић је поред својих дела штампао и народне песме и анегдоте. Нарочито у издању за 1832. годину, он објављује песме грађанског стила и усмене традиције, седам љубавних, две епске песме и једну исто десетерачку, религиозне, односно хришћанске садржине. Ту је и дванаест народних анегдота, како их је освојио у календару. У питању су кратке приче из народног живота које у Доситејевом стилу имају увек јасно наравоученије. Николић је неколико година раније и драматизовао Доситејев превод Мармонтелове приповетке, те му је његово дело уопште било надахнуће и пример. На шалвив, духовит начин, Николић у тим анегдотама у први план истиче типичне људске особине појединих народа и људи, њихове страсти и слабости, настојећи да кроз те карактерне црте забави читаоце, а уједно их и поучи. Како су у то време Николићеви часописи били једни од првих (подсећања ради, кнез Милош је Књажеско-србску типографију допремио и пустио у рад тек 1831. године), неоспорно је да су они вршили битан уједињујући и охрабрујући утицај међу Србима, оживљавали неговање стиха и мудрости, а надасве навикавали народ на читање. То је период и када су се гусле све мање могле чути, те су и у том ширем погледу који подразумева уздизање и одржавање културне и политичке самосвести српског народа, Николићеви часописи имали нарочиту улогу.

„Држећи се старинског, доситејевског гледања на литературу и њену улогу, Николић је своје записе обрађивао с моралистичком тенденцијом, не схватајући праву вуковску суштину посла којег се подухватио“ (Ковачек, 1986:212), тврди Ковачек, један од ретких тумача његовог књижевног дела. Схватајући је или не, а свакако бавећи се и реформом језика о чему сведоче Николићеви преводи и прикази у књижевним листовима (између осталих они из 1831. у Српском летопису),²⁸⁶ својим неуморним трудом на сакупљању грађе, на њеном бележењу и објављивању, Николић је изузетно доприносио очувању народних мотива и њихових значења. Снагом коју они носе, оплемењивао је српску културу и одржавао континуитет оних најлепших идеја српског твораштва. Такође, његов је неоспорни учинак (као и тзв. „славеносрпских“ писаца, Милована Видаковића, Јоакима Вујића и др, а које је Вук оспоравао) у стварању прве како читалачке, тако и позоришне српске публике. Својим сентаменталистичким приступом истицања љубави према завичају, као и својим чистим и искреним идејама водиљама, Николић је у народу с успехом будио љубав према српству, према човештву и лепоти. Стога критички аспект који прво изузима друштвени и хуманистички значај његовог књижевног стваралаштва и рада, није правичан, а ни примерен. Свакако, Николићев прегалачки рад почива на оној снази оригиналног и аутентичног народног твораштва којег се с дивљењем држао и које је са страшћу сакупљао и износио. Са рефлексивном којом се човек „бори за своју потпуност, за свој људски лик, за своју извесност, најзад и за своју слободу“ (Цацић, 1975:228), Николић је пригрлио своје српске народне песме, грађанске песме, народне мудрости и проповетке, предочавајући их српским „исповедачима“ да се са више психолошких могућности и кроз сопствено – „целовитије и ефикасније изразе, а непосредније и сугестивније делујући на свест и машту публике“ (Финци, II, 1961:10—11)...

²⁸⁶Сербский летопись, Частица 2, год. VII, частица 25. У Будиму: Матица Србска, 1831: <http://digital.bms.rs/ebiblioteka/pageFlip/reader/index.php?type=numerated&id=1904&m=2#page/136/mode/2up>

8. Поетика Атанасија Николића

Николић је писао драме, поезију и прозу, уџбенике, образовне, пољопривредне и популарно-научне чланаке, књижевне приказе и законе, научне радове, а бавио се и преводилачким радом. У младости је покренуо периодичне публикације – календар „Ружицу“ (1827/29, 1831/36), забавник „Српски славуј“ (1827/28, 1836), „Домовни и опшчеполезни српски народни календар“²⁸⁷ (1831/37), а потом и пољопривредни часопис „Чича Срећков лист“ (1847/48).²⁸⁸ Најстарији српски календар са сталним именом „Ружица“ Николић је уређивао девет година, иако је излазо све до 1868. (са прекидом 1850/59) године.

У њему се осим календарског дела налазе поучни и забавни текстови, српска поезија, Николићева поезија и Николићеви „први прозни покушаји, који су били преводи с немачког *моралних повести* мармонтеловског типа“ (Ковачек, 1986:211) – поучне и популарне приповетке „Отето, проклето“ или „Неправедно именије клетва прати“ (1828), „Слуга и господар“ (1830) и „Веран слуга“ (1830). Према појединим (непровереним) изворима, године 1827. је штампао песме из позоришне игре „Аделаида Алписке Пастирке“ игране у Новом Саду (непознато је да ли је сачуван први број „Ружице“), а потом су ту и љубавне, родољубиве, духовне и друштвене песме, здравице, песме о болу, свечане и друге српске песме и анегдоте из народа које су се деценијама уназад певале и препричавале.²⁸⁹

У „Ружици“ за 1829. годину Николић је штампао своју историјску песму десетерачког стиха „Сурова неправда или зло за добро“. Дрежећи се и словенске антитезе, устаљене хармоничне фигуре у епској поезији која „у естетском смислу представља спој лирских, епских и драмских елемената“ (Сувајџић, 2010:213), Николић је успео да у духу народне традиције дочара период непосредно пре него што је Немањић отпочео уједињење Срба у једну државу и основао династију која је владала два века. У питању је приказ односа краља Радослава и бугарског краља Бодина, кога су Грци ставили у тамницу. Након што га је љуба Бодинова дозвола у помоћ јер Јаквинта није успела да златом искупи свог супруга а Радослављевог синовца, српски краљ прерушавајући се у просјака га ослобађа. Међутим, након извесних година,

„Скупи војску Бодин јунак млади,
И учини неправедно дело,
Те отимље стричеве државе,
И за добро оће зло да врати“ (Николић, 1829:63).

Дрежећи се „календарског манира писања у стиховима“ (Матицки, 1986:5), осим што је често објављивао сентименталне, грађанске (љубавне) и историјске песме у својим листовима, слично је чинио и у другим. Чезнући за старом славом средњовековне независне царевине коју је предводио велики Душан, а охрабрен и устаничком струјом коју је покренуо велики Карађорђе, писао је прикладну поезију углавном „по клишеу народног епског десетерца у песмама историјске тематике“ (Ковачек, 1986:211). За „Подунавку“ је писао већи број песама („Подунавки“, 1843; „Радост радости“, 1843; „Подунавка“, 1843; „Повратак ГГ. Вучића и Аврама“, 1844; „Богојављање“, 1845; Песма на дан светог Климентија, 1848; Бој Маџара са Србима на Томашевцу, 1848), које су махом активистичке и пригодне. Николић у њима обележава покретање самог листа, прославу празника, велича родољубље, подстиче дух народности и буђење националне свести, истиче славне српске јунаке, оживљава оне карактерне особине српског народа које су током векова биле потискиване, хвали српске

²⁸⁷ „Домовный и общеполезный народный календарь“

²⁸⁸ Био је то трећи лист који је почео да се штампа у Србији онога доба (после „Српских новина“, и „Српског улака“ и једини пољопривредни лист из тог времена (Матицки, 1986:5).

²⁸⁹ Библиотека Матице српске је за период кад је Николић уређивао календар „Ружицу“ дигитализовала листове за 1829. и 1832. годину (1827/29 и 1834/36 – немају).

владаре, помиње специфичне географске регије... У време кад се народ задојен идејама „политичких слобода“, „социјалне правде“, „националног јединства“ током ослободилачке револуције 1848. године заносио великим надама и „пијанством речи“, а које се претопило у рат, беспуће и колеру, како у Европи, тако и код угњетаваних Срба, Николић је написао и песму „Мати Србија“. Песму је издао самостално 1848. године,²⁹⁰ а две године касније и у српском календару. Реминисценцијом на кључне догађаје из српске средњовековне историје, Николић се осврће на однос бечког ћесара и српског народа одбеглог у „туђинство“ које је превео Патријарх Арсеније Чарнојевић, да би трагично виђење српске прошлости кулминирало најсвирепијим недељима које бездушни Мађари чине невином народу. Желећи свом народу слободу и избављење од „душмана клети“, ова песма сва је испевана у духу правде и жеље за одбраном српства.

Николић је писао и за „Голубицу“ (Јакшићева Пава, 1840), за „Српски летопис“ (Брада, 1831; Вјерни побратим, или Огледало будућег века, 1831; Цариград, 1831), као и „Српски народни лист“ (Загонетка, 1839; Новом Саду, 1839; Добро Дружство, 1844; Србски спомен, 1844; Слово Петра Великог, самодржца всеросијског, о морепловству и успјешном напредку руског народа, 1844; Ахмет: источна приповедка, 1845; Драгутин Драгој, 1847; О Србљима у Унгарији, 1847), за „Шумадинку“ (Загонетка, 1855), за „Магазин за художество, књижевност и моду“ (Минерва Србији, 1839) итд.

Песма „Минерва Србији“ објављена је у априлу 1839. године, непосредно пре него што је добио писмо од Димитрија Исајловића у коме му је упућен позив да у Србији при ново заведеном Лицеуму Књажеско-Србском предаје математику. Свечаним стилем, укрштајем различитих мотива и стилова, Николић пева у част кнеза Милоша Обреновића. У песми се смењују строфе са по два десетерца, два шестерца и једним седмерцом. Николић уводи римску богињу Минерву, чувеног Орфеја, нимфе и бога Зефира из грчке митологије, не би ли сви скупа осветлели и озарили „Србске славе и дике“ и славили „на вјек Милоша“ (Николић, 1839:113). Исте године док је радио у Мункачу код грофа Шенборна, у Српском народном листу Теодора Павловића је објавио и песму „Новом Саду“. Ова песма посвећена је успешно изведеној представи „Кир Јања“ у реализацији Србског дилетантног друштва у Новом Саду, а што је назначио у фусноти позивајући се на чланак објављен у истом листу претходне године. Десетерачким стихом, Николић с поносом хвали младе соколе што „представљају позоришне игре“ и украшавају постојање Новог Сада. Њоме Николић посредно предочава и став о установљењу позоришта по коме оно представља конститутивни елемент нације, те указује на образовну улогу коју позориште може да има по развој друштва, посебно имајући у виду да је и сам изводио представе у Новом Саду пре нешто више од десет година.

Године 1827. када је покренуо своја прва два листа, Николић је драматизовао Доситејев превод истоимене Мармонтелове приповетке „Аделаида, алпијска пастирка“. Драму је најпре представио у позоришту у Новом Саду, а нешто више од деценију касније на Лицеју у Крагујевцу. У ово остварење Николић је унео Доситејеве и сопствене песме, које имаху моћ да „возбуди у души“ осећање дивљења и прочишћења. За разлику од изведбе у Новом Саду где не знамо ко је компоновао музику за песме у драми, познато је да му је подршку при компоновању за извођење у Крагујевцу пружио диригент Јосиф Шлезингер. Прожете уметничким и родољубивим надањућем, те су песме све биле обојене наслагама класицистичко-просветитељског реализма, прелепе и озбиљне – „музике божество“. Насупрот стереотипним мотивима комедиографског поступка у коме се ликови прерушавају у сталежно више слојеве са циљем достизања неке користи (Шнајдерски калфа 1824, Лажа и паралажа 1830, лажни барони...), Николић се определио за драму у којој се младић племић прерушава у пастира. Тим одабиром садржаја за драматизацију, он се следствено окренуо природном човеку – неисквареним цивилизацијом. Да би се приближио доброј, вредној и благој девојци,

²⁹⁰Доступна је на дигиталној библиотеци Матице српске на адреси <http://digital.bms.rs/ebiblioteka/pageFlip/reader/index.php?type=publications&id=4036&m=2#page/1/mode/2up>.

младић тако не посеже механизму вербалног додворавања што ће касније у српској драми бити чест случај (коришћење страног и исквареног језика како би се у друштву показали вишим и ученијим), већ он свира префињену, „плачевну“ и озбиљну музику. Знајући да „исто жалостно и плачевно поянћ има у себи неко услажденије“ (Обрадович, 1807:379), младић успева да обузме девојчино чисто и велико срце... Иако је приповетка са одреда племенитим људима велики изазов за драматизацију, хуманистичка страна пишчеве личности оваплоћена моралистичко-дидактичким сентиментализмом, успешно је драмски поетизовала тај идеални и ауратичан тип којим „све што се дотиче све се украшава и возвишава“ (Исто:376). Апотеоза врлине – основна мотивација Аделаидиних поступака, заносно је деловала на поступке свих јунака у драми, а познато је да публика на њу такође није остала равнодушна.

Почетком четрдесетих година XIX века, након искуства стеченог при позоришном деловању у Новом Саду и раду на уређивању различитих листова, почео је да сакупља и српске народне приповетке. У духу времена у коме је живео, бележио их је онакве какве их је у приповедању чуо, или написмено добио, а објавио их је деценију касније у Типографији Књажевско-Сербској, 1842. и 1843. године (трећу књигу су му штампали унуци 1899). О њима је писано у претходном поглављу. Иако Николић наводи да их је писао онакве какве их је у приповедању чуо, или написмено добио, с напоменом да је по коју реч где склад налаже уметнуо или изменио, према критикама изгледа да је у томе и претерао. Без обзира на његову неутољиву потребу да уноси народне мудрости и морализирање у сваки свој жанровски облик, те приповетке су са својим садржајем, мотивима и значењима које носе, од непроцењиве вредности, посебно имајући у виду време када су настале и намеру с којом их је Николић забележио.

У „Српском летопису“ Николић је објавио путопис под називом „Цариград“ (1831). То је превод немачког текста француског барона Теода Реноарда д Бизијера (Teod Renouard de Busiera). У потоњем поглављу „Примѣчания“, Николић је коментарисао свој превод, образлагајући и мишљење о потреби реформе језика. Увиђајући Вукову ортографију и примајући је, Николић је писао да су „писма знаци тонова, а тон мора бити јединствен, а не сложан“ (Николић, 1831:133). Стога је алудирао да су „писмена“ (слова) као што су „дебело іер њ, које се при концу рјечи као крља прилепи, и као накићени логов који ништа не вуче стоји, никаквог тона не ма ; даклем то може се са свим изостати, и као непотребно и излишно искључити се“ (Исто:134–135). Исто је извео и за слова ђ и њ, а како би јасније предочио да се са старом ортографијом тешко излази на крај, уз поменути путопис, изложио је у истом броју и једну подужу историјску песму. У наредној свесци „Српског летописа“, Николић другачије приступа белетристичкој прози. Уместо да преводи, он објављује српску народну приповетку „Вјерни побратим“ (1831) за коју је тврдио да је с колена на колена дошла и до њега, те ју је могао да стави на папир и саопшти свом роду. О њој је такође писано у претходном поглављу.

С уверењем да пре других сопствена прошлост треба да се негује и развија, 1829. године је написао, а потом и објавио (1830) и „једну романтичку повест“ о сердару Милану Жарковићу и његовој љуби, под именом – „Љуба Миланова“. „По опробаном клишеу србизирања и историзирања конвенционалних сижеа, радњу романа је сместио у време *кад је Стефан Душан на оца свога Стефана Дечанског ударио, њега уништио, а себе владатељем прогласио*“ (Ковачек, 1986:211).²⁹¹ Реално позиционирајући ликове у одређено време и специфичну народну културу, држећи се народног израза али и драмског дијалога, Николић у овој приповетци иступа изразито сентименталистички. Љубав према завичају исказао је низом мудрости и стихова којим је већ показао да нашироко располаже и с њиме несребично барата, а које су заправо исходиште оригиналних народних израза и њихове лепоте. Књигу је посветио ујаку зхваљујући му се што му је помогао да крене да студира филозофију у Ђуру. „Љуба

²⁹¹У то време и у том стилу је највише писао Милован Видаковић.

Миланова“ садржи и одштампану литографију – илустрацију која је потписана Николићевим иницијалима. Могла би симболизовати и истакнутији положај жене, али у дубоко патријархалној средини...

Осим у Љуби Милановој, Николић је главну улогу жени наменио и у десетерачкој песми „Јакшићева пава“. Са жељом да оплемени појединца и свој народ, за београдски књижевни лист „Голубица с цветом Кнежества србског“ (1840) чији је уредник био законописац и жестоки противник Вукових реформи Јован Хаџић, написао је ту песму. Историјске садржине, она говори о ћерки Јакшићевој која куди краља Драгутина због убиства њеног оца, првог тајног саветника старог Уроша. Пишући је у десетерцу, Николић разматра трагичност судбине Краља Драгутина, коме је отац за живота обећао круну и узбунио у њему жељу за њом, а исто није испуњавао. Како је краљевића находила лоша судбина или злополучије које му није наговештавало исправан пут којим би ишао, њему су се пред очима јавила два...

„Или отца стара и нејака
Са крвавимъ да побѣдимъ мачемъ,
И невољна да принудимъ бѣдно
Да ми круну преда за живота;
Ил' укорѣ одъ свѣта да трпимъ
Да є круна за мене юнака,
Давно б' ми є отацъ уступіо.“
(...)

Трагични јунак коме сваки избор задаје невољу, након што је одабрао један – гори од другог, суочио се са савешћу, готовом до смрти. Исход у коме Драгутин олакшање своме срцу не налази, Пави бива довољан.

„Кудъ годъ очи сузне моє бацимъ,
Одъ свуда ми пропасть одговара“
(...)
Я самъ незнамъ гди самъ и шта ли самъ. –“

Прихватањем кривице, Драгутин је подлегао неприкосновености поретка, и тиме отворио простор трагици човека историјског оквира. „Суочен са последицама своје моралне кривице или пак са својом неспособношћу да избегне рђав исход“ (Несторовић, 2016:13), такав јунак с доживљајем моћи као извором патње, Атанасију је био инспирација и при писању српске историјске десетерачке драме по њему назване – „Драгутин краљ српски.“

Стилским контекстом где је складност (на грчком *homoeteleuton*, на латинском *similiter desinens*) својство и формула српске традиције, у којој „свака једноставност тежи најближој истини и савршенству“, моделовано је то „жалосно позорје у 5 дејствија“. Јован Суботић у свом научном делу „О србском стихотворенију“ из 1845. године наводећи да „овај наш чисто народни стих одговара француском Александринском, и народном немачком Нибелунгском“ (Суботић, 1845:43), залагао се за његову употребу у драми. Тако течни стихови који су много лакши од стихова учених стихотвораца, „по природи јамба (двосложне стопе) ближи су простом говору, а својом правилношћу нашем уву таки се као стих јавља“ (Исто), наводи он. Дрину „Драгутин краљ српски“ у којој се сукоб страсти и разума протеже кроз моралистичко-сентиментални доживљај историје и традиције, и у коме извор трагике почива на моралној кривици јунака коју проживљава кроз целу драму, за Николића је издао четири године касније 1844. године у Новом Саду Јован Каулициј, син Николићевог кума Константина Каулиција. У аутобиографији Николић је писао да ју је написао пређашњих година, док је живео у Новом Саду. Будући да је Николићев боравак у Новом Саду трајао од 1824/37, а да је засигурно до 1826. није написао јер би је тада изводио у свом позоришту, Ковачек верује да се то збило

1831. године, „када је, склањајући се од колере боравио залудан на салашу свога кума Константина Каулиција (Ковачек, 1986:213).²⁹² Моралне и људске дилеме, питање страсти као рационални поредак, и неуптино естетско уверење Атанасија Николића да је нужно истицати добре и етичке стране српске народне културе, прожети су у драми „Драгутин, краљ српски“. „Оптужба невиних, јаки сукоби и обавезно кажњавање злих, као сентиментални и морализаторско-дидактички пасажии европске мелодраме“ (Милинчевић, 1985:94), испољавају се у присуству низа народних мотива и њене филозофије и историје на којима је настала драма, а који неретко говоре о издаји, кажњавању и покајању, а све у сагласју и са хришћанским катахизисом од ког Николић такође никада није одступао. Неизбежни раскошни описи природе типични за српску народну песму, у функцији су наговештаја веома развијеног унутрашњег живота трагичног јунака, који уз обиље монолога показују специфичне карактерне особине краља Драгутина поникле на патријархалном схватању живота, а у сукобу са страшћу. Душан Михаиловић је истражио паралелизме Шекспирових и српских драма у XIX веку и изнашао сличност краља Драгутина и Шекспировог Магбета. Понесен узбуњивачем или „подстрекачем“ Вујицом Мучевићем (сличну улогу је имао и Жарко Огњеновић сердар – љубимац узурпатора легалне власти краља Вукашина у драми „Зидање Скадра на Бојани“), поистоветио је Драгутина са исто тако добрим и слабим Магбетом.²⁹³ „Драгутин је жртва сопствене амбиције, злих људи и нечастивих сила (...). Попут Магбета који је убио сан, Драгутин је убио и себе, и мир, и спокојство, и наду, и веру, и сан,“ наводи Душан Михаиловић (Михаиловић, 1984:207).

Националне драме Атанасија Николића у којима се укрштају вишестране литерарне наслаге – Стеријине, Стефановићеве, Вујићеве, потом Шилерове и Шекспирове, а пре свих сопственим сензибилитетом сачињене, међу првим су драмама моделоване на тај начин.²⁹⁴ У духу српске народне епске поезије, али и ритмичношћу и мелодичношћу њених стихова транспонованих у српску историјску драму, Николић је осликавао али и одржавао континуитет народног живота. Комбинујући „опште људске идеје са националним“ (Ковачек, 1986:214), а примењујући метричка правила симетије и склада, Николићева историјска драма почела је да преузима улогу десетерачке поезије, будући и даље херојски доживљај света – јунаштво и човештво (садржано у српској народној песми и осталом усменом предању), који уз светосавље и поштовање предака чине основу на којој почива особеност и духовно јединство Срба (Јанковић, 1991).

Интензивнији период Николићевог драмског стваралаштва се одвија током тих педесетих година XIX века када наставља сарадњу са Шлезингером, и у чијем оквиру је написао још три драме. Транспонованем народних песама у драме, сачинио је оперу „Женидба цара Душана“ (1840) о којој је писано у делу који описује Николића као либретисту, певача и режисера прве српске опере, затим позоришну игру с пемама „Краљевић Марко и Арапин“ (1841) и драму „Зидање Раванице“ (1846), све уз подршку овог великог капел-мајстора књажеско-српске банде. Основне поступке којима се Николић руководио док је стваро, утврдио је Ковачек: „Одаберу се песме које садрже хумористичке [могло би се рећи упадљиве] тонове. У песми „Женидба Душанова“ то су поступци *млађаног Бугарчета*, па и Тодора

²⁹²„Драму су, колико се зна, играли у Добровољном позоришту у Крагујевцу, 1850, у тзв. Омладинском позоришту у Београду, 1857/58, у Театру код Јелена 1847/48 са бенгалском ватром и сликовитим *табло*-ом, у Аматерској дружини у Новом Саду“ (Ковачек, 1986:213).

²⁹³Михаиловић је такође између осталих нашао сличност Николићевог волшебника Владана са Шекспировим Аријелом и Проспером из драме „Буря“. Дајући му натприродне особине, сличним код видовњака из усмене народне књижевности („има чудесну способност да буде и невидљив и у стању је да покреће громове по сопственој жељи, на страни је добрих и праведних људи, али немоћан да физички било шта предузме“ (...), може као и Просперо да утиче на људе са даљине и да њима управља по жељи (Михаиловић, 1884:76), он осим што представља провиђење краља Драгутина, одн. глас који му указује на последице које произлазе из насилног отимања власти, он је и „право оличење Драгутинове савести“ (Исто:206).

²⁹⁴Непосредно пре него што је Николић почео да пише драме у десетерцу, Сима Милутиновић Сарајлија је написао 1829. а штампао 1837. године „Трагедију Обилић“.

везира, у песми „Опет зидање Раванице“ таква је „казнена експедиција“ Милоша Обилића против Југовића, а у песми „Марко Краљевић и Арапин“ сцена у новом хану. Ти се елементи потенцирају и разуде – тако је Николић поступио с епизодом Марка, ћир-Пуље и Симе. Драматизацији се додају музички, певани елементи да би се учинила што забавнијом“ (Ковачек, 1986:218). Мелодије песама одговрају сентименталистичко-родољубивом осећању јунака представљеног у драми.

Рукопис драматизације српске народне песме „Женидба Душанова“ која према Деретићу „спада у највеће домете српске јуначке епике“ (Деретић, 1987:30), и у којој главну улогу игра писац, изгубљен је. О њој дознајемо у документима и периодици која је обавештавала о крагујевачким и извођењима у „Театру на Ђумруку“, и то највише о начину представљања саме драме.

За драму „Краљевић Марко и Арапин“, Николићу су истоимена и друге народне песме дале сиже за писање/извођење драме о овом великом идеализованом српском јунаку.²⁹⁵ Драмму је сачинио за 12 лица, али да се не би замерио Турцима из београдског града, на позорници нису дејствовали турски цар и царица. По питању композиционих принципа ове (мело)драме, претежно уверењима Ђорђа Малетића изнетим у „Српском народном листу“ (1844), дошло се до закључка да Николић није успео с нарочитим успехом да превлада епску нарацију (Ковачек). Малетић му замера на неадекватном вођењу драмског тока, питајући га: *гди је... читао, чуо или видио [!] да се главно дело драме, око ког се сва дејствовања врте, изван позоришта, и то приповедањем представља?*²⁹⁶ Присутно је и тумачење да је Николић прибегавао музици и песми управо „да би задржао пажњу гледалаца.“ То уношење музике, мелодрамског елемента, свакако да је био један од начина којим је Николић успевао да у делу досеже епски патос. Из алузије на неадекватан развој динамике, на недовољно јачање драмског заплета, развучене праволинијске заплете или на постављање „црних и белих фигура у драмској радњи уместо развијених карактера“ (Фрајнд, 1987:12), може се уочити оскудност драмског квалитета овог и сличних историјских позоришних дела. Међутим, треба имати у виду да и одабир саме теме, у неку руку, одређује саму потентност дела. Када прича или главни јунак у себи уопште немају елементе драме, наравно да је незахвалано направити драму и да је теже постићи ефекат трагичности. „Епика је драми наматала наративне схеме радње које нису одговарале драмској композицији (...). Карактерне одлике одређених личности нису се могле много развијати, а нарочито се нису смеле мењати тако да поремете већ устаљену слику коју је о овим ликовима имала публика одгајена на народној песми“ (Исто).

Насупрот Малетићевој критици, стоји и једна рецензија од 24. фебруара 1848. године, написана након изведбе у „Театру код Јелена“, а која је исто као у „Театру на Ђумруку“ имала веки успех. У њој сазнајемо:

„Колико је сам предмет по себи Србину мио и пријатан, толико је и труд позоришника са трудом старог и врсног капелмајстора Ј. Шлезингера око пјесама положена особиту нам причинио забаву. Позоришници наши овом приликом осведочили су, да у красној умјетности не заостају, већ ревносно настојавају све се више приближавати савршенству. Они су сви тако представљали, да их довољно похвалити не можемо. Господина Олга Поповић и госпођа М. Крчединевца представљале су виле, и заиста тако су на бини изгледале и тако умилно у спроводу добро удешене банде пјевале, да смо их скоро као праве виле, како их народне наше

²⁹⁵ „Од 435 стихова песме *Краљевић Марко и Арапин* (Вук, II/65) он је у драму, без промена или са занемарљивим варирањем, унео 402. Уз то, узео је, опет не мењајући скоро ништа, деветнаест стихова из песме „Марко Краљевић и Љутица Богдан“ (Вук, II/38) и двадесет стихова из песме „Марко Краљевић и кћи краља арапскога“ (Вук, II/63). Додамо ли томе и целу лирску пему „Не утони, не закољи“ (Вук, I/503) која се у драми нашла као једна од певачких нумера, испада да је од укупно 829 стихова драме 453 народних; пет седмина стихова драме директно су узети из народне поезије. Па ипак, Николић није једноставно и најбуквалније преточио народну песму у драму. Од шест лица из песме Николић је у драму увео само четири“ (Ковачек, 1985:214)...

²⁹⁶Преглед позоришне игре *Краљевић Марко и Арапин*, Српски народни лист 9/1844, бр.44:348, у Ерчић, 1974: 75.

пјесме представљају, сматрали. Г. Крчединац представио је Арапина, као и Протић Краљевића Марка, онако као што су захтевале херојичке роле њине. Г. Павловић у роли Ђур Пуље Меанције толико је вјештине показао, да су они, који га добро не познају, у том уверењу остали, да је оно заиста цинцар а не позоришник наи био. Тако исто и остали позоришници, равно као и дилетанти, због доброг представљања заслужују хвалу“ (Томандл, 1956:76).

Подсећањем на „народно-карактеролошки идеал“, Николић је истицао човекову изузетност у борби за правду и људске вредности. Јунак по души и вољи народа, Краљевић Марко био је узор свега јунаштва словенског. Николић је знао да величањем идеала људског савршенства у Марковим и делима других српских јунака, слично некадашњем величању грчких богова, осим што доприноси јачању вере у сопствене снаге и у јуначки доживљај света, да тиме духовно уједињује и ојачава сопствени народ, а што му је при стварању дела и био циљ.²⁹⁷ Публика је показала пуно смисла и разумевања за ову врсту представа и одушевљено је прихватала драме јуначке садржине. Оне осим што су одговарале духу и народном осећању националне слободе и привржености традиционалној прошлости, осведочавале су „управо својеврсне одлике и самог менталитета ових старих Београђана, надахнутих ослободилачким идејама“ (Исто:9). „Реч и гест, појава јунака и ток радњи и догађаја, жива реч и покрет, то је привлачило (како) прве посетиоце Театра на Ђумруку“ (Николић, М, 1971:58), тако и гледаоце „Театра код Јелена.“ Позоришну игру с песмама „Краљевић Марко и Арапин“ чува Библиотека Матице српске и Народна библиотека Србије.

(Мело)драма у три чина с певањем „Зидање Раванице“ (1846) сачињена је такође по народним песмама, претежно двома из Вукове збирке: „Зидање Раванице“ и „Опет зидање Раванице“ (Ковачек, 1985:216–217). Ковачек је истражио да је „Николић нарочито много користио варијанту у којој је нелепа улога Југовића веома наглашена.“ Он наводи да је „Николић покушао да одбрани и заштити Југовиће од народне пресуде о њиховој саможивости и бахатости“ (Исто). Драма је употпуњена Шлезингеровим аријама који осим што је компоновао песме, обучавао је и глумце у певању. Нештампану драму извело је први пут Ђурковићево театрално друштво 28/9 септембра 1847. године у „Театру код Јелена“,²⁹⁸ а иста је била на репертоару под Николићевим надзором не за дуго. Будући да је рукопис 1849. године пропао приликом пожара старог здања где је Николић и становао, касније су то дело представљале различите позоришне трупе, али не све на начин који је Николић поставио. Дело се играло у Новом Саду и Београду у различитим режијама. Увидевши недоследност након једне изведбе из 1869. године у Народном позоришту у Београду, незадовољан се „нарочито љутио на позоришну управу“ (Исто). То је открио Ковачек у листу „Видовдан“ из 1870. године, где је забележено како се Николић срди на управу позоришта, за коју вели да је могла да га замоли „да он провери текст и контролише глумце, али га нико ни за шта није питао, па се дело изводи под мојим именом, а без мог саизвољења“ (Исто). У критици у „Видовдану“ (бр. 85. од 21. IV) Николић износи „да најважнији моменти „Зидање Раванице“ *осташе у мртвилу и не произведоше у публици никаква осећања. А ти најважнији моменти су: кад се Раде Неимаре жали цару Лазару на Југовиће, па се цар наљути и изрече онако грдну осуду; кад Милош Обилић изјављује Југ Богдану и Југовићима царску заповест; кад Царица жали за оцем и браћом и кори цара Лазара; кад Милош Обилић са страхом ишчекује шта ће га снаћи, што није заповест царству извршио; прелазак из жалости Царице Милице у радост кад види оца свога и браћу своју...*“ (Исто).

Николић иначе није настојао себе да представи као неприкосновеног ствараоца врхунске уметности, отворено рекавши за представу „Краљевић Марко и Арапин“ да је њоме „желео да задовољи публику, која чезне за таквим делима с песмама“ (<https://www.snp.org.rs/enciklopedija/?p=7970>). Прелетање у дух оних „златних времена кад су

²⁹⁷Како су Аполон и други грчки богови били ујединитељи грчког народа, и српски јунаци о којима се најпре певало а потом изводило, будили су и развијали свест о српском идентитету, јачајући српски карактер.

²⁹⁸Постоје подаци да је ова представа на репертоару Кикиндског српског позоришта 1846. године.

врли јунаци сјајним својим делима род наш дичили“ његов је основни био циљ.²⁹⁹ При удешавању драме „Зидање Раванице“, Николић је настојао да у пригодном сашивеним оделима представи српску господу (племство), да укаже на однос владара према неимарству у средњовековној Србији, али и да истакне мудрост врлих јунака какав је био Милош Обилић. На сцени Народног позоришта забележена су 24 њена извођења за чију музику су се побринули Јосиф Шлезингер и Даворин Јенко (Поменик, 1899:44). Николићева драма која се најдуже одржала на српској сцени, до 1894. године, према Малетићевом сведочењу увек је кућу пунила (Малетић, 1884:340).³⁰⁰

Потреба за обрадом значајних догађаја из српске историје, за величањем њене славе као и подвига омиљених јунака, резултат су како националних и политичких прилика XIX века у Кнежевини Србији, тако и наклоности ствараоца да их овековече. Дидактичка претензија – срж Николићеве историјске драме (најосетљивије врсте уметности, „чија садржина, појава на позорници и рецепција у већој мери зависе од чинилаца који немају везе са књижевношћу“ како се то дешава у другим драмским врстама), присутна је и у потоњој етапи Николићевог стваралаштва. Истичу се тако још два историјска дела, трагедија „Зидање Скадра на Бојани“ (написане 1859/60 а штампане 1861) и драма „Краљевић Марко и Вуча ђенерал“ (у исто време написане и штампане).

„Памтећи ваљда Малетићеву критику, Николић је одступио од метода директног преузимања песама. Узео их је само као тематску подлогу на којој гради своје литерарне грађевине. У прозни текст веома ретко интерполира цитат из народне песме или се Николић лати десетерца, и то само у *Зидању Скадра*“ (Ковачек, 1986:218). Тему трагичности човекове судбине или о неизбежности трпљења казне, одн. смисла идеје жртвовања, Николић је обрадио у трагедији сачињеној по мотивима истоимене народне песме „Зидање Скадра на Бојани“. Снага коју Вукашин мора да трпи по казни зато што жели славу Немањића да присвоји, симболизована је снагом неимарства средњовековне Србије, и муком коју краљ носи због узиђивања снаје.

Трагедијом „Зидање Скадра на Бојани“ Николић се иначе надовезује на драму „Смрт Уроша петог“ у којој заведени, „слабомоћни“ и успавани цар скида тешки терет са своје главе и намеће га Вукашину проглашавајући га краљем. Односи мутних наступа намесника којима је Душан предао поједине области и учинио их намесницима, и који сада траже да буду сваки за себе самосталан, и Зетске властеле која би да одржи традицију Немањића и која Душана уз највише поштовање једино оптужује због тога „што не подизаше племиће и властеле Зетске, кои' доста врсни' бияше у земљи; но Мрњавчевиће узвиси, да славу србску разоре“ (Николић, 1861:8), уткани су у срж дела. Ту се осуђује лицемерје и лаж оних који се краљу клањају, а на страни га проклињу, и мукотрпан положај краља који „с осмехом блаженим њихове поздраве прима, а не верује им“ (Исто). Раздор народа, питање легитимности власти у Србији за време грађења значајаног епископског центара Скадра, и проклетство судбине или злополучије у положају краља, расточени су тако његовим историјским положајем. Краљ је имао два брата, историјског деспота Угљешу и неисторијског војводу Гојка. Крећући се између легенде и историје, митским удешавањем које је подразумевало укључивање вила, неба, природе и осталих фантастичних елемената, Николић је ову драму позиционирану у одређено време и амбијент, обликао сасвим људски. Судбина краља који не припада династији која је пре њега владала два века, таква је да му не допушта зидање града којим ће учврстити своју власт и славу. Стога он мора да принесе жртву на откуп, а то је оно вечито трпљење симболизовано у мучној снази његове снаје, младе супруге неисторијског војводе Гојка, једине кадре да да темељ његовом царству.

²⁹⁹Крагујевчанин, „Српске новине“ 17/1850, бр. 58. Стр. 250, у Ерчић, Властимир, *Историјска драма у Срба од 1736. до 1860.* Београд: Институт за књижевност и уметност, 1974. Стр. 106.

³⁰⁰„Представа се играла на разним странама, и много и дуго (...). Играју је омладинци у Београду 1857/58, па поново 1863, аматери у Шапцу шездесетих година, аматери у Крагујевцу 1869, игра се у путујућим дружинама, у Кнежевићевој и Протићевој нпр.“ (Ковачек, 1985:216).

Драмом „Краљевић Марко и Вуча ђенерал“ Николић такође иступа из дотадашње концепције писања у епском десетерцу. Историјска драма о подвизима Краљевића Марка при ослобађању српских војвода из тамнице мађарског ђенерала Вуче, „нема ниједног стиха, али, истини за вољу има је расуте по драми „прозе“ којом је цитирано око 130 стихова из песме, нешто више од трећине (Ковачек, 1986:219). Разговори три побратима Милана Топлице, Милоша од Поцерца и Косанчић Ивана с њиховим оцем и „поочимом“ Старим Топлицом, сачињени су кроз мноштво развучених „поучителних“ мисли или „огољених наравоученија“. Као писац еспске традиције, Николић је и даље веровао у дидактичку, моралистичку и историјску улогу драме, у њену моћ да побуђује и одржава дух народности и историјске свести. У времену промена поетичких парадигми у књижевности, када приче о борби добра и зла које карактеришу класицистички поглед на свет бивају превладаване предромантичарским и романтичарским увидом у „структурирање“ радње у којима се тежиште с историјско-легендарне прошлости српског народа – колектива, премешта на унутарњу борбу јунака – појединца, Николић је писао ову драму. Са жељом да одржи култ јунаштва и идеал епохе који је за њега човек који несебично извршава своје људске и националне дужности и за које не тражи никакве захвалности и надокнаде, сачинио је овакву драмску форму, и даље доследно обогаћујући је бројним народним умотворинама, које с једне стране изгледају усиљено, а с друге врло годе читаоцима која их с емпатијом прихвата. Како је то и време натегнутих односа с Мађарима, с алузијом на помирење Срба и Мађара која се нарочито препознаје на самом крају драме, Николић је настојао да том пригодношћу и активизмом утиче и на побољшање односа ова два народа. Драму „Краљевић Марко и Вуча ђенерал“ није познато да је ико изводио, „ваљда због сувише очите апликације на политичке прилике шездесетих година XIX века“ (<https://www.snp.org.rs/enciklopedija/?p=7970>).

Желећи да одржи сећање на кнеза Михаила кога је изузетно поштовао, након његове погибије написао је и трагедију „Смрт књаза Михаила Обреновића III“ (1869). Осећање наклоности према дојучерашњем владару основна је ауторова мотивација била при писању дела. На штампаној музикалији која садржи песме и партитуру за ову трагедију стоји да је „дело добило награду из књижевног фонда г. Илије Коларца.“ Трагедија није штампана, а не зна се да ли је рукопис сачуван. Података о извођењу драме такође нема. Штампана музикалија садржи ноте, литографију кнеза Михаила и три песме, и она је једини извор из ког се црпе подаци о драми. То су свечане и певане песме које је такође написао Николић, мелодије је сачинио Јосиф Шлезинер, а партитуре за клавир С. Кох-Кухач.

О драми у три чина „Обмана или три побратима“ за коју поједина истраживања казују да је настала 1869. године, такође се нарочито не зна. Постоји прецизан податак да је изведена у Народном позоришту у Београду 7. септембра 1899. године, дакле седамнаест година након Николићеве смрти. Као редитељ дела потписан је М. Цветић. Реприза је играна наредног дана, 8. септембра исте године (Петровић, 1993:142). Осим тих датума наведених у поменицима рада позоришта, о самој представи ништа више није доступно.

Уверен да наш народ оскудева у „добронаравној настави“, те да је то узрок малаксавости добронаравности у нашем народу, у својим седамдесетим годинама Николић пише књигу „Буквица среће и блаженства“ (1870). Упућена српском сељаку и сеоској омладини, ова прича даљи је одраз Николићеве тежње да омладини срце и душу облагороди, те да српског грађанина оспособи да користи „својој мајци Србији“. Доследно свом целокупном књижевном стваралаштву, у коме је интерполација мудрости и песама у своја изворна дела нужна исто као и потреба да се оне сакупљају па и самостално објављују, Николић и кроз ово дело којим предочава низ поучних слика из народног живота, умеће најразноврсније и пробране мудрости из српске народне и стране литературе. Прича говори о Благоју који је постао народни учитељ, те му се указала могућност да младеж васпитава у „разумне, увиђавне, веште, поштене, честите, верне цркви и отаџбини и своје народском владару грађане, и срећне чланове људскога рода“ (Николић, 1870:7). Са жељом да буду питке и пријемчиве свима, радњу је износио неретко у дијалогу. Карактеристично је и то да се кроз

ово дело на специфичан начин протежу и тумачења смисла светог писма. Књига је предочена у две свеске и награђена је из књижевног фонда Илије Милосављевића Коларца.

Исту жељу да моралне поуке, па и верозаконске и друге проповеди континуирано представља свом народу, у својим позним годинама реализовао је пишући за београдску „Србадију“ (1881/82) и сомборски „Родољуб“ (1880/82). Лист „Србадија“ уређиван је био с намером да забавља и поучава српски народ. То је био часопис „мешовитог типа, у коме се просветитељска идеја још није сасвим изгубила, него је трајала измешана још увек са тенденцијама стварања националне свести“ (Вученов, 1986:256). У одељку „Из књиге књига“, објављивао је прилог с поукама о раду, затим о улози жене, а потом и мудрости које је извео из књиге Адолфа Книгеа „О опхођењу с људима“ коју је још 1839. године почео ђацима филозофије у Лицеју да предаје. Други прилог под називом „Приче мудрих људи“ такође је, као и први, „по свом облику низ сентенција, с коментаром или, чешће, без њега, моралних савета или сасвим кратких прича са моралистичком тенденцијом“ (Исто:261). Ти чланци су излазили током последње две године Николићевог живота редовно, све у жељи једног мисионара да одржи континуитет традиционалне културе и етике у условима грађанског друштва. Када је уз изводе из свог већег рукописа послао и пропратно писмо листу за народну просвету, привреду и забаву под називом „Родољуб“, уредништво га је такође у фусноти објавило желећи да истакне ревност „вредног старине“: *Има преко двадесет година, од како ја усвојих то правило, да бележим честита изречења, што би год читао, а поглавито што би се односило на живот човечији. И кад настаде много бележака ових, ја их доведох у азбучни ред и тако има овог материјала за две свеске, које могу изаћи обе на двадесет штампаних табака ; а зар ће бити и трећа* (Николић, у Родољуб. Год. 2, бр. 35, стр. 75, 1880). У „Родољубу“ је објављивао прилоге у наставцима под називима „Одзив Родољубу“, „Буквица мудрости живота“ (одломци рукописа из две свеске) према азбучном реду удешени, потом и „Наши јади“. Тим свим својим залагањем, Николић је успео да се уврсти у врх оних, који су својим целоживотним залагањем и ревношћу, носили водећу улогу у процесу преображаја српског друштва.

9. Критика као „морал у акцији“

Што је за један народ сходно, за други може бити или без цене или штетно; које јело једном прија, не мора и другоме; од чега се један гоји, другоме то може болест причинити; који се ваздух једном као целителан препоручује, другоме може врло штетно бити. Театар је лек за болести моралне; сваки народ има своје сопствене болести, и тешко и лекару и болеснику кад се на ово не пази, него се преписује лек јединствено зато што је у књигама познат као целителан“ (Јован Стерија Поповић, 1966:23).

Значај Николићевог књижевног дела у процесу преображаја српског народа, у погледу рецепције националне књижевности и самог развоја српске књижевности, значајан је исто колико и његов културно-политички рад, а оцењен је погрешно и пристрасно као врло скроман. Произвољним и партикуларним, стога и неприкладним оценама дела у формативном времену модерне српске државе, највише етаблирани критичари су свесно или несвесно, битно утицали на успостављање неадекватних вредносних судова о писцима и трудбеницима класицистичког погледа на свет заслужних за културни препород српског народа. Занемаривањем снажних ефеката који су проистекли из Николићевих дела историјско-драмског и других жанрова, оних српских историјских дела које носе етичке снаге из којих извире живот српске духовне заједнице, а окретањем искључиво ка тренду – ка модерном правцу подстицањем из круга политичких и догматских уверења критичарског врха западне интелектуалне оријентације (европских културних струја) као једино исправног правца, омаловажавало се однос према духовном благу наслеђеном од предака и снижавала укупна друштвена енергија.

Одбацивањем народне књижевне традиције и духовне културе, те некритичким прихватањем тековина и достигнућа искључиво модерне цивилизације, изграђивана је

једнодимензионална култура модерног типа. „Бивши Филозофски (сада Филолошки) факултет био је центар те организоване књижевне културе“ – књижевник Александар Вучо би говорио и „књижевне некултуре“ (Вучо, 1981:12), који је под управом једног човека – Богдана Поповића, а делимично његовог брата Павла „уводио у историју људе и изгонио из ње“ (Исто). Као утемељивач катедре за општу књижевност, Поповић је одшколовао велики број „културних посленика, наставника и интелектуалаца, преко којих је ширио идеје европеизације српске књижевности и културе, њене духовне и стилске обнове у духу позитивистичке естетике, рационализма и објективних вредности реалистичке уметности“ (Палавестра, 1986:171). Отуда је и њихова заслуга у повезивању српске и европске књижевности, „што је све у датим приликама био предуслов њеног даљег развитка и процвата“ (Исто:179). „Захваљујући Богдану Поповићу, појам критике стекао је тежину и важност, постао је шири и комплекснији, стручнији и професионалнији (...)“ (Исто:177). Међутим, иако су у своје време талентовани и активни писци успевали да ломе ограде званичних норми поезије те су стварани ванредни књижевни подухвати (нпр. симболизам: Војислав Илић, Јован Дучић, Милан Ракић, Сима Пандуровић.), ипак су „они и само они били ти који су санкционисали све културне вредности“ (Вучо:исто).

Јован Скерлић, ученик Богдана Поповића, радио је исто с идејом да у што већој мери раскрсти са делима народне књижевности и традицијом, и зато за „прво перо српске критике“ Џацић казује „да је држао не перо већ секиру, да он није писао већ кресао, обарао“ (Џацић, 1975:70). У својој „Историји нове српске књижевности“ писаној у намери да изнесе српску књижевност од почетка XVIII века – од писаца који чине спону између старе средњовековне, „калуђерске“ писмености како ју је звао, па све до најновијих писаца који су још у његовом времену стварали и развијали се, места за Атанасија Николића, па ни у погледу делимичне библиографије дела или уопште његових књижевних досега – није било. Иако у свом предговору наводи да је историја писана с намером да представи како писце који имају књижевне вредности што се односи нарочито на писце новијег доба, тако и оне који су по њему „били од књижевног утицаја, или који су карактеристични за одређено доба“ (Скерлић, 1914:VI–VII), најгледанији драмски писац свог времена који се држао првенствено традиционалног и историјског правца српске књижевности, и који је пре свега писао с намером да афирмише етичке принципе и уздиже морал свог народа, поменут је узгред два пута, и то у контексту подношења предлога да се покрене Друштво српске Словесности, и у контексту живота и дела Јована Стерије Поповића, да је заједно с њим радио на стварању националног репертоара при оснивању српског националног позоришта. Тако „утицајни критичар, али једног одређеног модела критике“ (Џацић, 1975:54), говорећи потом о историјским драмама Јована Стерије Поповића, нашао је да оне немају стварну вредност, да ту има „много примитивне психологије, много наивних објашњења, тирада и лаких ефеката, а мало природности, мало живота, мало историјске верности, стила и мало књижевности“ (Скерлић, 1914:168), а што је уопште био његов став по питању свих српских историјских драма, како Лазе Костића, Ђуре Јакшића, Милорада Шапчанина и осталих. Српска историја је за њега била непожељна тако да он користи естетичке аргументе да би је уклонио с хоризонта књижевности. Из афирмације нових естетичких мерила песничке лепоте и естетичке свести о књижевности коју је у циљу „васпитавања укуса“ истицао његов професор Богдан Поповић, најистакнутији представник и носилац духа целе епохе Јован Скерлић, свој смисао за лепо развијао је у правцу тврдог логичког позитивизма. Борбеним и активистичким схватањем уметности, сматрао је да ће националну свест српског народа обнови и оплодити најнапреднијим идејама европске културе новог доба (Палавестра). Установљењем реализма или реалистичке естетике као водећег стила Европе, у коме су мерила прилагођена друштвеним функцијама, истицао је Скерлић трезвеност укуса код својих следбеника и поверење у здрав разум и разлог. У тој струји промена у стиху и стилу, као „плодан духовни и стилски парадокс књижевне ситуације у епохи модернизма“ (Палавестра, 1986:199), родио се и српски симболизам те дао сву унутрашњу дубину трезвеном реализму, али и нове

песничке теме (мистичко искуство осећајности). Под утицајем таквих књижевних идеја, критичари нове културе модерног типа носили су свеопште „промене у сензибилитету уметности.“ Као васпитачи укуса, деловали су на стваралаштво писаца, али и на публику чија је књижевна свест постајала свеопшти израз нашег младог грађанства, њихово „осећање живота, те умногом и њиховом животном философијом и њиховим погледом на свет“ (Исто:174).

Узалуд се велики филозоф и уметник Лаза Костић залагао за плодносни укрштај „различитих облика сазнања, поетског и егзактног, античког и модерног, посвећеног и просвећеног, трансценденталног и иманентног, и сна и јаве“ (Петровић, 2005:228). Уграђивање народног искуства у српске историјске драме, чему су се Атанасије Николић, али и други писци истог жанра посветили – ослањањем на српске народне песме, новој култури модерног доба (Скерлићу) је изгледало увек површно и неприродно („личности су претеране или у добру или у злу“), нелогично и недовољно стилски („нагомиланост мотива и речи“). Онај укрштај савремености духа с живим симболом трајања који је архетипски – кроз светосавље, косовски мит и народну поезију био полазишни у свим пионирским настојањима и успесима Атанасија Николића, жртвован је зарад развоја књижевности епохе модерног доба, успостављања нове традиције и културе и нејасне границе између добра и зла, односно напуштања тла етике у име уподобљавања владајућим стилским тенденцијама модернизма. Народна духовна култура, патријархални обичаји и уопште веза са прошлошћу или аналогија – снага динамичне могућности овог и других значајних ствараоца друштвене и духовне природе, у потоњој новој култури, наишла је на дисконтинуитет. Недостатак разумевања потребе синтезе у новој епохи резултирало је брзој и рекло би се насилној промени поетичких парадигми XX века, али и изопштавању великих и архетипских идеја које су у народу у XIX веку неговале превасходно српске историјске драме.

Занемарујући околности вишевековног турског господарења на тлу Србије, модерни обневидели критичари превидели су и да је књижевно дело Атанасија Николића подстакло културно буђење српске националне свести, јер њима као да није била потребна свест, већ само подражавање. Историјска драма транспонована из српске народне песме као најпретежнији вид Николићевог литерарног стварања, уливала је народу веру у борбени животни став, у јуначко схватање живота и веру у човештво, помажући му поновно осамостављивање надовезивањем на Немањинску традицију. На тај начин су прави учитељи замењени лажним који нису имали ни једни идеју осим пресликавања удаљених културних модела. Уљуљкивајући и успављујући друштво, усађивали су му лажне неоствариве тежње спречавајући га да види какви су изазови изнутра пред њим. У томе треба имати на уму да је једно извесно, Џацић је то изнео у својој студији *Критика и време*, „да се негирањем традиције народа, укида и сећање појединцу.“ Будући да је критичарски монопол двадесетог века више волео мерила прилагођена европској критици оног времена, иако се европска књижевност развијала у потпуно другачијим животним условима него српска, с правом се критика може схвати као „морал у акцији“, што је Џацићева исцрпно анализирана теза. Порицање писаца чији рад само није у току са актуелним тенденцијама, и то њихових дела писаних у другом времену и другачијем климату – на другачијој основи, непримерено је, посебно ако се има у виду да се чак одређивањем самог дела, одн. његовог духа и уопште културно-историјског значења, далеко више могло рећи те пронаћи срж или идеја којом се писац водио док ставра. Одређеним методолошким критичарским поступцима изводиле су се чињеничке и издвојене истине,³⁰¹ добивши далеко већу важност од проницања парадигматске, која је временом постала не споредна, већ неважна ствар. О истицању тежњи самог рада, о мисаоном садржају, ефектима и надамте резултатима, није било потребе говорити... А та дела осим литерарног значаја,

³⁰¹ Нпр. Вук је о делима изводио закључке на основу само филолошке критике, те их тако изводио кроз језик и правопис.

свакако да поседују пре свега одсудну етичку, а потом и историјску, културну и друштвену важност што при свакој књижевноисторијској анализи треба узимати у обзир.

Када су у питању оцене модерних критичара о недовољно квалитетној, неразвијеној и непотпуној анализи карактера већине јунака српских историјских драма, незанемарљива су Ерчићева мишљења на ту тему. За разлику од онога што је потоњи развој психологије открио о души човековој, „у појмљењу комплексности унутарњег света човековог“, Ерчић тврди да се у то време „било стигло до откривања супротности између основних категорија: срце-разум, добро-зло, итд.“ (Ерчић, 1974:284–285).³⁰² Зато узевши у обзир „ондашњи степен познавања психичких покрета у човеку“, он тврди „да не треба у нашој историји књижевности понављати закључке о неминовности, психолошком бледилу, плиткости, једностраности и црно-белој техници лика у старијој нашој литератури, тј. овој о којој говоримо“ (Исто). С истим аргументима могла би се оспорити и античка трагедија која не брине много о психологији, већ о космологији сукоба светла и таме који пресудно одређује човекову судбину. Тражењем „супстилнијих анализа, психолошких студија, сложеније психе, и са више пресека, тамо и онде где је и кад је није могло бити“ (Исто), Ерчић наглашава да испитивачи само „на први поглед преносе стварно стање ствари, а у суштини оно говори и о њиховим предрасудама“ (Исто).

Слутећи моћ оштрине књижевне критике чији почеци се јављају већ у периоду који је анализиран у овом истраживању, Николићев верни сапутник Јован Стерија Поповић је упозоравајући јавност говорио да од критичара треба да се „тражи да познаје ствар о којој пише, да се уме пренети у прилике писца којим се бави, да је непристрасан и надахнут љубавављу према општем добру, стил да му је племенит, понекад обавијен шалом, увек важан као што је и истина важна, небодљив и предмету ком се пише сходан“ (Кићовић, 1956:347). Сасвим супротно каснијој Скерлићевој по духу протестантској школи која свему зна цену а ничему вредност, а по којој „ко цени, он не треба да *ради* јер је његов рад само да цени“ (Поповић, 1984:247), Стеријина мерила која се тичу доброг рада књижевног критичара имала су у виду више критеријуме, с обзиром на то да је сматрао потребним да се од њега очекује „да сам ствара дела слична онима о којима суди, јер ће тек тако моћи и умном полету сочинитеља следовати, лепоту осетити, и вештину уважити, а погрешке открити“ (Кићовић). Слично гледање је век касније изнео и Јован Дучић који тврди да је „критичар заузет класификацијом и упоређивањима, па му по правилу измичу све праве одлике књижевних дела. Критичар у делу види само оно што вреди за његову средину и његово време, док *песник и у туђем делу тражи своје сопствене маште*, па је увек *интересантнији и неоспорно богатији од сваког критичара*“ (Палавестра, 1986:124).

При разумевању оних ефеката који се одвијају у гледаоцу а не пред њим, корисно је заузети и онај Ерчићев став када пише о „Трагедокомедији“ Козачинског. По њему, за чистије поимање дела битно је иступање из савремених праваца и појава у позоришту, те неоптерећеност њима. Само тада је „могуће да ће личности делати и делати, сцене се повезивати и узрочно-последички и функционално, монолози преносити богатства духовних и душевних превирања, дијалози показивати своје репличке датости, векови прећи у обресе драмских времена, ликови постати рељефни и рескији, алегоричке и симболичке личности „комедије“ укорачити у савременике, *спорна* јединства улећи у јединство мисли и идеје-водиље, *драмска техника* постати од оних које захтевају несвакидашња редитеља, итд. итд.“ (Ерчић, 1974).

Знајући да су дела моралне, историјске, јуначке и уопште поучне садржине потребна позоришту, и да су народу исто тако и драга, Николић је с љубављу стварао такав српски историјски мелодрамски облик који је био пријемчив и леп српском народу, а који је имао просвећујућу, а не просветителску улогу. Исто тако он је сакупљао, писао и објављивао српске

³⁰²Ерчић тврди да се „човек још једносмерно гледао, јединствен и постојан у једном од полова, и на чијој траци не може бити недоследности и противречности. Могућ је само брз квалитативан прелаз: одјеном, нагао, брз, па и из крајности у крајност – јер се веровало, с једне стране – у урођену доброту људску и њено кварење друштвеним животом, с друге – у урођено зло“ (Ерчић, 1974:285).

песме, приче и мудрости, с жељом да одржи континуитет српске народне културе, а уједно и да негује национално осећање и врлину у народу. С данашњег гледишта које подразумева дистанцу, може се рећи да су та дела крчила пут националној књижевности, утицала на рецепцију српске књижевности и на рецепцију драме у позоришту, подмирујући друштвену, духовну и књижевну потребу охрабрене публике. Та дела нису психологизирала и разводњавала националну енергију, већ су их усмеравала ка правом етичком извору људске и друштвене драме. Српске историјске драме одиграле су кључну улогу у формирању српског националног репертоара. Створивши повољније прилике на културној и друштвеној сцени, вршиле су пресудну улогу – заједно са српском народном поезијом биле су исходите оног из чега је проистекла препорођена народна књижевност, односно национална поетика. Насупрот томе, када је поетика остала без етике, она се нашла без темеља, у вакуму, без подлоге истине живота.

VII – ЗАКЉУЧАК

„Али кад човек осећа у себи истинити позив, коме је он и душом и срцем одан, он ће свакој сметњи и препреци лека наћи“ (Николић, 1870:3).

Негативни колонијални утицаји наметани турским овајањем Балканског полуострва, током векова су нарушавали јединство, целовитост и континуитет културе српског народа. С погледом на културно цветање и бујање у средњем веку које се ширило за време Немањића, зачето је обнављање српске државности најпре устанком и револуцијом из 1804. године, да би хатишерифима којима је призната аутономија Кнежевине Србије, а потом и доношењем српског Устава, оно кулминирало спровођењем у дело национално-политичког плана Кнежевине Србије – „Начертанија.“³⁰³ Држећи се једне конзистентне државне политике надахнуте идејом ослобођења и уједињења, српска културна обнова свој ослонац нашла је у свом заједничком и вековном прегнућу, једино јаког да допринесе националном и културном препороду српског народа.

Снагом тих стопа које истичу и негују српску народну и обичајну културу, вођен је и виђен (национални) рад Атанасија Николића, обављан пуних пет средишњих деценија XIX века, како на културном, тако и на образовном, економско-политичком, техничком и дипломатском нивоу. Са израженом свешћу о националној припадности, служио је Николић народу страшно и свестрано. Као родољубиви Србин школован у суседној Аустрији – културном, образовном, привредном и друштвеном средишту многих Срба, притекао је у помоћ Кнежевини Србији и прегалаштвом својим и његових сарадника, помагао је државноправни, просветни и свеопшти развој аутономне, али и даље вазалне земље у то време. Најпре при крају прве владавине Милоша и Михаила Обреновића, а потом током владавине уставобранитеља и касније, Николић је вршио невероватно снажну и делотворну институционализацију српске културе и културно-просветног живота Срба. Знајући да су „култура и просвета већ од старих времена снажно оружје у борби за опстанак и напредак поједина човека, читавих племена и народа, те да снага тог оружја игра у међународној утакмици и борби веома важну улогу, а може се рећи, махом и пресудну,³⁰⁴ утемељио је кључне културно-образовне институције од националног значаја.

³⁰³ „Мимо свог укупног историјског значења, „Начертаније“ је постало жижа преко које су се, у разним временима и с различитих становишта, одмеравали достигнути домети, непосредни задаци и стратешки правци српске националне политике“ (Батаковић, 1996:20).

³⁰⁴ Говорећи о потребама српског народа и државе Краљевине Србије, а потом и о значају и потреби Универзитета за Србију, тадашњи ректор Велике Школе претече Београдског Универзитета Милан Јовановић Батут је изговорио ове речи у студији „Је ли за Србију Универзитет прека потреба“ (Јовановић-Батут, 1902:5).

Резултати и заслуге Атанасија Николића препознати су као неодвојиво важна грађа за питање процеса ослобођења (осамостављивања), обнове или препорода Кнежевине Србије и историју утемељења нове српске државности, те су у раду сукцесивно вредновани и истакнути:

С намером да „се у младежи дух поправи (...), те да је луча просвете и изображења озари“ (Биографија, 2002:65), као први ректор тада највишег научног завода Лицеја, Николић је иступао као врсни организатор, професор и надасве педагог. Упућивао је своје ђаке у знања и вештине, превасходно настојећи да оно што се учи утиче на образовање срца и душе (хуманистички правац). Успостављао је код деце морално-васпитна начела, пружао им је и опште и стручно образовање, водећи притом улогу и у формирању нове бирократије. Новембра 1839. године отворио је Школу начертанија, продуживши тиме рад који је започео оснивањем своје приватне уметничке Школе цртања у Новом Саду (1824), прву те врсте међу Србима.³⁰⁵ За потребе предавања математике у ново-заведеном Лицеуму Књажевско-Србском, по доласку у Кнежевину Србију написао је прве српске уџбенике из математике. На Николићеву иницијативу је установљено обележавање Светог Саве као школске славе у свим српским школама. Организовао је и држао својевољно и „бесплатно“ многа јавна предавања, како о лепом понашању, тако и о математици, земљоделској науци и пољској економији, прво за ђаке Лицеја, а потом и за све оне који су желели да слушају знања о врлом животу. Покренуо је „Ружицу“, први штампани српски календар, „Домовни и опште-полезни календар“, „Голубицу“, „Чича-Срећков лист“, и писао за многу другу савремену штампу.

Како би Николићев образовни циљ имао погодно и чврсто тле, заједно са Јованом Стеријом Поповићем поднео је Министарству просвете „Предлог за установљење ученог друштва“ с пројектом Устава, Устројства и печата. На бази тог подухвата, покренуто је „Друштво српске словесности“ (ДСС), претече „Српског ученог друштва“ (СУУ) а потом и Српске академије наука и уметности (САНУ), чији је главни циљ био распрострањивање наука на српском језику, као и образовање и усавршавање језика српсконародног. Поникло на тој идеји усавршавања српског језика и правописа и уједначавања терминологије зарад доследног ширња науке на националном језику, ДСС се временом преобразило у тело које се борило и изборило за усвајање Вукових језичких реформи. Као најважније, током целокупног рада ДСС и касније, његови чланови су прикупљали значајну културно-историјску грађу која представља саставни и осведочени део културне историје Срба. О томе говоре бројни теоријски и практични радови објављивани у органу друштва – у „Гласнику“, међу којима су и Николићеве радови.

Као заштитник националне и народне књижевности, историје, уметности, науке и уопште образовања, ова кровна национална институција од самог оснивања свесна је била и да „народ без књиге је исто што и тврђава без оружја“ (Ђурковић, Јакшић, 1970:1). Тако имајући на уму да је Народна библиотека још од свог оснивања у дому Глигорија Возаревића (1832), преко њеног преношења у „Књажевско-типографску библиотеку“ (1833) и прелажењем под управу Министарства просвете као „Библиотеке при Попечитељству просвештенија“ (1838), селећи се из Београда у Крагујевац и обратно, користила већи број безусловних простора, Атанасије Николић и Јован Стерија Поповић још су у нацрту Устава ДСС истакли набавку књига и стварање Библиотеке као примарни циљ. Атанасије Николић је на трећем Редовном заседању Друштва, 11. јуна 1842. године предложио иницијалне и конструктивне планове за организацију Народне библиотеке, истакавши потребу „да се једна али знаменита народна библиотека подигне, која би Србство озарила а ово Друштво к достиженију цјељи његове подпомогла.“ Нацрт устава наглашавао је потребу за плаћеним библиотекарском обавезом Типографије да Народној библиотеци доставља по два примерка од сваке штампане

³⁰⁵За његов допринос и ликовној уметности могу се утом сматрати и осликавања позоришних кулиса, грбова (грб за погреб књаза Милана, старијег сина књаза Милоша 1839. године), а посебно печата (Лицеја и Друштва српске словесности).

књиге. Уз предочену политику набавке књига за јединствену народну библиотеку, Николић је током активног учешћа у раду друштва упорно покушавао да разграна и сеоску мрежу читалишта или библиотека. У том смислу изнео је и тачно утврђен план – „пут и средства“ којим би мисија распрострањивања знања по селу успела, али иницијатива није уродила плодом, исто као ни његово залагање да се оснује Музичка школа.

Како би ишао у корак с потребама за сопственим инжењерима који би учествовали у планској изградњи вароши, иницијативом нашег првог српског инжењера, основана је прва Инжењерска школа при Министарству унутарњих дела у Београду (1846). Као први српски школовани инжењер, радећи на месту начелника Полицијско-економског одељења при Министарству унутрашњих дела (1842/52), па само Економског одељења (1852/58), Николић је доприносио естетском, хигијенском и регулационом уређењу града. Заслужан је за ортогонално и модерно изграђивање Београда према регулационим и урбанистичким плановима (план за уређење Врачара, регулација плацева на Савамали), за озелењавање београдских улица, за њихова именовања, за образовање првог инжењерског кадра у обновљеној Србији (1846/49). Пројектовао је пут од Пожаревца до Свилајнца (1845), а потом и до Ћуприје и Параћина, као и пругу Алексинац – Београд долином Мораве (1856), чиме се по свему изнетом може сматрати и утемељивачем српске техничке културе.

Изразито интересовање да се пољопривреда у Србији унапреди Атанасије Николић је показао покретањем „Топчидерског економског завода“ (1849), такође при Министарству унутрашњих дела. Унутар тог пољопривредног завода или економије, Николић је приступио реформи српске пољопривреде. Реорганизујући државно добро у излетничку и парк шуму, али и „опитно поље“, тежио је опробавању савремених пољопривредних метода у гајењу нових пољопривредних култура. Држећи да је за државу штетно да не користи снагу затвореника, унутар Завода је покренуо Економско-апсенички (Казнено-поправни) завод (1851) у коме су осуђеници стицали разноврсна знања и вештине од значаја у пољопривреди и занатству. Кажњеници су обављали свакојаке дужности које су подразумевале тежак физички рад (копање, преношење масивних терета, туцање камена, крчење путева итд.), али и послове који су се тицали стандардних пољопривредних радова. Године 1853, по узору на европске школе покренуо је и прву Земљоделску (пољопривредну) школу у Кежевину Србији (1853/59). Тако је у Топчидеру оформљиван кадар подобан за ширење пољопривредних знања и популарисање воћарства. Николић је написао прве уџбенике из пољопривреде под едицијом „Земљоделско газдинство“: „Ратарство“ (1853), „Виноделство“ (1854), „Воћарство са шумарством“ (1854), „Скотоводство“ (1854). Издао је публикацију у три свеске „Искусни земљоделац Чича Срећко и његови савети србским сељацима у домоводству, земљораду, сточарству, пчеларству, виноделију и свилоделију“ (1844/45), и штампао „Чича-Срећков“ лист (1847/48) – новине за пољопривредна знања. Унутар Завода основано је радионицу за опрвку оружја и израду војне опреме (1848), као и фабрику за ћебад и сукна – Правителственоу Чохару (1853).

Као начелник Полицијско-економског одељења Министарства унутрашњих дела, решавао је, тумачио, давао мишљења и предлоге на још многа, како институционална, тако и политичка, културна, инжењерска, емигрантско-усељеничка, привредна и свакојака друга свакодневна питања.

Заплети створени бомбардовањем Београда, те Николићев успех да тајно превезе у Кнежевину Србију 39.200 пушака и 3.000 сабаља 1862. године, утицали су на интензивније увлачење великих сила у српско питање – „једно од најважнијих у склопу источних питања“ у Европи. Следећи политику „Начертанија“, Николићу је одобрено формирање „Српског (Средоточног) одбора“ за националну пропаганду где му је као водећој личности препуштено операционо и техничко руковођење мрежом агената смештених по Старој Србији, који су радили на политичкој пропаганди (1861/68). Поверенички посао Николић је обављао до 1872. године. Као ислустрацију тог рада који је подразумевао увођење организоване спољне политике, написао је *мемоаре*: „Опредељење и карактеристика државне политике Србије“ (1862), „Садашњост и будућност Балканског Полуострва“ (1862), као и историјски документ

„Опис радње по предмету општег споразумљења за устанак и сједињење (1860–1868)“ којим је показао историјат веза Србије са народима Балкана, омогућивши следбеницима да наставе политичко-пропагандни рад у циљу ослобођења српског народа и општег устанка балканских хришћана у Турској (1876).

Дубоко осећајући да човек може својим радом да измени „судбину, и да бољитак друштва зависи од ширења знања“ (Ђурић, 2002:123), уживао је у чистој лепоти током целог живота. Бележио је српске народне и грађанске песме и умотворине, и објављивао их у листовима које је и уређивао. Узевши у обзир његов предан рад на сакупљању српских народних приповедака, може се рећи да се уврстио у круг важних културних радника заслужних за одржање и културну обнову земље. Објављујући те приповетке, писао је да она у себи имају поуке које ће особито на млада срца, ум и развијање њихово добро да делују. Николић је пред очима увек имао омладину. Мисао да ће млади читајући и гледајући разумљиво штиво моћи и да га запамте, а пре свега да ће га к читању и култури побудити и навикнути, посебно га је надахњивала.

Николићев значај у изграђивању неспутаног и борбеног живота српског друштва и српске културе, очит је и у његовим потезима који се тичу формирања Српског народног позоришта – конститутивног елемента српске нације. Након што је организовао позоришне активности у Новом Саду (1825/27), затим наставио традицију Јоакима Вујића у Крагујевцу (1840/41), године 1841. заједно са Јованом Стеријом Поповићем основао је у Београду „Театар на Ђумруку“ – прво аматерско, а потом и професионално државно позориште, специфично по својој професионалној позоришној организацији, по добијеној државној субвенцији, где су играла професионални глумци, где је формиран национални репертоар, где се штампао први плакат, где је могао да уђе свако ко плати карту... Театар на Ђумруку, одомаћен у штампи и у јавности и као Театар београдски, Књажеско-србски правитељствени театар, Народни театар, Српски театар или Новозаведени театар, штампао је у Књажеско-србској типографији осим плаката и прве билете, позивнице и програме. То је било место где су се окупљали писци, културни, јавни и други радници који су желели да допринесу развоју ове националне културно-просветне установе. Рад театра у Београду везан је и за појаву прве позоришне критике и књижевно-позоришне полемике, као и првог позоришног библиотечког фонда Кнежевине Србије. Својим ангажманом и духом, Театар на Ђумруку успео је да наметне мисао о важности утемељења позоришта као државне културно-просветне институције.

Желећи да садржај из српских народних песама што боље изрази и да њихове дубоке мисли истакне, без обзира на недовољну сценичност дела, писао је српске историјске драме. Истицањем у њима народних интереса изнад личних, обликовао их је духом националне аутентичности. Те српске историјске драме утирале су пут новијој српској књижевности, њеним покретима – симболизму и реализму, свеукупно поспешујући рецепцију (драмске) књижевности код Срба.³⁰⁶ За разлику од савремених српских историјских драма које претежно преиспитују прошлост, српске историјске драме настале као цвет Српске револуције будиле су свест српском народу о народности, о историји, јунаштву и лепом, племенитом и узвишеном. Николићева вера у драмску књижевност била је вера у народну поезију (традицију и усмену епiku), која представља ослонац епског памћења и аутентичан израз српске народне културе.

Осим у писању драма, сакупљању и писању поезије и прозе (изворне, народне и преводилачке), Николић се истакао низом стручних и образовних научних радова, посебно у области пољопривреде. Нарочито је занимљив и значајан његов чланак о овчарству у „Тежаку“ под називом „За унапређење нашег овчарства“ (Год. 13, бр. 5, 1882. 226–231). Надахнут

³⁰⁶ „Национална драма била је и остала основна подлога сваке велике театарске уметности, разлог и смисао њеног постојања, и инспиратор и инспирисани медијум драмске књижевности, оно огледало које је једном друштву и једној средини враћало слику његовог бића и његове егзистенције“ (Финци, 1963:8).

богатом опсервацијом из народне традиције, религиозношћу и патриотизмом, написао је и „Буквицу среће и блаженства“ која је сва одраз Чича-Срећковог погледа на боље сутра. Имајући првенствено порив да ствара с моралистичком тенденцијом, сви одабири тема којима се бавио и сви његови радови стварани су искључиво с намером да свој народ учини бољим. Непрестано доживљавајући оно што је мајстор Екхарт изнашао још у XIII веку, стваралачко стање као срећно стање, плодносном синтезом политичког, научног и књижевног рада, успевао је да животном озбиљношћу и лепотом помогне борбу за национално ослобођење и независност.

На основу свега наведеног, може се закључити да је по мноштву својих „срећних стваралачких“ остварења, неупоредивих по свом броју, посвећености и енергији, Атанасије Николић јединствена личност српске културе. Он је као нека полумитска личност с којом се нико од потоњих стваралаца по видини ренесансног хуманизма не може поредити. Живећи свим срцем и душом за ствар коју је сматрао вредном борбе, солоновска „етика личне одговорности“ отелотворила се у њему у свом највишем смислу, постојано и доследно. Зато све указује на то, да овако свеобухватна стваралачка личност каква је био Атанасије Николић, јединствена и непоновљива, завређује далеко више признања и помињања у историји културе српског народа које му је неоправдано ускраћено. Али и то ускраћивање, протеривање из историје, *damnatio memoriae*, можда најбоље говори о његовој величини која данас лагано, упркос „критичарима са секиром“, почиње да се потврђује.

VIII – Библиографија радова Атанасија Николића

Уџбеници:

1. *Алгебра: устроена за употребленіе слишателя филозофіе у Лицеуму Княжества Сербіе / одъ Аѳанасія Ніколића, Профессора Маѳематике у истомъ Лицеуму и Діпломатическогъ Землѳмѳра. – У Бѳограду: при Типографіи Княжества Сербіе, 1839.*
2. *Елементарна геометріа устроена за употребленіе слишателя филозофіе у Лицеуму Княжества / одъ Атанасія Ніколића, Діпломатическогъ Землѳмѳра, редовногъ Профессора Математике, Землѳмѳрія и Начертанія и Сеніора у истомъ заведенію. – У Бѳограду: при Типографіи Княжества Сербіе, 1841.*
3. *Землѳдѳлско газдинство. Часть 1, Ратарство / за србскогъ землѳдѳлца написао А. Николић. – У Београду: при Правительственной књигопечатњи, 1853.*
4. *Землѳдѳлско газдинство. Часть 2, Винодѳлство / за србскогъ землѳдѳлца написао А. Николић. – У Београду: при Правительственной књигопечатњи, 1854.*
5. *Землѳдѳлско газдинство. Часть 3, Воћарство са шумарствомъ / за србскогъ землѳдѳлца написао А. Николић. – У Београду: при Правительственной књигопечатњи, 1854.*
6. *Землѳдѳлско газдинство. Часть 4, Скотоводство / за србскогъ землѳдѳлца написао А. Николић. – У Београду: при Правительственной књигопечатњи, 1854.*
7. *Землѳдѳлско газдинство. Часть 3, Воћарство и шумарство / за србскогъ землѳдѳлца написао А. Николић. – У Београду: при Правительственной књигопечатњи, 1857.*

Монографска грађа и рукописи:

1826.

8. *Аделаида, алтиска пастирка, рукопис*, инв. бр. 95. – Загреб: ХАЗУ, Одсјек за повијест хрватског казалишта, 1826.

1830.

9. *Люба Миланова: една романтическа повѣсть / написао Аѳанасій Николичъ Землѣмѣръ; – У Будиму: на свѣт издао Аѳанасій Николичъ, 1830. – [Будим]: Словима Кралѣвскогъ Свеуч: Пештанскогъ. Доступно и на: <http://digital.bms.rs/ebiblioteka/publications/view/4455>.*

1840.

10. *Женидба цара Душана* – непознати подаци о рукопису.

1841.

11. *Кралѣвићъ Марко и Арапинъ: позоришна игра съ песама у 3 дѣйства / сачинѣна одъ А. Николић; музика одъ I. [Јозефа] Шлезингера, Княжеско Србске банде Капелмайстера. – У Бѳограду: печатано у Типографіи Княжества Србије, 1841. Доступно и на: <http://digital.bms.rs/ebiblioteka/pageFlip/reader/index.php?type=publications&id=2378&m=2#page/2/mode/2up>.*

12. *Потпоури састави од мелодија драма „Краљевић Марко“: Партитура / Јосип Шлезингер; [аутор драме Атанасије Николић]. – [Б. м.]: [б. и.], [б. г.]. Доступно и на: https://d.cobiss.net/repository/sr/files/18238217/4899/0018238217_001.jpg.*

1842.

13. *Народне србске приповѣдке. Прва свезка / Скупіо и на светъ издао Атанасіе Николићъ. – У Бѳограду: печатано у Типографіи Княжества Србскогъ, 1842. Доступно и на: <http://digital.bms.rs/ebiblioteka/pageFlip/reader/index.php?type=publications&id=4306&m=2#page/1/mode/2up>.*

1843.

14. *Народне србске приповѣдке. Втора свезка / Скупіо и на светъ издао Атанасіе Николићъ. – У Бѳограду: на светъ издао Атанасіе Николићъ, 1843.*

1844.

15. *Драгутинъ краль србскій: жалостно позоріе у 5 дѣйства / одъ Атанасія Николића. – У Новомъ-Саду: издана трошкомъ Костатинъ Калцие, 1844.*

16. *Искусњи землѣдѣлацъ чича Срећко и нѣегови совѣти србскимъ селяацыма у домоводству, землѣдѣлію, скотоводству, пчеловодству и свилодѣлію. I. Свезка / одъ А. Николића. – У Бѳограду: печатано у Типографіи Княжества Србскогъ, 1844.*

17. *Искусњи землѣдѣлацъ чича Срећко и нѣегови совѣти србскимъ селяацыма у домоводству, землѣдѣлію, скотоводству, пчеловодству и свилодѣлію. II. Свезка / одъ А. Николића. – У Бѳограду: печатано у Типографіи Княжества Србскогъ, 1844.*

1846.

18. *Зидање Раванице* – рукопис изгорео приликом пожара у старом здању.

19. *Свилодгље*: јасно поучење о подрањивању дудова; о мѣсту, гдѣ се свилене бубе држе; о неговану свилени буба и производу свиле. – У Београду: Изъ Канцелларіе Попечителства Внутерњи Дѣла Књажества Србіе, 1846.
1848.
20. *Мати Србија* / [од Чича Срећка]. – Београд: [б.и.], 1848. Доступно и на: <http://digital.bms.rs/ebiblioteka/pageFlip/reader/index.php?type=publications&id=4036&m=2#page/1/mode/2up>
1861.
21. *Зиданѣ Скадра на Бояни*: жалостно позорије у три дѣјства / по народной песни сачинио А. Николић. – У Новоме Саду: Брзотискомѣ Епископске Књигопечатнѣ.
1861.
22. *Кралѣвић Марко и Вуча ђенералѣ*: позоришна игра у три дѣјства / по народной песни сачинѣна одъ А. Николића. – У Новоме Саду: Брзотискомѣ Епископске Књигопечатнѣ, 1861.
1862.
23. *Обмана и три побратима*, непознати подаци о рукопису.
1868.
24. *Бурађ Смедеревац* – непознати подаци о рукопису.
1869.
25. *Песме из трагедіе смрт србскога княза Мияила Обреновића III* / спеване од А. Николића, мелодије од I. Шлезингера, а за гласовир приредио С. Кох-Кухач. – [Београд]: Каменотискарња правителствена, 1869. Доступно и на: <http://digital.bms.rs/pub.php?c=52762887>
1870.
26. *Буквица среће и блаженства*. Св. 1. – У Београду: Н. Стефановић, 1870.
27. *Буквица среће и блаженства*. Св. 2. – У Београду: Н. Стефановић, 1870.
1872.
28. *Биографија верно својом руком написана*, рукопис. – Београд: САНУ, 1872.
1882.
29. *Приче мудрих људи*: за српску омладину / удесио Атанасије Николић. – Београд: Петар Ђурчић, 1882.
1899.
30. *Српске народне приповетке* / сакупио Атанасије Николић. – Београд: Савић и компанија, 1899.
1980.
31. *Опис радње по предмету општег споразумѣња за устанак и сједињење*. [1876] – У П. о: Мешовита грађа / Историјски институт. Књ. 7, Београд, 1980. – Београд: Историјски институт, 1980.

1989.

32. *Вјерни побратим* / Атанасије Николић. – У Књига српске фантастике XII–XX век I. Београд: Српска књижевна задруга, 1989.

1997.

33. *Драгутин краљ српски: жалосно позорје у пет дејства.* – Београд: Музеј позоришне уметности, 1997.

2002.

41. *Биографија верно својом руком написана.* – Београд: Српско друштво за историју науке, 2002.

Чланци и расправе, приређивачки рад и грађа у савременој штампи:

1826.

42. *Ружица: за годъ 1827.* – У Н. Саду: Трудомъ и трошкомъ К. Каулиціе, Ново-Садскимъ Книгопродавцемъ, [1826].

1827.

43. *Сербскій славуј.* Частица I / Трудомъ Аѳанасій Николича. – [Нови Сад]: иждивеніемъ Константина Каулиціи Ново-садскогъ книгопродавца, 1827. Доступно и на: <http://digital.bms.rs/ebiblioteka/pageFlip/reader/index.php?type=numerated&id=15989&m=2#page/6/mode/1up>.

44. *Сербскій славуј.* Частица II / Трудомъ Аѳанасіа Николича. – [Нови Сад]: иждивеніемъ Константина Каулиціи Новосадскогъ Књигопродавца, 1827. Доступно и на: <http://digital.bms.rs/ebiblioteka/pageFlip/reader/index.php?type=numerated&id=15990&m=2#page/5/mode/1up>

1828.

45. *Ружица: за годъ 1828: Єже есть высокосный [!] дней 366 / Учредникъ Аѳанасій Николичъ, Начертания Проф.* – У Н. Саду: Кодъ Константина Каулицій, [1827].

Из садржаја: Прогностиконъ за лѣто 1828 (увеселѣнїя ради) / Аѳанас. Николичемъ: стр. 41–51; Песме изъ позоришне игре Аделаида Алпійска Пастырка певане у Новосадском Ѡеатру: Песма 1–7, стр. 52–59.

1829.

46. *Ружица: за годъ 1829. еже есть прости имѣющъ дней 365 / [Учредникъ Аѳанасій Николичъ, Начертания Учитель и Землѣмѣръ у Новом Саду].* – У Н. Саду: кодъ Конст. Каулицій, [1828].

Из садржаја: Предложеніе разговора изъ међу Ружице и Славуя Србскогъ (песма) 42–45; Отето/проклето (преведено съ Немецкогъ): стр.46–56; Сурова неправда или зло за добро (песма): стр. 57–64. Доступно и на: <http://digital.bms.rs/ebiblioteka/pageFlip/reader/index.php?type=publications&id=5004&m=2#page/4/mode/2up>.

1831.

47. *Брада*: кратка посмотрения и Апология о бради одъ Г. Др. Руми. Изъ Будимске Лѣтописи. Стр. 570; Мала примѣчания од преводителя / А. Николићъ. – У Сербскій лѣтопись / наставлењъ Милошемъ Светићемъ. Част. 1, год. 7, част. 24, стр. 106–110; 110–112. – У Будиму: Матица Сербска, 1831. Доступно и на: <http://digital.bms.rs/ebiblioteka/pageFlip/reader/index.php?type=numerated&id=1903&m=2#page/2/mode/1up>.
48. *Вієрни побратим, или Огледало будућег віка*: Народња Сербска приповієдка / А. Николић. Земљемер у Н. Саду. – У Сербскій лѣтопись / Част. 3, Год. 7, част 26, стр. 99–122. – У Будиму: Матица Сербска, 1831. Доступно и на: <http://digital.bms.rs/ebiblioteka/pageFlip/reader/index.php?type=numerated&id=1905&m=2#page/104/mode/2up>.
49. *Домовный и общепользны народный календаръ*: на лѣто / Уредник Атанасіе Николић [1831–1837]. – [Б]: Константин Каулиціј. [Године које има Библиотека матице српске за време када је Николић био уредник су 1834. и 1836/37]
50. *Ружица*: За лѣто 1831. еже есть простое, имѣюще 365 дней / [Учредникъ Аѳанасій Николичъ]. – У Н. Саду: добити се може кодъ Константина Каулиціј, [1830].
Из садржаја: Наравоучителне приповѣдке [Слуга и господарь] / (превед: съ Немецкогъ): стр. 46–49; Верань слуга / (превед: съ Немецкогъ): стр. 50-54.
51. *Цариградъ, по првомъ впечатлѣнію описанъ*. (Изъ Французекогъ Барона Теод: Реноуардъ де Биссиерре на Немачки преведено, а съ Немачкогъ превео А. Николићъ). – У Сербскій лѣтопись. Част. 1, год. 7, част. 24, стр. 96–106. – У Будиму: Матица Сербска, 1831. Доступно и на: <http://digital.bms.rs/ebiblioteka/pageFlip/reader/index.php?type=numerated&id=1903&m=2#page/2/mode/1up>.
52. *Цариградъ, по првомъ впечатлѣнію описанъ* (Продужение.); Примѣчания / А. Николић. Земљемер. – У Сербскій лѣтопись. Част. 2, год. 7, част. 25, стр. 122–129; 129–135. – У Будиму: Матица Сербска, 1831. Доступно и на: <http://digital.bms.rs/ebiblioteka/pageFlip/reader/index.php?type=numerated&id=1904&m=2#page/136/mode/2up>.

1832.

53. *Ружица*: За лѣто 1832 еже есть высокосное, имѣюще 366 дней / [Учредникъ Аѳанасій Николичъ, землѣмѣръ у Новомъ Саду]. – У Н. Саду: изданиємъ Константина Каулиціј, [1831]. Доступно и на: <http://digital.bms.rs/ebiblioteka/pageFlip/reader/index.php?type=publications&id=5153&m=2#page/5/mode/1up>.

1833.

54. *Ружица*: За лѣто 1833 Еже есть простое, имѣюще 365 дней. – У Н. Саду: изданиємъ Константина Каулиціј, [1832].

1834.

55. *Ружица*: За лѣто 1835. Еже есть простое, имѣюще 365 дней. – У Н. Саду: Печатань изданиємъ Константина Каулиціј, [1834].

1835.

56. *Ружица*: За лѣто 1836. Єже есть высокосное, изъ 366 дней состоящееся. – У Н. Саду: печатанъ изданиемъ Константина Каулицій, [1835].

1836.

57. *Сербскій славуй*. Частица III / Трудомъ Аѳанасіа Николича. „Печатана за год. 1836.“ (Извор: Магазинъ за художество, књижество и моду. Год. 2 бр. 4, стр. 16, 1839).

1839.

58. *Загонетка* / Аѳ. Николићъ. – У Сербскій Народній Листъ. Год. 4, чис. 2, стр. 16. – У Пешти: Изданье Ѳеодоромъ Павловичъ, 1839. Доступно и на: <http://digital.bms.rs/ebiblioteka/pageFlip/reader/index.php?type=numerated&id=3569&m=2#page/22/mode/2up>.

59. *Минерва Србији* / А. Николићъ. – У Магазинъ за художество, књижество и моду. Год. 2, бр. 29, стр. 113. – Будим: писмены Кралѣве Університета Пештанскогъ, 1839. Доступно и на: <http://digital.bms.rs/ebiblioteka/publications/view/2776/numid:5174>.

60. *Новомъ Саду* / А. Николићъ. – У Сербскій Народній Листъ. Год. 4, чис. 21, стр. 155. – У Пешти: Изданье Ѳеодоромъ Павловичъ], 1839. Доступно и на: <http://digital.bms.rs/ebiblioteka/pageFlip/reader/index.php?type=numerated&id=3569&m=2#page/163/mode/1up>.

61. *Слово при отварању украшене Школе Начертанія говорено од Аѳанасія Николића*, Проф. маѳем, землѣм. и начерт, као Ректора Лицеума, у Крагуевцу, 20 Новемврія 1839. – У Новине сербске. Год. 7, бр. 4, стр. 25–28. – У Бѳограду: У Типографіи Княжества Србіе. Доступно и на: https://digitalna.nb.rs/wb/NBS/novine/srpske_novine/1840/01/27#page/0/mode/1up.

1840.

62. *Појмо друзи, торжестујмо*. – У Новине сербске, од 7. Септембра 1840. године („https://digitalna.nb.rs/wb/NBS/novine/srpske_novine/1840/09/07#page/0/mode/1up“).

63. *Слово на данъ светогъ Савве Архієпископа и Просвѣтители Србскогъ, као торжественный празникъ Патрона Школскогъ у Крагуевцу 14. Јануарія 1840. године прославлѣногъ*, сочинѣно и говорено одъ Аѳанасія Николића Профессора Математике и Землѣмѣрія, Лицеума Княжества Србіе Ректора: Ступай ко истиномъ изображенія свѣту! – У Новине сербске. Год. 7, бр. 4, стр. 30–32. – У Бѳограду: У Типографіи Княжества Србіе. Доступно и на: https://digitalna.nb.rs/wb/NBS/novine/srpske_novine/1840/01/27#page/0/mode/1up.

1843.

64. *Подунавка* / А. Н. – У Подунавка: додатакъ къ Србскимъ новинама за годину 1843. Год. 1, бр. 3, стр. 85–86. – У Београду: Печатано и издано у Правителственой књигопечатни. Доступно и на: <file:///C:/Users/Korisnik/AppData/Local/Temp/UBSM-UB-RP2-020-PODNVK-1843-low.pdf>.

65. *Подунавки* / А. Н. – У Подунавка: додатакъ къ Србскимъ новинама за годину 1843. Год. 1, бр. 1, стр. 1. – У Београду: Печатано и издано у Правителственой књигопечатни. Доступно и на: <http://ubsm.bg.ac.rs/view.php?q=1131&p=0003&e=f&w=1280&h=877>.

66. *Радостъ радостий* / А. Н. – У Подунавка: додатакъ къ Србскимъ новинама за годину 1843. Год. 1, бр. 3, стр. 9–10. – У Београду: Печатано и издано у Правителственой кнѣгопечатни. Доступно и на: <http://digital.bms.rs/ebiblioteka/pageFlip/reader/index.php?type=numerated&id=6105&m=2#page/15/mode/1up>

1844.

67. *Якишићева Пава* / Аѳ. Николић Инж. и Проф. – У Голубица съ цветомъ кнѣжества србскогъ. II. Стр. 143–152. – У Београду: Григоріемъ Возаровичемъ и кнѣгопродавцемъ, 1840.

68. *Добро Дружство* / одъ А. Николићъ. – у Србскій Народній Листъ. Год. 9, чис. 43, стр. 337–338. – У Пешти: Изданье Ѳеодоромъ Павловичъ], 1844. Доступно и на: <http://digital.bms.rs/ebiblioteka/pageFlip/reader/index.php?type=numerated&id=4863&m=2#page/349/mode/1up>.

69. *Повратакъ ГГ. Вучића и Аврама* / А. Н. – У Подунавка: додатакъ къ Србскимъ новинама за годину 1844. Бр. 34, стр. 1. – У Београду: Печатано и издано у Правителственой кнѣгопечатни. Доступно и на: <http://ubsm.bg.ac.rs/cirilica/dokument/1132/podunavka-dodatak-k-srbskim-novinama-1844>.

70. *Србскій спомень* / сообщію А. Н. – У Србскій Народній Листъ. Год. 9, чис. 29, стр. 231–232. – У Пешти: Изданье Ѳеодоромъ Павловичъ], 1844. Доступно и на: <http://digital.bms.rs/ebiblioteka/pageFlip/reader/index.php?type=numerated&id=4863&m=2&k=1#page/242/mode/2up>

71. *Слово Петра Великогъ, самодрѣца всероссійскогъ, о морепловству и успѣшномъ напредку рускогъ народа* / А. Н. – У Србскій Народній Листъ. Год. 9, чис. 28, стр. 215–216. – У Пешти: Изданье Ѳеодоромъ Павловичъ], 1844. Доступно и на: <http://digital.bms.rs/ebiblioteka/pageFlip/reader/index.php?type=numerated&id=4863&m=2#page/226/mode/2up>.

1845.

72. *Ахметъ: восточна приповедка (с'не'мецкогъ)* / одъ А. Н. – У Србскій Народній Листъ. Год. 10, чис. 5, стр. 34–37. – У Пешти: [Изданье Ѳеодоромъ Павловичъ], 1845. Доступно и на: <http://digital.bms.rs/ebiblioteka/pageFlip/reader/index.php?type=numerated&id=4885&m=2#page/36/mode/2up>.

73. *Богојављање* / А. Н. – У Подунавка: додатакъ къ Србскимъ новинама за годину 1845. Бр. 3, стр. [9]–10. – У Београду: Печатано и издано у Правителственой кнѣгопечатни. Доступно и на: http://istorijskenovine.unilib.rs/view/index.html#panel:pp|issue:UB_00038_18450120|article:div10|page:1.

74. *Доброта срца* / А. Н. – У Подунавка: додатакъ къ Србскимъ новинама за годину 1845. Бр. 36, стр. 150. – У Београду: Печатано и издано у Правителственой кнѣгопечатни. Доступно и на: <http://ubsm.bg.ac.rs/view.php?q=1133&e=f&p=0152&z=2&x=0&w=1280&h=520&x=h>.

75. *Државна Буквица* / А. Н. – У Подунавка: додатакъ къ Србскимъ новинама за годину 1845. Бр. 10, стр. 42. – У Београду: Печатано и издано у Правителственой кнѣгопечатни. Доступно и на: <http://ubsm.bg.ac.rs/view.php?q=1133&p=0044&e=f&w=1280&h=847>.

76. *Државна Буквица* (продуженіе) / А. Н. – У Подунавка: додатакъ къ Србскимъ новинама за годину 1845. Бр. 12, стр. 51. – У Београду: Печатано и издано у Правителственой кнѣгопечатнѣи. Доступно и на: <http://ubsm.bg.ac.rs/view.php?q=1133&p=0053&e=f&w=1280&h=847>.
77. *Државна Буквица* (продуженіе) / А. Н. – У Подунавка: додатакъ къ Србскимъ новинама за годину 1845. Бр. 13, стр. 55. – У Београду: Печатано и издано у Правителственой кнѣгопечатнѣи. Доступно и на: <http://ubsm.bg.ac.rs/view.php?q=1133&p=0057&e=f&w=1280&h=847>.
78. *Епиграмъ* / А. Н. – У Подунавка: додатакъ къ Србскимъ новинама за годину 1845. Бр. 51, стр. 194. – У Београду: Печатано и издано у Правителственой кнѣгопечатнѣи. Доступно и на: <http://ubsm.bg.ac.rs/cirilica/dokument/1134/podunavka-dodatak-k-srbskim-novinama-1846>.
79. *Мудра изреченія изъ тестаментна Наполеоновогъ* / Предео А. Н. – У Подунавка: додатакъ къ Србскимъ новинама за годину 1845. Бр. 2, стр. 5–6. – У Београду: Печатано и издано у Правителственой кнѣгопечатнѣи. Доступно и на: <http://ubsm.bg.ac.rs/cirilica/dokument/1134/podunavka-dodatak-k-srbskim-novinama-1846>
80. *Опомена сачинителѣима посланице другу о писмама писанима новѣимъ србскимъ ѣзыкомъ* / А. Николић. – У Подунавка, 1845. Бр. 48, стр. 199–200. Доступно и на: http://istorijskenovine.unilib.rs/view/index.html#panel:pp|issue:UB_00038_18451129|article:pageDiv3.
- 1846.
81. *Песма на данъ светогъ Климентія. Крсно име нѣегове свѣтлости Господара и Кнѣза нашег Александра Карађорђевића, спевано у Тополи 1846. године* / А. Н. – У Подунавка: додатакъ къ Србскимъ новинама за годину 1846. Бр. 48, стр. 181–182. – У Београду: Печатано и издано у Правителственой кнѣгопечатнѣи. Доступно и на: <http://ubsm.bg.ac.rs/cirilica/dokument/1134/podunavka-dodatak-k-srbskim-novinama-1846>.
- 1847.
82. *Благородностъ духа* / А. Николић. – У Подунавка: додатакъ къ Србскимъ новинама за годину 1847. Бр. 51 и 52, стр. 209. – У Београду: Печатано и издано у Правителственой кнѣгопечатнѣи. Доступно и на: <http://ubsm.bg.ac.rs/view.php?q=1135&p=0182&e=f&w=1280&h=847>.
83. *Драгутинъ Драгой* / А. Н. – У Сербскій Народній Листъ. Год. 12, чис. 21, стр. 168. – У Пешти: Изданье Ѳеодоромъ Павловичъ], 1847. Доступно и на: <http://digital.bms.rs/ebiblioteka/pageFlip/reader/index.php?type=numerated&id=4886&m=2#page/170/mode/2up>.
84. *О Србљима у Унгаріи* / А. Н. – У Сербскій Народній Листъ. Год. 12, чис. 1, стр. 7–8. – У Пешти: Изданье Ѳеодоромъ Павловичъ], 1847. Доступно и на: <http://digital.bms.rs/ebiblioteka/pageFlip/reader/index.php?type=numerated&id=4886&m=2#page/9/mode/1up>.
85. *Оштроумна изреченія* / А. Н. – У Подунавка: додатакъ къ Србскимъ новинама за годину 1847. Бр. 51 и 52, стр. 210. – У Београду: Печатано и издано у Правителственой кнѣгопечатнѣи. Доступно и на: <http://ubsm.bg.ac.rs/view.php?q=1135&p=0183&e=f&w=1280&h=847>.

86. *Поучителна изреченія: Сентенце* / Ал. Николић. – У Подунавка: додатакъ къ Србскимъ новинама за годину 1847. Бр. 43, стр. 176. – У Београду: Печатано и издано у Правителственой књигопечатњи. Доступно и на: http://istorijskenovine.unilib.rs/view/index.html#panel:pa|issue:UB_00038_18471031|article:pageDiv4
87. *Прилогъ къ србской нарѣчници* / А. Николић. – У Гласникъ Дружтва Србске Словесности. Год. 1, св. 1, стр. 17–21. – У Београду: У књигопечатњи Княжеводства Србіе, 1847. Доступно и на: <http://digital.bms.rs/ebiblioteka/pageFlip/reader/index.php?type=numerated&id=5377&m=2#page/44/mode/2up>.
88. *Прилогъ къ србскимъ древностима* / А. Николић. – У Гласникъ Дружтва Србске Словесности. Год. 1, св. 1, стр. 184–186. – У Београду: У књигопечатњи Княжеводства Србіе, 1847. Доступно и на: <http://digital.bms.rs/ebiblioteka/pageFlip/reader/index.php?type=numerated&id=5375&m=2#page/206/mode/2up>.
89. *Чича Срећковъ листъ: за србске землѣдѣлце* / Учредникъ и издатель А. Николић. Год, бр. 1–52. – Београд: Печатано у Правителственой Књигопечатњи, 1847.
- 1848.
90. *Бой Маџара са Србима на Томашевцу: 23-га Новембра 1848.* / А. Н. – У Подунавка: додатакъ къ Србскимъ новинама за годину 1848. Бр. 50, стр. 201–203. – У Београду: Печатано и издано у Правителственой књигопечатњи. Доступно и на: <http://ubsm.bg.ac.rs/view.php?q=1136&p=0185&e=f&w=1280&h=847>.
91. *Якишићева Пава* / Аѳ. Николић, Инж. и Проф. – У Домовный и общепользныи србскій народный календарь: за годину отъ рождества Христова 1849. Стр. 29–32. – У Новомъ-Саду: своимъ трошкомъ издао Конст. Каулицій, 1848.
92. *Оштроумна изреченія* / А. Н. – У Подунавка: додатакъ къ Србскимъ новинама за годину 1848. Бр. 2, стр. 8. – У Београду: Печатано и издано у Правителственой књигопечатњи. Доступно и на: http://istorijskenovine.unilib.rs/view/index.html#panel:pp|issue:UB_00038_18480109|page:4.
93. *Чича Срећковъ листъ: за србске землѣдѣлце* / Учредникъ и издатель А. Николић. Год. 2, бр. 1–52. – Београд: Печатано у Правителственой Књигопечатњи, 1848.
- 1850.
94. *Мати Србия* / Чича Срећко. – У Домовный и общепользныи србскій народный календарь: за годину отъ рождества Христова 1850: ова проста година садржи 365 дана. Стр.[16]–17. – [У Панчеву]: своимъ трошкомъ издао Конст. Каулицій, [1850].
95. *Страданъ Срба у Унгарији и позивъ у помоћ* / Чича Срећко. – У Домовный и общепользныи србскій народный календарь: за годину отъ рождества Христова 1850. Стр.17– 18. – [У Панчеву]: своимъ трошкомъ издао Конст. Каулицій, [1850].
- 1851.
96. *Славно Дружтво Србске Словесности (1849)* / А. Николић. – У Гласникъ Дружтва Србске Словесности. Год. 3, св. 3, стр. 30–40. – У Београду: У књигопечатњи Княжеводства Србіе, 1851.

1852.

97. *Чича Срећкови савјети о скотоводству* / одъ Атанасија Николића. – У Београдскій великій календарь: за годину 1853: Друге године. Стр. 192-195. – У Београду: издае књижара Милоша Поповића, 1852.

1855.

98. *Загонетка* / А. Ник. – У Шумадинка: Листъ за књижевность, забаву и новости. Теч. 4, бр. 8, стр. 32. – У Бѣограду: Књигопечатња Княжества Србіе, 1855. Доступно и на: <http://ubsm.bg.ac.rs/view.php?q=1308&p=0032&e=f&w=1280&h=847>.

1861.

99. *Манастир Манасија*. – У Додатак к Србским новинама 2/1841, 22, 87–88 [Извор: Библиографија расправа и чланака: Хисторија југословенских народа].

1862.

100. Бомбардовање Београда 1862. године. Писмо А. Николића дру Јовану Хацићу-Светићу. – У Јавор. Год 18, 3, стр. 45–46 [Извор: Библиографија расправа и чланака: Хисторија југословенских народа].

1880.

101. *Буквица мудрости живота*: (Уломак из већег рукописа): Из свеске I: [А–В] / од А. Николића. – У Родољуб. Год. 1, бр. 9. – У Сомбору: Књижара Мил. Каракашевића, 1880. Стр. 75–76. Доступно и на: http://www.biblioso.org.rs/digitalna_arhiva/rodoljub
102. *Буквица мудрости живота*: (Уломак из већег рукописа): Из свеске I (наставак): [Г–Е] / од А. Николића. – У Родољуб. Год. 1, бр. 10, стр. 84–85. – У Сомбору: Књижара Мил. Каракашевића, 1880. Доступно и на: http://www.biblioso.org.rs/digitalna_arhiva/rodoljub.
103. *Буквица мудрости живота*: (Уломак из већег рукописа): Из свеске I (наставак): [Ж–И] / од А. Николића. – У Родољуб. Год. 1, бр. 11, стр. 92–93. – У Сомбору: Књижара Мил. Каракашевића, 1880. Доступно и на: http://www.biblioso.org.rs/digitalna_arhiva/rodoljub.
104. *Буквица мудрости живота*: (Уломак из већег рукописа): Из свеске I (наставак): [Ј–М] / од А. Николића. – У Родољуб. Год. 1, бр. 12. – У Сомбору: Књижара Мил. Каракашевића, 1880. Стр. 102-103. Доступно и на: http://www.biblioso.org.rs/digitalna_arhiva/rodoljub.
105. *Буквица мудрости живота*: (Уломак из већег рукописа): Из свеске I (наставак): [Н–Р] / од А. Николића. – У Родољуб. Год. 1, бр. 13, стр. 111. – У Сомбору: Књижара Мил. Каракашевића, 1880. Доступно и на: http://www.biblioso.org.rs/digitalna_arhiva/rodoljub.
106. *Буквица мудрости живота*: (Уломак из већег рукописа): Из свеске I (наставак): [С–Ф] / од А. Николића. – У Родољуб. Год. 1, бр. 35, стр. 287. – У Сомбору: Књижара Мил. Каракашевића, 1880. Доступно и на: http://www.biblioso.org.rs/digitalna_arhiva/rodoljub.
107. *Буквица мудрости живота*: (Уломак из већег рукописа): Из свеске I (Свршетак) / од А. Николића. – У Родољуб. Год. 1, бр. 36, стр. 293. – У Сомбору: Књижара Мил. Каракашевића, 1880. Доступно и на: http://www.biblioso.org.rs/digitalna_arhiva/rodoljub.
108. *Буквица мудрости живота*: (Уломак из већег рукописа): Из свеске II / од А. Николића. – У Родољуб. Год. 1, бр. 36, стр. 342. – У Сомбору: Књижара Мил. Каракашевића, 1880. Доступно и на: http://www.biblioso.org.rs/digitalna_arhiva/rodoljub.

109. *Буквица мудрости живота*: (Уломак из већег рукописа): Из свеске II (наставак) / од А. Николића. – У Родољуб. Год. 1, бр. 48, стр. 390. – У Сомбору: Књижара Мил. Каракашевића, 1880. Доступно и на: http://www.biblioso.org.rs/digitalna_arhiva/rodoljub.
110. *Буквица мудрости живота*: (Уломак из већег рукописа): Из свеске II (наставак) / од А. Николића – У Родољуб. Год. 1, бр. 49, стр. 398–399. – У Сомбору: Књижара Мил. Каракашевића, 1880. Доступно и на: http://www.biblioso.org.rs/digitalna_arhiva/rodoljub.
111. *Буквица мудрости живота*: (Уломак из већег рукописа): Из свеске II (наставак) / од А. Николића. – У Родољуб. Год. 1, бр. 50, стр. 405–406. – У Сомбору: Књижара Мил. Каракашевића, 1880. Доступно и на: http://www.biblioso.org.rs/digitalna_arhiva/rodoljub.
112. *Наши јади*: I / од А. Николића. – У Родољуб. Год. 1, бр. 21, стр. 171–172. – У Сомбору: Књижара Мил. Каракашевића, 1880. Доступно и на: http://www.biblioso.org.rs/digitalna_arhiva/rodoljub.
113. *Наши јади*: (наставак II) / од А. Николића. – У Родољуб. Год. 1, бр. 22, стр. 184–185. – У Сомбору: Књижара Мил. Каракашевића, 1880. Доступно и на: http://www.biblioso.org.rs/digitalna_arhiva/rodoljub.
114. *Наши јади*: (наставак IV) / од А. Николића. – У Родољуб. Год. 1, бр. 24, стр. 196–197. – У Сомбору: Књижара Мил. Каракашевића, 1880. Доступно и на: http://www.biblioso.org.rs/digitalna_arhiva/rodoljub.
115. *Наши јади*: (наставак V) / од А. Николића. – У Родољуб. Год. 1, бр. 25, стр. 204–206. – У Сомбору: Књижара Мил. Каракашевића, 1880. Доступно и на: http://www.biblioso.org.rs/digitalna_arhiva/rodoljub.
116. *Наши јади*: (наставак V) / од А. Николића. – У Родољуб. Год. 1, бр. 26, стр. 212. – У Сомбору: Књижара Мил. Каракашевића, 1880. Доступно и на: http://www.biblioso.org.rs/digitalna_arhiva/rodoljub.
117. *Наши јади*: (наставак VI) / од А. Николића, у Родољуб. Год. 1, бр. 27, стр. 222. – У Сомбору: Књижара Мил. Каракашевића, 1880. Доступно и на: http://www.biblioso.org.rs/digitalna_arhiva/rodoljub.
118. *Наши јади*: (наставак VII) / од А. Николића, у Родољуб. Год. 1, бр. 28, стр. 229–230. – У Сомбору: Књижара Мил. Каракашевића, 1880. Доступно и на: http://www.biblioso.org.rs/digitalna_arhiva/rodoljub.
119. *Наши јади*: (наставак VII) / од А. Николића. – У Родољуб. Год. 1, бр. 29, стр. 235–236. – У Сомбору: Књижара Мил. Каракашевића, 1880. Доступно и на: http://www.biblioso.org.rs/digitalna_arhiva/rodoljub.
120. *Наши јади*: (наставак VII) / од А. Николића. – У Родољуб. Год. 1, бр. 30, стр. 243–244. – У Сомбору: Књижара Мил. Каракашевића, 1880. Доступно и на: http://www.biblioso.org.rs/digitalna_arhiva/rodoljub.
121. *Наши јади*: (додатак) / од А. Николића. – У Родољуб. Год. 1, бр. 36, стр. 292–293. – У Сомбору: Књижара Мил. Каракашевића, 1880. Доступно и на: http://www.biblioso.org.rs/digitalna_arhiva/rodoljub.
122. *Одзив Родољубу* / од А. Николића. – У Родољуб: лист за народну просвету, привреду и забаву. Год. 1, бр.4, стр. 23–28. – У Сомбору: Књижара Мил. Каракашевића, 1880. Доступно и на: http://www.biblioso.org.rs/ci/digitalna_arhiva/rodoljub

123. *Одзив Родољубу*: (наставак) / од А. Николића – У Родољуб: лист за народну просвету, привреду и забаву. Год. 1, бр. 5, стр. 34–37. – У Сомбору: Књижара Мил. Каракашевића, 1880. Доступно и на: http://www.biblioso.org.rs/ci/digitalna_arhiva/rodoljub.
124. *Одзив Родољубу*: (наставак) / од А. Николића. – У Родољуб: лист за народну просвету, привреду и забаву. Год. 1, бр. 6, стр. 42–43. – У Сомбору: Књижара Мил. Каракашевића, 1880. Доступно и на: http://www.biblioso.org.rs/digitalna_arhiva/rodoljub.
125. *Одзив Родољубу*: (свршетак) / од А. Николића. – У Родољуб: лист за народну просвету, привреду и забаву. Год. 1, бр. 7, стр. 52–53. – У Сомбору: Књижара Мил. Каракашевића, 1880. Доступно и на: http://www.biblioso.org.rs/digitalna_arhiva/rodoljub.

1881.

126. *Приче мудрих људи*: за српску омладину удесио Атанасије Николић. – У Србадија: часопис за забаву и поуку. Год. 2, св. 2, стр. 84–93. – Београд: Петар Ћурчић, 1881. Доступно и на: https://digitalna.nb.rs/wb/NBS/casopisi_pretrazivi_po_datumu/P_853/1882/b002#page/28/model/1up.
127. *Приче мудрих људи*: за српску омладину удесио Атанасије Николић. – У Србадија: часопис за забаву и поуку. Год. 1, св. 8, стр. 374–377. – Београд: Петар Ћурчић, 1881. Доступно и на: https://digitalna.nb.rs/wb/NBS/casopisi_pretrazivi_po_datumu/P_853/1881/b008#page/36/model/1up.
128. *Приче мудрих људи*: за српску омладину удесио Атанасије Николић (Наставак). – У Србадија: часопис за забаву и поуку. Год. 1, св. 9, стр. 416–421. – Београд: Петар Ћурчић, 1881. Доступно и на: https://digitalna.nb.rs/wb/NBS/casopisi_pretrazivi_po_datumu/P_853/1881/b009#page/31/model/1up.
129. *Приче мудрих људи*: за српску омладину удесио Атанасије Николић (Наставак). – У Србадија: часопис за забаву и поуку. Год. 1, св. 10, стр. 559–564. – Београд: Петар Ћурчић: 1881. Доступно и на: https://digitalna.nb.rs/wb/NBS/casopisi_pretrazivi_po_datumu/P_853/1881/b010#page/26/model/1up.
130. *Приче мудрих људи*: за српску омладину удесио Атанасије Николић. – У Србадија: часопис за забаву и поуку. Год. 1, св. 11–12, стр. 567–571. – Београд: Петар Ћурчић, 1881. Доступно и на: https://digitalna.nb.rs/wb/NBS/casopisi_pretrazivi_po_datumu/P_853/1881/b011-12#page/85/model/1up.

1882.

131. *Видов-дан*. – У Београдски дневник, Год. 2, 1882. Стр. 129; 132–1324; 140, 142–144; 146–147 [Извор: Библиографија расправа и чланака: Хисторија југословенских народа].
132. *За унапређење нашег овчарства*: Господину министру финансије, 25. Октобра 1881 / Од Атанасија Николића. – У Тежак: орган српског пољопривредног друштва. – Београд: Српско пољопривредно друштво, 1882. Год. 13, бр. 5 (15), стр. 226–231. Доступно и на: <http://ubsm.bg.ac.rs/cirilica/dokument/1154/>.
133. *Из књиге књига*: Жена, мати, домаћица (Одломак) / Од Атанасија Николића. – У Србадија: часопис за забаву и поуку. Год. 2, св. 3, стр. 234–241. – Београд: Петар Ћурчић, 1882.

134. *Из књиге књига: О раду (Одломак) / Од Атанасија Николића.* – У Србадија: часопис за забаву и поуку. Год. 2, св. 4, стр. 274–277. – Београд: Петар Ђурчић, 1882. Доступно и на: https://digitalna.nb.rs/wb/NBS/casopisi_pretrazivi_po_datumu/P_853/1882/b004#page/25/mode/1up.
135. *Из књиге књига: Опхођење с људима или философија живота (Одломак) / Од Атанасија Николића.* – У Србадија: часопис за забаву и поуку. Год. 2, св. 5–6, стр. 349–366. – Београд: Петар Ђурчић, 1882. Доступно и на: https://digitalna.nb.rs/wb/NBS/casopisi_pretrazivi_po_datumu/P_853/1882/b005-06#page/56/mode/1up.
136. *Приче мудрих људи: за српску омладину удесио Атанасије Николић.* – У Србадија: часопис за забаву и поуку. Год. 2, св. 1, стр. 44–49. – Београд: Петар Ђурчић, 1882. Доступно и на: https://digitalna.nb.rs/wb/NBS/casopisi_pretrazivi_po_datumu/P_853/1882/b001#page/46/mode/1up.
137. *Трговац / од Атанасија Николића.* – У Српске новине. Год. 50, бр. 165, стр. 1042–1043. – У Београду: Краљевско-српска државна штампарија, 1882. Доступно и на: https://digitalna.nb.rs/wb/NBS/novine/srpske_novine/1882/07/29#page/1/mode/1up

Архивска грађа:

1829.

138. *Објавленіе на едну романтическу повѣстъ под именовъ Люба Миланова / Аѳанасіа Николичъ Начертанія учитель и Землѣмѣръ у Н. Саду.* – У Н. Саду: [б.и.], 1829.

1840.

139. *Слушатељи философіе у Лицеуму Књажества Србије: по успѣху годишњѣмъ изъ наука у класе доведени године 1840 / Аѳанасій Николићъ, Константинъ Бранковићъ.* – У Крагуевцу: [Лицеј Књажества српског], 1840.

1844.

140. *Повратакъ гг. Вучића и Аврама / А.Н.* – Београд: [б.и.], 1844.

1850.

141. *Декрет о постављању генерал-мајора Младена Жујовића за привременог начелника Рудничког округа, 1850.* Документ, 478, Одељење старе и ретке књиге и књиге о Београду, Завичајно одељење БГБ.

1853.

142. *Наставленије за обучавање и формирање народне војске, 1853.*

1858.

143. *Досадашња радња по делу обштег споразумѣња међу источним и јужним Словенима, ове радње недостатци и мњење како да се продужи,* датиран: Београд 26 јула 1868. – У Вучковић, Војислав Ј: Политича акција Србије од 1859–1874. Стр. 382–388.

1861.

144. *[Извештај] од 22. I 1861. министру иностраних дела Филипу Христићу или министру унутрашњих дела Николи Христићу.* – У Летопис Матице српске. Год 102, бр. 316, 1928. Прилози Летопису Матице српске. Стр. 103–115 [Извор: Библиографија расправа и чланака: Хисторија југословенских народа].

1862.

145. *Мемоар: Могућност да ће Србија у бој изазвана и увучена бити пре него се је она томе надала* (Београд, марта 1862). – У Политича акција Србије од 1859–1874. Стр. 81–82. – Београд: Издавачка установа Научно дело, 1965.
146. *Мемоар: Могућност да ће Србија у бој изазвана и увучена бити пре него се је она томе надала* (Београд, марта 1862). – У Србија и ослободилачки покрети на Балкану од Париског мира до Берлинског конгреса (1856–1878). Књ. 1, стр. 252–257. – Београд: САНУ, 1983.
147. *Мемоар: Опредељење и карактеристика државне политике Србије.* (Београд, марта 1862) – У Србија и ослободилачки покрети на Балкану од Париског мира до Берлинског конгреса (1856–1878). Књ. 1, стр. 260–263. – Београд: САНУ, 1983.
148. *Мемоар: Садашњост и будућност Балканског Полуострва* (Београд, јул- август, 1862). – У Србија и ослободилачки покрети на Балкану од Париског мира до Берлинског конгреса (1856–1878). Књ. 1, стр. 273-284. – Београд: САНУ, 1983.

1863.

149. *Обстојателно известије о транспорту оружја преко соједињени подунавски књажевства учињеном* (Београд, 12. фебруар, 1863). – У Србија и ослободилачки покрети на Балкану од Париског мира до Берлинског конгреса (1856–1878). Књ. 1, стр. 318-361. Београд: САНУ, 1983.

1867.

150. Илија Гарашанин Атанасију Николићу – *да пре одласка у Русију преда Пироћанцу имена повереника у суседним покрајинама и отпрати хитне послове са њима.* датиран [Крагујевац, 6. октобра 1867]. – У Вучковић, Војислав Ј: Политича акција Србије од 1859–1874. Стр. 314–315.

1876.

151. *Опис радње по предмету општег споразумљења за устанак и сједињење (1860-1868).* [1876] – У Србија и ослободилачки покрети на Балкану од Париског мира до Берлинског конгреса (1856–1878). Књ. 1, стр. 564-585. Београд: САНУ, 1983.
152. *Опис радње по предмету општег споразумљења за устанак и сједињење: У духу Гарашанинових идеја: Србија и неослобођено српство 1868–1876.* – Београд: Просвета, 1994.

IX – Библиографија радова о Атанасију Николићу

Монографска грађа:

1. Анђелковић, Миливој: *Атанасије Николић (1803–1882)*. – У: Животописи знаменитих Срба: од тајне до истине. – Београд: Златоусти, 2003.
2. *Атанасије Николић (1803-1882): каталог изложбе / [аутори каталога и изложбе Ксенија Шуловић и Мирослава Дукић]*. – Нови Сад: Библиотека Матице српске, 2003. Доступно и на: <http://digital.bms.rs/ebiblioteka/pageFlip/reader/index.php?type=publications&id=249&m=2#page/4/mode/2up>).
3. *Атанасије Николић: професор математике, земљемерија и начертанија: ректор 1839/40*. – У: Ректори лицеја, велике школе и универзитета у Београду: 1838–1988. – Београд: Универзитет, 2005. Стр. 8–9.
4. Милићевић, Милан Ђ.: *Николић, Атанасије*. – У Поменик знаменитих људи у српског народа новијега доба. Књ. 1. – Београд: Српска краљевска штампарија, 1888. Стр. 431–435.
5. *Николић, Атанасије*. – У Лексикон писача Југославије. Том 4: М–Њ. – Нови Сад: Матица српска, 1997.
6. *Оснивачи Друштва српске словесности: у част Јовану Стерији Поповићу и Атанасију Николић*. – Београд: САНУ, 2016.
7. *Пасија по Атанасију Николићу: кантата / Аутор Александар Петровић*. – Прва гимназија у Крагујевцу, 2011. Доступно на: <https://www.youtube.com/watch?v=Op7DuslBrus>.
8. Петровић, Александар, Сарих, Милоје: *О сејању семена добре наде и семену отрова: Неколико речи несавременом читаоцу о Атанасију Николићу [предговор]*. – У: Биографија верно својом руком написана. – Београд: Српско друштво за историју науке, 2002. Стр. 5–15.
9. Петровић, Александар: *Николић, Атанасије*. – У Српски биографски речник. Књ. 7. – Нови Сад: Матица српска, 2018. Стр. 407–409.

Чланци, расправе и грађа у савременој штампи:

10. Адамовић, Вера: *Приказ књиге Биографија верно својом руком написана Атанасија Николића*. – У Настава и васпитање: часопис за педагошка питања. Вол. 52, бр. 5, 2003.
11. *Атанасије Николић „Чича Срећко“*. – У Тежак: илустровани лист Срп. Пољоприв. Друштва. Год. 51, бр. 46, стр. 9, 1924. Доступно и на: http://istorijskenovine.unilib.rs/view/index.html#panel:ppl|issue:UB_00021_19241116|article:pageDiv9|page:9|query:%D0%BD%D0%B8%D0%BA%D0%BE%D0%BB%D0%B8%D1%9B%D0%B0%20%D0%B0%D1%82%D0%B0%D0%BD%D0%B0%D1%81%D0%B8%D1%98%D0%B5.
12. *Атанасије Николић*. – У Српске новине, Год. 50, бр. 165, стр. 1042, 1882. Доступно и на: https://digitalna.nb.rs/wb/NBS/novine/srpske_novine/1882/07/29#page/1/mode/1up.

13. Војводић, Васо: *Животопис Атанасија Николића (1803–1882)*. – У Пола века науке и технике у обновљеној Србији 1804–1854. Реферати са научног скупа одржаног 25. и 26. октобра 1995. – Крагујевац: Универзитет у Крагујевцу, 1996.
14. Ђурић, Ђорђе: *Биографија верно својом руком написана*. – У Домети: часопис за културу. Год. 30, бр. 112/113. – Београд: Српско друштво за историју науке, Савезни завод за интелектуалну својину, 2002.
15. Ивановић, Марија: *Превођење српске народне (епске) песме у српску историјску драму: многострукост значења у драмском стваралаштву Атанасија Николића*. – У: Анали Филолошког факултета. – Београд: Филолошки факултет Универзитета у Београду, 2020.
16. Кечкић, Јован Д: *Математички уџбеници Атанасија Николића*. – У Пола века науке и технике у обновљеној Србији 1804–1854. Реферати са научног скупа одржаног 25. и 26. октобра 1995. – Крагујевац: Универзитет у Крагујевцу, 1996.
17. Ковачек, Божидар: *Николићеве драматизације народних песама*. – У Научни састанак слависта у Вукове дане, 15, 1985. – Београд: Међународни славистички центар, 1986.
18. Ковачек, Божидар: *Театар Атанасија Николића*. – У Српско народно позориште: 1861–1986: (зборник радова). – Нови Сад: Српско народно позориште, 1986.
19. Ковачек, Божидар: *Театар Атанасија Николића*. – У Српско народно позориште: 1861–1986: зборник радова. – Нови Сад: Српско народно позориште, 1986.
20. *Народне српске приповетке*. – У Сербскій Народній Листъ. Год 9, чис. 20, стр. 157–159. – Пешта: Теодор Павловић, 1844. Доступно и на: <http://digital.bms.rs/ebiblioteka/pageFlip/reader/index.php?type=numerated&id=4863&m=2#page/160/mode/2up>
21. *Оснивачи Друштва српске словесности: у част Јовану Стерији Поповићу и Атанасију Николићу*. – Београд: САНУ, 2016.
22. Подгорац, Тодор И: *Истина о Атанасију Николићу: један поглед искоса*. – У Наслеђе: часопис за књижевност, уметност и културу. Год. 1, бр. 2, стр. 167–176. – Крагујевац: Филолошко-уметнички факултет, 2004. Доступно и на: <https://drive.google.com/file/d/14gL1hhsukJ4A4ENz2BGydhTxK0j54S56/view>
23. Првановић, Милева: *Елементарна геометрија Атанасија Николића*. – У Пола века науке и технике у обновљеној Србији 1804–1854. Реферати са научног скупа одржаног 25. и 26. октобра 1995. – Крагујевац: Универзитет у Крагујевцу, 1996.
24. *Србско списатељство: (Продужение), Николић Атанасије*. – У Магазинъ за художество, књижевство и моду, Год. 2. 1839. бр. 4, стр. 15–16. – Будим: писмени Краљѣве Университета Пештанскогъ, 1839. Доступно и на: <http://digital.bms.rs/ebiblioteka/pageFlip/reader/index.php?type=numerated&id=5174&m=2#page/19/mode/1up>.
25. Стефановић, Мила: *Атанасије Николић као репрезент културне историје*. – У Гласник Народне библиотеке Србије. Год. 6, бр. 1. – Београд: Народне библиотеке Србије, 2004. Доступно и на: http://www.nb.rs/view_file.php?file_id=859.
26. Умрлица (Атанасије Николић). – У Српске новине, Год. 50, бр. 165, стр. 2–3. 1882. – У Београду: Краљевско-српска државна штампарија, 1882. Доступно и на: https://digitalna.nb.rs/wb/NBS/novine/srpske_novine/1882/07/29#page/1/mode/1up.

27. Умрлица (Атанасије Николић).– У Тежак: орган српског пољопривредног друштва . Год. 13, 1882, бр. 7, стр. 383. – Београд: Српско пољопривредно друштво, 1882. Доступно и на: <http://ubsm.bg.ac.rs/cirilica/dokument/1154/>.
28. Умрлица (Атанасије Николић).– У Јавор: Лист за Забаву, Поуку и Књижевност. Год. 9. Бр. 33. Стр.1053-1054. – Нови Сад: власник Змај-Јован Јовановић, 1882. Доступно и на: https://digitalna.nb.rs/wb/NBS/casopisi_pretrazivi_po_datumu/P_247/1882/b033#page/7/mode/1up.
29. Чалија, Ј: *Атанасије Николић, човек од 100 знања*: инжењер који је волео дудове. – У Политикин забавник, 25.9.2015. Доступно на: <http://politikin-zabavnik.co.rs/pz/tekstovi/inzenjer-ko%D1%98i-%D1%98e-voleo>.

Литература:

Библиографије:

1. *Bibliografija rasprava i članaka*: Historija: Historija općenito, pomoćne historijske nauke, arheologija, dokumenti, građa. IV/1: А–О. – Zagreb: Jugoslovenski leksikografski zavod, 1965.
2. *Bibliografija rasprava i članaka*: Historija: Historija jugoslovenskih naroda. IV/2:– Zagreb: Jugoslovenski leksikografski zavod, 1968.
3. Бујас, Милица [и др.]: *Библиографија српских некролога* / Милица Бујас [и др.]. – Нови Сад: Матица српска, 1998.
4. Југословенска штампа: Реферати и библиографија / Десети словенски новинарски конгрес, Београд 1911. – Београд: Српско новинарско удружење, 1911.
5. Матицки, Миодраг: *Библиографија српских алманаха и календара*, део 1. – Београд: САНУ, 1986.
6. Митровић, Јеремија Д: *Грађа за историју и библиографију српске периодике до 1920. године*. – Београд: Просвета, 1984.
7. Никић, Љубомир: *Грађа за биографски речник чланова Друштва српске словесности, Српског ученог друштва и Српске краљевске академије: 1841–1947*. – Београд: САНУ, 2008.
8. Новаковић, Стојан: *Српска библиографија за новију књижевност 1741–1867*. – Београд: Српско учено друштво, 1869.
9. *Објављенија Библиотеке Матице српске: 1791–1866*. – Нови Сад: Библиотека Матице српске, 2008.
10. *Содржаније од свију Србске Летописи от год. 1825–1828*. – Будим: Писмени Крал. Всеучилица Пештанскогъ, 1928. Доступно и на: <http://digital.bms.rs/ebiblioteka/pageFlip/reader/index.php?type=publications&id=4044&m=2#page/2/mode/2up>

11. *Српска библиографија: књиге: 1801–1867, том 1, 1801–1850.* – Београд: Народна библиотека Србије, 2019.
12. *Српска библиографија: књиге: 1801–1867, том 2, 1851–1867.* – Београд: Народна библиотека Србије, 2019.

Монографије (књиге):

13. *Антологија народних епских песама I: (предговор) / Војислав Ђурић.* – Нови Сад: Матица српска, 1958.
14. Банковић, Ангелина, Вуксановић-Мацура, Злата: *Стварање модерног Београда од 1815. до 1964:* из збирке Музеја града Београда. – Београд: Музеј града Београда, 2019.
15. Белић, Александар: *Педесетогодишњица Српске краљевске академије : 1886–1936.* Књ 1. – Београд: Српска краљевска академија, 1939–1941. (Посебна издања / Српска краљевска академија; књ. 116. Споменице; књ. 7).
16. *Београд /* обрадили Б. Н. Гавриловић, С. Пандуровић, Р. Парезанин. – Београд: Балкански институт, 1940.
17. *Београд у XIX веку: каталог изложби, књ. 5 /* Нада Андрић, Радмила Антић, Рајко Веселиновић, Дивна Ђурић-Замоло. – Београд: Музеј града Београда, 1967.
18. Бранковић, Константин, *Развитак Велике школе.* Беседа коју је о двадесетпетогодишњици Лицеја на Светог Саву 1864. године говорио ректор Велике школе Коста Бранковић. – Београд: Државна штампарија, 1865.
19. Букхарт, Јакоб: *Разматрања о светској историји.* – Београд: Српска књижевана задруга, 1996.
20. *Водич кроз САНУ.* – Београд: САНУ, 2016.
21. Вицић, Снежана: *Поздрав из Београда: 1895–1941,* књ. 2. – Београд: Атеље Вицић, 2008.
22. Војводић, Васо: *У духу Гарашинових идеја: Србија и неослобођено српство 1868–1876.* – Београд: Просвета, 1994.
23. Volk, Petar: *Pozorišni život u Srbiji 1835/1944.* – Beograd: FDU Institut, 1992.
24. Волк, Петар: *Преображење: Драма Народног позоришта у Београду од 1868. до 2007.* – Београд: Алтера, 2009.
25. Вуловић, Светислав: *Из позоришта: Прве белешке из живота једне државне и друштвене установе наше.* – Београд: Државна штампарија, 1879.
26. Вученов, Димитрије: *Један стари београдски књижевни часопис од пре сто година – „Србадија“.* П.о.: Студије и грађа за историју књижевности 2. – Београд: Институт за књижевност и уметност, 1986.
27. Вучо, Александар: *Поезија тежи ка истини и слободи.* – У Доба књиге: Одговори 3 / Милош Јевтић. – Београд: Новинарско-издавачка радна организација „Дечје новине“, 1981.
28. Грол, Милан: *Из позоришта предатне Србије: Спомени савременика о глумачким генерацијама преткумановске Србије.* – Београд: Српска књижевна задруга, 1952.

29. Грујић, Владимир: *Школско реформаторски рад Ј. Ст. Поповића у Србији 1840–1848*: Педагошко-историска студија. – Београд: Научно дело, 1956.
30. Грчић, Јован: *Иторија српске књижевности*. – Нови Сад: Издање Српске књижаре и штампарије Браће М. Поповића, 1906.
31. Даковић, Невена: *Мелодрама није жанр*: холивудска мелодрама 1940–1960. – Нови Сад: Прометеј, 1994.
32. Дворниковић, Владимир: *О култури књиге и библиотеке* (предговор). – У Јавне библиотеке. – Београд, Шт. Привредни преглед, 1934.
33. Деретић, Јован: *Кратка историја српске књижевности*. – Београд: БИГЗ, 1987.
34. Деретић, Јован: *Историја српске књижевности*. – Београд: Нолит, 1983.
35. Деспотовић, Петар: *Историска педагогика*: за учитеље и учитељице српских народних школа. – Београд: Дворска књижарница Мите Стајића, 1902.
36. *Друштва свога доба*: Друштво српске словесности: Српско учено друштво. – Београд: Службени гласник: САНУ, 2016.
37. Дурковић-Јакшић, Љубомир: *Историја српских библиотека (1801–1850)*. – Београд: Завод за издавање уџбеника СРС, 1963.
38. Дурковић-Јакшић, Љубомир: *О настанку „Начертанија“ 1844. године*. П.о: Зборник радова Илија Гарашанин (1812–1874). – Београд: Српска академија наука и уметности, 1991.
39. *Бенерал Фрања Ал. Зах. 1807–1892*. Некролог. П.о.: из „Службеног листа.“ – Београд: Краљевско-српска државна штампарија, 1892.
40. Ђорђевић, Димитрије: *Националне револуције балканских народа 1804–1914*. – Београд: Службени лист СРЈ, 1995.
41. Ђорђевић, Живојин С: *Школа и просвета у Србији 1700–1850*. – Београд: Знање, 1950.
42. Ђорђевић, Тихомир Р: *Из Србије кнеза Милоша*: културне прилике од 1815. до 1839. године. – Београд: Геца Кон, 1922.
43. Ђурић-Замоло, Дивна: *Градитељи Београда: 1815–1914*. – Београд: Музеј града Београда, 2009.
44. Ђурић-Замоло, Дивна: *Зграде за Народну билблиотеку у Београду 1832–1982*. – У Споменица Народне библиотеке Србије 1832–1982. – Београд: Народна библиотека Србије, 1982.
45. Ђурић-Клајн, Стана: *Историјски развој музичке културе у Србији*. – Београд: Pro musica, 1971.
46. Ђурић-Замоло, Дивна: *Најранији правни прописи из архитектуре и урбанизма у Србији XIX века*. П.о: Градска култура на Балкану (XV–XIX век): Зборник радова. Књ. 2. – Београд: САНУ, 1988.
47. Ђурић, Михаило: *Хуманизам као политички идеал*. – Београд: Српска књижевна задруга, 1968.
48. Ђурић, Оливера: *Водич кроз историју музике*. – Београд: Војна штампарија, 2001.

49. Ерчић, Властимир: *Историјска драма у Срба од 1736. до 1860.* – Београд: Институт за књижевност и уметност, 1974.
50. Ерчић, Властимир: *Почеци српске драме* (предговор). – Београд: Нолит, 1987.
51. Живковић, Драгиша: *Почеци српске књижевне критике (1817–1860).* – Београд: Рад, 1957.
52. Живковић, Драгиша: *Романтизам у српској књижевности.* – У Историја српског народа: Од првог устанка до Берлинског конгреса 1804–1878. Књ. V-2. – Београд: Српска књижевна задруга, 1981.
53. Игњатовић, Јаков: *Србин и његова пезија.* – У Дјела Јакова Игњатовића. Књ. 1. – Нови Сад: Матица српска, 1874.
54. *Илустрована историја Срба: 1838–1858.* Књ. 10. – Београд: Литера, 1995.
55. *Илустрована историја Срба: 1858–1903.* Књ. 11. – Београд: Литера, 1995.
56. Јакшић, Гргур, Вучковић, Војислав: *Спољна политика Србије за владе кнеза Михаила (Први балкански савез).* – Београд: Историјски институт, 1963.
57. Јакшић, Гргур, Страњаковић, Драгослав: *Србија од 1813 до 1858 године.* – Београд: Геца Кон, 1937.
58. Јанић, Синиша: *Од Стерије до Нушића: Изворно у српској комедији и глуми.* – Београд: Музеј позоришне уметности, 1974.
59. Јанковић Велмар, Владимир: *Поглед с Калемегдана.* – Београд: Библиотека града Београда, 1991.
60. Jaus Hans Robert: *Estetika recepcije.* – Beograd: Nolit, 1978.
61. Јеротић, Владета: *Дарови наших рођака: психолошки огледи из домаће књижевности.* – Београд: Просвета, 1998.
62. Јовановић-Батут, Милан: *Је ли за Србију Универзитет прека потреба.* – Београд: Државна штампарија Краљевине Србије, 1902.
63. Јовановић, Владимир: *Сјај и беда варошког живота: маргиналне скупине и државна реакција у Србији 19. века.* – Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, 2017.
64. Јовановић, Живорад П: *Из старог Београда.* – Београд: Туристичка штампа, 1994.
65. Јовановић, Слободан: *Друга влада Милоша и Михаила.* – Београд: Геца Кон, 1933.
66. Јовановић, Слободан: *Уставобранитељи и њихова влада (1838–1858).* – Београд: Српска краљевска академија, 1912.
67. Јунг, Карл Густав: *О психологији несвесног.* – Нови Сад: Матица Српска, 1984.
68. Jung, Gustav Karl: *Psihološki tipovi.* – Beograd: Kosmos, 1963.
69. *Историја српског народа: Од првог устанка до Берлинског конгреса 1804–1878.* Књ. V-2. – Београд: Српска књижевна задруга, 1982.
70. Каниц, Феликс, *Србија: Земља и становништво од римског доба до краја XIX века.* Књ. 1. – Београд: Српска књижевна задруга, 1985.
71. Карић, Владимир: *Србија и Балкански савез.* – Београд: Парна радикална штампарија, 1893.

72. Кашанин, Милан: *Два века српског сликарства: 1700–1900.* – Београд: Државна штампарија, 1942.
73. Кићовић, Мираш: *Историја Народне библиотеке у Београду.* – Београд: Народна библиотека, 1960.
74. Кићовић, Мираш: *Стерија и Вук Караџић.* – У Књига о Стерији. – Београд: Српска књижевна задруга, 1956.
75. Ковачек, Божидар: *Народна књижевност и репертоар сталних српских народних позоришта до 1870.* П. о: Научни састанак слависта у Вукове дане; 6, св. 2, 1976. – Београд: [б.и.], 1977.
76. Ковачек, Божидар: *Талија и Клио I: из историје српског позоришта и драме.* – Нови Сад: Позоришни музеј Војводине, 1991.
77. Ковачек, Божидар: *Талија и Клио III: из историје српског позоришта и драме.* – Нови Сад: Позоришни музеј Војводине, 2006.
78. Коларић, Миодраг: *Грађевине и грађевинари Србије од 1790–1839 године.* – Београд: [б.и.], 1959.
79. Костић, Коста Н: *Трговински центри и друмови по српској земљи у средњем и новом веку.* – Београд: Београдска општина, 1899.
80. Laš, Kristofer: *Narcistička kultura.* – Zagreb: Naprijed, 1986.
81. Леовац, Данко: *Србија и Русија за време друге владе кнеза Михаила (1860–1868).* – Београд: Службени гласник, 2015.
82. Липовецки, Жил: *Доба празнине.* – Нови Сад: Књижевна заједница Новог Сада, 1987.
83. Љушић, Радош: *Књига о Начертанију: национални и државни програм кнежевине Србије (1844).* – Београд: БИГЗ, 1993.
84. Љушић, Радош: *Србија 19 века: изабрани радови.* Св. 2. – Београд: Војна књига, 1998.
85. Љушић, Радош: *Српска државност 19. века.* – Београд: СКЗ, 2008.
86. Љушић, Радош: *Од Велике школе до Лицеја (1808 - 1839).* – Београд: Универзитет, 1988.
87. Љушић, Радош: *Тумачења српске револуције у историографији 19 и 20 века.* – Београд: СКЗ, 1992.
88. Максимовић, Бранко: *Идеје и стварност урбанизма Београда: 1830–1941.* – Београд: Завод за заштиту споменика културе, 1983.
89. Максимовић, Бранко: *Урбанистички развој града од 1830. до 1867. године.* – У Историја Београда. Књ. 2: деветнаести век. – Београд: Просвета, 1974.
90. Малетић, Ђорђе: *Грађа за историју Српског народног позоришта у Београду.* – Београд: Чупићева задужбина, 1884.
91. Манојловић, Коста П: *Историски поглед на постанак, рад и идеје Музичке школе у Београду.* Београд: Музичка школа у Београду, 1924.
92. Марковић, Радослав П: *Питање престонице у Србији кнеза Милоша.* – Београд: Задужбина Луке Ћеловића – Требињца, 1938.

93. Macura, Vladimir: *Urbano planiranje u Srbiji 19. i 20. veka*: Studijski i dokumentacioni materijal za prostorni plan SR Srbije. – Београд: Проект центар за планирање урбаног развоја, 1983.
94. Милинчевић, Васо: *Српска драма до Нушића*. – Београд: Рад, 1985.
95. Милићевић, Милан Ђ: *Кнежевина Србија*. – Београд: Државна штампарија, 1876.
96. Милићевић, Милан Ђ: *Школе у Србији*: Од почетка овога века до краја школске 1867. године. – Београд: Државна штампарија, 1868.
97. Милићевић, Милан Ђ: *Из својих успомена...Белешке за просветну историју Београда*. – Београд: Државна штампарија Краљевине Србије, 1895.
98. Милићевић, Милан Ђ: *Народна библиотека у Београду*. – Београд: Краљевска државна штампарија, 1888.
99. Милановић, Хранислав: *Зеленило Београда*. – Београд: ЈКП „Зеленило-Београд“, 2006.
100. Милојевић, Милоје: *Музичке студије и чланци*. Књ. 1. – Београд: Издавачка књижевница Геце Кона, 1926.
101. Милосављевић, Петар: *Политичка историја до ослобођења града од Турака*. – У Историја Београда. Књ. 2: деветнаести век. – Београд: Просвета, 1974.
102. Милосављевић, Петар: *Политичка историја Београда 1867–1914*. – У Историја Београда. Књ. 2: деветнаести век. – Београд: Просвета, 1974.
103. Мирчов, Светлана: *Настанак, развој и гашење библиотеке Лицеја*. – У Век и по Велике школе у Београду: (1863–2013). – Београд: Правни факултет, 2014.
104. Митровић, Јеремија: *Неслагања у тумачењу извора о постанку Народне библиотеке у Београду*. П.о.: Историјски часопис. – Београд: [б.и.], 1977.
105. Митровић, Катарина: *Топчидер – двор кнеза Милоша Обреновића*. – Београд: Историјски музеј Србије, 2008.
106. Mihailović, Dušan: *Šekspir i srpska drama u XIX veku*. – Београд: Fakultet umetnosti u Beogradu, 1984.
107. Несторовић, Богдан: *Градитељи Београда*. – У Историја Београда. Књ. 2: деветнаести век. – Београд: Просвета, 1974.
108. Несторовић, Зорица: *Велико доба*: Историја развитка драме у српској књижевности XVIII и XIX века. – Београд: Клетт, 2016.
109. Nikolić, Milorad T: *Teatar Na Đumruku*: Prvo stalno profesionalno državno pozorište (1841–1842). – Београд: М. Nikolić, 1971.
110. Николић, Ненад: *Меандри просвећености*. – Београд: Службени гласник, 2010.
111. Новаковић, Стојан: *Историја српске књижевности*: преглед угађан за школску потребу. – Београд: Државна штампарија, 1871.
112. Обрадовић, Доситеј: *Аделааида Пастирка Алпийска*: Повѣсть Морална изъ Г. Мармонтелла. – У Собраніе разныхъ нравоучителныхъ вещей: въ пользу и увеселеніе Досиоеемъ Обрадовичемъ. – Въ Будинѣ градѣ: Писмены Кралевскаго Всеучилища Венгерскаго, 1807.

113. *Од Велике школе и Лицеја до данас*: Универзитет у Београду: 1808-2008. – Београд: Универзитет, 2011.
114. *Опера и мелодрама*: дела Јована Стерије Поповића. – Вршац: Књижевна општина, 1995.
115. Орешковић, Антоније: *Мало више светлости поводом брошуре „Књаз Михаило и заједничка радња балканских народа“*. – Београд: Штампарија Светозара Николића, 1895.
116. Павић, Милорад: *Рађање нове српске књижевности. Историја српске књижевности барока, класицизма и предромантизма*. – Београд: СКЗ, 1983
117. Павловић, Драгољуб М: *Србија и српски покрет у Јужној Угарској 1848. и 1849.* – Београд: Српска краљевска академија, 1904.
118. Палавестра, Предраг: *Историја модерне српске књижевности*: Златно доба 1892–1918. – Београд: Српска књижевна задруга, 1986.
119. Палавестра, Предраг: *Историја српске књижевне критике*: 1768-2007. Том 1. – Нови Сад: Матица српска, 2008.
120. *Педесетогодишњица Српске краљевске академије*. – Београд: Српска краљевска академија, 1936.
121. Петровић, Александар: *Аналогија и ентропија*. – Нови Сад: Матица српска, 2005.
122. Петровић, Живојин: *Репертоар Народног позоришта у Београду 1868–1914*. – Београд: Музеј позоришне уметности, 1993.
123. Петровић, Мита: *Финансије и Установе обновљене Србије до 1842*: С једним погледом на ранији историски развој финансиског уређења у Србији. – Београд: Државна штампарија Краљевине Србије, 1901.
124. Петровић, Стојан: *Сто година пољопривредних школа у Србији 1853–1953*. – Београд: Задржна књига, 1956.
125. Пироћанац, Милан С: *Кнез Михаило и заједничка радња балканских народа*. – Београд: Државна штампарија Краљевине Србије, 1895.
126. Подољски, Михаило: *Народна библиотека у Београду*. П.о.: Гласник Народне библиотеке. Св. 1–2, 1940. – Београд: Штампарија „Раденковић“, 1940.
127. *Поменик о тридесетогодишњици Краљевско српског народног позоришта 1869–1899*: службено издање. – Београд: Државна штампарија, 1899.
128. Поповић, Богдан: *Огледи из књижевности и уметности*, 1. – Београд: С. Б. Цвијановић, 1914.
129. Поповић, Богдан: *О књижевности*. – Београд: Нова штампарија Савидовић, 1911.
130. Поповић, Богдан: *Огледи о књижевности*. – Београд: Рад, 1984.
131. Поповић, Васиљ: *Источно питање*: историјски преглед борбе око опстанка Османлијске царевине у Леванту и на Балкану. – Београд: Балканолошки институт САНУ, 1996.
132. Поповић, Васиљ: *Европа и српско питање у периоду ослобођења 1804–1918*. – Београд: Catena mundi, 2020.
133. Поповић, Радомир Ј: *Аврам Петронијевић*: 1791–1852. – Београд: Фреска, 2012.

134. Поповић, Радомир: *Од попечитељства до министарства: 1811–1862.* – У Министарство и министри полиције у Србији 1811–2001. – Београд: Министарство унутрашњих послова Републике Србије, 2002.
135. Радовић, Срђан: *Београдски одоними.* – Београд: Етнографски институт САНУ, 2014.
136. Ристић, Јован: *Спољашњи одношаји Србије новијега времена.* Књ.1: 1848-1860. – Београд: Штампарија Краљевине Србије, 1987.
137. Ристић, Јован: *Спољашњи одношаји Србије новијега времена.* Књ.2: 1860-1868. – Београд: Штампарија Краљевине Србије, 1987.
138. Ристић, Јован: *Спољашњи одношаји Србије новијега времена.* Књ.3: 1868-1872. – Београд: Штампарија Краљевине Србије, 1987.
139. Савић, Милан: *Из српске књижевности: слике и расправе од Милана Савића.* – Нови Сад: Штампарија Српске књижевне браће М. Поповића, 1898.
140. Сен-Рене Таљандије: *Србија у деветнајестом веку (Карађорђе и Милош).* – Београд: Штампарија Задруге штампарских раденика, 1887.
141. Скерлић, Јован: *Историјски преглед српске штампе: 1791–1911.* – Београд: Српско новинарско удружење, 1911.
142. Скерлић, Јован: *Историја нове српске књижевности.* – Београд: Књижара С. Б. Цвијановића, 1914.
143. Скерлић, Јован: *Писци и књиге V.* – Београд: Нова штампарија „Давидовић“, 1911.
144. Спасић, Живомир: *Крагучевачка војна фабрика 1853–1953.* – Београд: Војноиздавачки завод, 1973.
145. *Споменица педесетогодишњице Српског пољопривредног друштва у Београду / Српско пољопривредно друштво.* – Београд: Штампарија „Св. Сава“, 1919.
146. *Споменица педесетогодишњице Војне академије 1850–1900.* – Београд: Војна штампарија, [1950].
147. *Српске народне пјесме.* – Беч: Наклада Ане удовице В. С. Караџића, 1875.
148. Стаматовић, Александар: *Од трешњевог топа до савремене артиљерије (1804–1878).* – Београд: Визартис, 2003.
149. Стефановић, Мирјана: *Српска грађанска поезија.* – Нови Сад: Институт за југословенске књижевности и општу књижевност Филозофског факултета, 1992.
150. Стојанчевић, Владимир: *Из српске националне прошлости: историја и култура.* – Београд: Гутенбергова галаксија, 1998.
151. Стојковић, Боривоје С: *Историја српског позоришта.* – Ниш: Штампарија Графика, 1936.
152. Стојковић, Боривоје С: *Историја српског позоришта од средњег века до модерног доба (драма и опера).* – Београд: Музеј позоришне уметности, 1979.
153. Страњаковић, Драгослав: *Влада уставобранитеља 1842–1853: унутрашња и спољашња политика.* – Београд: Задужбина Милана Марића и Задужбина „Велимиријанум“, 1932.
154. Страњаковић, Драгослав: *Вучићева буна 1842. године.* – Београд: Српска краљевска академија, 1936.

155. Суботић, Јован: *Наука о србскомъ стихотворенију*. – Будим: Писмени Кр. Свеучилишта Пештанскогъ, 1845.
156. Сувајџић, Бошко: *Певач и традиција*. – Београд: Завод за уџбенике, 2010.
157. Терзић, Славенко: *Србија и Грчка (1856–1903): борба за Балкан*. – Београд: САНУ, 1992.
158. Тешић, Владета: *Морално васпитање у школама Србије (1830–1878)*. – Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, 1974.
159. Тешић, Владета: *Школство у XIX веку*. У *Историја Београда*. Књ. 2: деветнаести век. – Београд: Просвета, 1974.
160. Томандл, Миховил: *Српско позориште у Војводини I: 1736–1868*. – Нови Сад: Матица српска, 1953.
161. Турлаков, Слободан, *Летопис музичког живота у Београду 1840–1941*. – Београд: Музеј позоришне уметности Србије, 1994.
162. Ђунковић, Срећко: *Школство и просвета у Србији у XIX веку*. Изложба децембар 1970 – мај 1971. Каталог изложбе. – Београд: Педагошки музеј, 1971.
163. Ујес, Алојз: *Позоришно стваралаштво Јоакима Вујића: поводом 175–годишњице прве позоришне представе у Срба. 24 августа 1813*. – Београд: САНУ, 1988.
164. Финци, Ели: *Више и мање од живота: утисци из позоришта II*. – Београд: Просвета, 1961.
165. Фрајнд, Марта: *Павле Попвић о српској драми XIX века*. – Београд: Институт за књижевност и уметност, 1986.
166. Фрајнд, Марта: *Политика и легенда у српској историјској драми*. – У *Историјска драма XIX века*. Књ. 1. – Београд: Нолит, 1987.
167. Џацић, Петар: *Критика и време*. – Београд: Просвета, 1975.
168. Шалипуровић, Вукоман: *Кратак преглед развоја и смештаја народне библиотеке од 1832. до 1974. године*. – У *Изградња Народне библиотеке СР Србије*. – Београд: Југословенски грађевински центар Београд, [б.г.].
169. Шкаламера, Жељко: *Прилог проучавању картографских извора за историју Београда XIX века*. П.о.: Годишњак Музеја града Београда. Књ. 14. – Београд: Музеј града Београда, 1967.
170. Шолаја, Владимир Б: *Инжењери у Књажеству / Краљевини Србији: од 1834. године до завршетка Првог светског рата*. – Београд: Заједница техничких факултета Универзитета у Београду: Музеј науке и технике, 1994.
171. Штур, Людевит: *Књига о народнимъ песмама и приповедкама славенскимъ / съ чешкога превео Јованъ Бошковићъ*. – У Новомъ Саду: У печатњи Дра Данила Медаковића, 1857.
172. Шумаревић, Светислав: *Позориште код Срба*. – Београд: Луча, 1939.
173. Шумаревић, Светислав: *Читалиште*. – Београд: Шт. Белеара, 1938.
174. <https://www.casopiskus.rs/prva-drama/>
175. http://www.mod.gov.rs/multimedia/file/staticki_sadržaj/skolovanje/MonografijaSrpskoVojnoSkolstvo.pdf
176. <https://www.sanu.ac.rs/>

Чланци и расправе:

178. Anastasijević, Dragutin: *Sokrat o narodnoj istoriji / Dragutin Anastasijević*. – У: Zbornik naučnih radova Ferdi Šišiću: povodom šezdesetogodišnjice 1869–1929. – Zagreb: С. Albrecht, 1929, 221–228.
179. Батаковић, Душан: *Начертаније Илије Гарашанина / Душан Батаковић*. – У Пола века науке и технике у обновљеној Србији 1804-1854. Реферати са научног скупа одржаног 25. и 26. октобра 1995. – Крагујевац: Универзитет у Крагујевцу, 1996.
180. Бранковић, Константин: *Краткіи прегледъ постанка и дѣйствованяя Дружства србске словесности до конца 1846. године / К. Бранковићъ*. – У Гласникъ Д. С. Год. 1. 2, стр. 205–213.
181. Владисављевић, Светислав: *О почецима уређивања Топчидера за излетничку и парк шуму*. – У: Годишњак града Београда. Књ. 36. за 1988, стр. 105-122. – Београд: Музеј града Београда, 1989.
182. Владисављевић, Светислав: *Земљоделска школа у Топчидеру (1853–1859)*. – У: Годишњак града Београда. Књ. 34. – Београд: Музеј града Београда, 1987.
183. Вучо, Никола: *Топчидерска економија 1851–1928*. – У Годишњак града Београда. Књ.28. за 1981, стр. 69–78. – Београд: Музеј града Београда 1981.
184. Đurić, Klajn, Stana: *Josif Šlezinger: Začetnik srpskog muzičkog života i XIX veku*. – У: *Jevrejski almanah 1961-1962*. – Београд: Savez jevrejskih opština Jugoslavije, [1962].
185. Живковић, Александар: *Настајање и развој геодетске делатности у Србији*. – Путеви српског инжењерства током XIX века: саопштења на саветовању поводом 125 година од оснивања техничарске дружине у Београду. – Београд: САНУ, 1994.
186. Ивановић, Марија: *Превођење српске народне (епске) песме у српску историјску драму: многострукост значења у драмском стваралаштву Атанасија Николића*. – У: *Анали Филолошког факултета*. – Београд: Филолошки факултет Универзитета у Београду, 2020.
187. Игњатовић, Ђорђе: *Прва штампарија у Србији – њена улога у политичком и културном развоју српског народа*. – У Пола века науке и технике у обновљеној Србији 1804–1854. Реферати са научног скупа одржаног 25. и 26. октобра 1995. – Крагујевац: Универзитет у Крагујевцу, 1996.
188. Јанић, Синиша: *О репертоару Театра на Ђумруку*. – У Годишњак града Београда. Књ. 9–10 за 1962–1963, стр. 141–169. – Београд: Музеј града Београда, 1964.
189. Јовановић, Владимир: *Настанак Београдског казног завода*. – У: *Историјски часопис*. Књ. 68. – Београд: Историјски институт, 2019.
190. Купрешанин, Вељко: *Репертоар прве позоришне сезоне у Београду: Театар на Ђумруку 1841–1842. године*. – У: Годишњак града Београда. Књ. 2 за 1955, стр. 217–230. – Београд: Музеј града Београда, 1955.
191. Матицки, Миодраг: *Књижевна периодика у Србији у првој половини деветнаестог века*. – У Пола века науке и технике у обновљеној Србији 1804–1854. Реферати са научног скупа одржаног 25. и 26. октобра 1995. – Крагујевац: Универзитет у Крагујевцу, 1996.

192. Миљинчевић, Васо: *Омладинска левица на Великој школи (1863–1875)*. – У: Идеје и покрети на Београдском универзитету од оснивања до данас: саопштења и прилози са Симпозијума одржаног у Београду 15–17. Новембра 1988. године. Књ. 1. – Београд: Центар за марксизам универзитета, 1989.
193. Николић, Милорад Т: *Административна организација и материјално пословање Театра на Ђумруку (1841–1842)*. – У Годишњак града Београда. Књ. 13 за 1966. Београд: Музеј града Београда, 1966.
194. Николић, Милорад Т: *Библиотека Театра на Ђумруку* – прва позоришна библиотека у Србији. – У Годишњак града Београда. Књ. 15 за 1968. – Београд: Музеј града Београда, 1968.
195. Николић, Милорад Т: *Театар код Јелена: друга позоришна сцена у Београду*. – У Годишњак града Београда. Књ. 35 за 1988. – Београд: Музеј града Београда, 1988.
196. Пантовић, Саво, Мирановић, Светозар: *Пионери пољопривреде и шумарства у Србији током XIX и XX века до 1914*. – У Путеви српског инжењерства током XIX века: саопштења на саветовању поводом 125 година од оснивања техничарске дружине у Београду. – Београд: САНУ, 1994.
197. Перишић, Павле Р: *Математика у обновљеној Србији*. – У Пола века науке и технике у обновљеној Србији 1804–1854. Реферати са научног скупа одржаног 25. и 26. октобра 1995. – Крагујевац: Универзитет у Крагујевцу, 1996.
198. Павловић Тодор, *Позориште, народџ позориште, Србско народџ позориште*. – У Нови сербски лџтописџ. Часть друга, год. 11, Књ 41. – У Пешти: Острогонскоџ Књигопечатеља, 1837.
199. Перуничић, Бранко: *Београдско насеље и прво именовање насеља у њему*. – У: Годишњак града Београда, бр. 14. – Београд: Музеј града Београда 1967.
200. Поповић, Јован Стерија: *О театру и театрални делима*. – У: Есеји о уметности. – Нови Сад: Матица српска, 1966.
201. Савићевић, Десанка: *Од Лицеја до Универзитета*. – У: Идеје и покрети на Београдском универзитету од оснивања до данас. – Београд: Центар за марксизам универзитета, 1989.
202. *Сербске лџетописи за год. 1826*. Прва частица, год. 2, част 4. – У Будиму: Писмени Кр. Всеучилища Пештанскоџ. Доступно и на: <http://digital.bms.rs/ebiblioteka/pageFlip/reader/index.php?type=numerated&id=1858&m=2#page/5/mode/1up>
203. *Сербске лџетописи за год. 1827*. Прва частица, год. 3, част 8, стр. 182–184. – У Будиму: Писмени Кр. Всеучилища Пештанскоџ, Доступно и на: <http://digital.bms.rs/ebiblioteka/pageFlip/reader/index.php?type=numerated&id=1841&m=2#page/188/mode/1up>.
204. Спасић, Живомир: *Почеци Тополивнице у Крагујевцу*. – У Пола века науке и технике у обновљеној Србији 1804–1854. Реферати са научног скупа одржаног 25. и 26. октобра 1995. – Крагујевац: Универзитет у Крагујевцу, 1996.
205. Стаматовић, Десанка: *Прва читалишта у Србији (1804-1854)*. – У Пола века науке и технике у обновљеној Србији 1804–1854. Реферати са научног скупа одржаног 25. и 26. октобра 1995. – Крагујевац: Универзитет у Крагујевцу, 1996.

206. Станислав, Бајић: *Дуги пут до стварања сталног професионалног позоришта у Београду*. – У Зборник прилога историји југословенских позоришта: 1861–1961. – Нови Сад: Српско народно позориште, 1961.
207. Стојковић, Ср. Ј: *Наша математична литература*. – У Рад: лист за науку и књижевност. Књ. 2, св. 3. – Београд: Штампарија задруге штампарских радника, 1882.
208. Фрајнд, Марта: *Сима Милутиновић Сарајлија: књижевно дело и културноисторијска улога: зборник радова са научног скупа одржаног 15. и 16. октобра 1991. поводом двестагодишњице песниковог рођења*. – Београд: Институт за књижевност и уметност Вукова задужбина, 1993.
209. Циндрић, Павао: *О неким драмским текстовима београдског Театра на Бумруку*. – У Зборник прилога историји југословенских позоришта: 1861–1961. – Нови Сад: Српско народно позориште, 1961.

Савремена штампа:

210. Аничичић, Градимир, Пејовић, Дарко: *Лингвистика између законске и родне равноправности*. У Политика, 15.6.2021. Доступно на: <http://www.politika.rs/scc/clanak/481281/Lingvistika-izmedu-zakonske-i-rodne-ravnopravnosti>.
211. *Извѣстїе Дружства С'рбске Словесности: одъ 2. Ноѣмврия 1844*. – У Подунавка. Бр. 46, у Суботу, 11. Новембра 1844. Доступно и на: https://digitalna.nb.rs/wb/NBS/casopisi_pretrazivi_po_datumu/podunavka_dodatak_srpskim_novinama/1844/b046#page/0/mode/1up.
212. Кашанин, М: *Савременост традиције*. – У Препород: годишњак. – Београд: Народно дело, 1930.
213. *Народно позориште у Н. Саду*. – У Сербскій Народній Листъ. Год. 3, чис. 47, стр. 375–376. – У Пешти: Издање Теоодоромъ Павловичъ], 1838. Доступно и на: <http://digital.bms.rs/ebiblioteka/pageFlip/reader/index.php?type=numerated&id=3568&m=2#page/401/mode/1up>.
214. *Новине србске*. Год. 6, бр. 45, стр. [353]–355, 1839. Доступно и на: https://digitalna.nb.rs/wb/NBS/novine/srpske_novine/1839/10/14#page/0/mode/1up.
215. *Новине србске*. Год. 7, бр. 4, стр. [25]–32, 1840. Доступно и на: https://digitalna.nb.rs/wb/NBS/novine/srpske_novine/1840/01/27#page/0/mode/1up.
216. *Новине србске*. Год. 7, бр. 13, стр. [97]–99, 1840. Доступно и на: https://digitalna.nb.rs/wb/NBS/novine/srpske_novine/1840/03/30#page/0/mode/1up.
217. *Новине србске*, 1840. Год. 7, бр. 37, стр. [301]–302, 1840. Доступно и на: https://digitalna.nb.rs/wb/NBS/novine/srpske_novine/1840/09/07#page/0/mode/1up?.
218. *Новине србске*, 1840. Год. 7, бр. 45, стр. [353]–357, 1840. Доступно и на: https://digitalna.nb.rs/wb/NBS/novine/srpske_novine/1839/10/14#page/0/mode/1up.
219. *Новине србске*, 1841. Год. 8, бр. 8, стр. [57]–59, 1841. Доступно и на: https://digitalna.nb.rs/wb/NBS/novine/srpske_novine/1841/02/22#page/0/mode/1up.

220. *Новине србске*, 1841. Год. 8, бр. 50, стр. [398], 1841. Доступно и на: https://digitalna.nb.rs/wb/NBS/novine/srpske_novine/1841/12/13#page/0/mode/1up.
221. *Новине србске*, 1841. Год. 8, бр. 51, стр. 412, 1841. Доступно и на: https://digitalna.nb.rs/wb/NBS/novine/srpske_novine/1841/12/13#page/0/mode/1up.
222. *Србске лѣтописѣи*: за год. 1826. – Нови Сад: Матица Српска, 1826; Год.2, част 4, стр. 162. Доступно и на: <http://digital.bms.rs/ebiblioteka/pageFlip/reader/index.php?type=numerated&id=1858&m=2#page/166/mode/2up>.
223. *Србске лѣтописѣи*: за год. 1827. – Нови Сад: Матица Српска, 1827; Год.3, част 8, стр. 182. Доступно и на: <http://digital.bms.rs/ebiblioteka/pageFlip/reader/index.php?type=numerated&id=1841&m=2#page/188/mode/2up>.
224. *Србадија*: илустровани лист за забаву и поуку. Св. 9. – Беч: Штампарија браће Јовановића, 1876.
225. *Србадија*: часопис за забаву и поуку. – Београд: Петар Турчић, 1882.
226. *Српске Новине*. Год. 50, бр. 65, стр. 1043, 1882. Доступно и на: https://digitalna.nb.rs/wb/NBS/novine/srpske_novine/1882/07/29#page/1/mode/1up
227. *Српско коло*: Лист за народне јавне привредне, просветне и забавне ствар. Бр. 31. – Нови Сад, 1882.

Лексикографске одреднице:

228. *Биографски лексикон ваљевског краја*. Књ. 3, св. 13, М–Н. – Ваљево: Колубара, 2008.
229. *Enciklopedija Jugoslavije*. Књ. 6, Maklј–Put. – Zagreb: Jugoslovenski leksikografski zavod, 1965.
230. *Лексикон писаца Југославије*. Том 4: М–Њ. – Нови Сад: Матица српска, 1997.
231. Милићевић, Милан Ђ: *Поменик знаменитих људи у српског народа новијега доба*. – Београд: Српска краљевска штампарија, 1888.
232. *Музичка енциклопедија*: Том 2.: Gr–Op. Загреб: Југославенски лексикографски завод, 1974.
233. *Музичка енциклопедија*: Том 3: Or–Ž. – Загреб: Југославенски лексикографски завод, 1977.
234. Поповић, Тања: *Речник књижевних термина*. – Београд: Logos Art, 2007.
235. Станојевић, Станоје: *Народна енциклопедија српско-хрватско-словеначка*. Књ. 3: Н–Р. – Загреб: Библиографски завод, 1928.

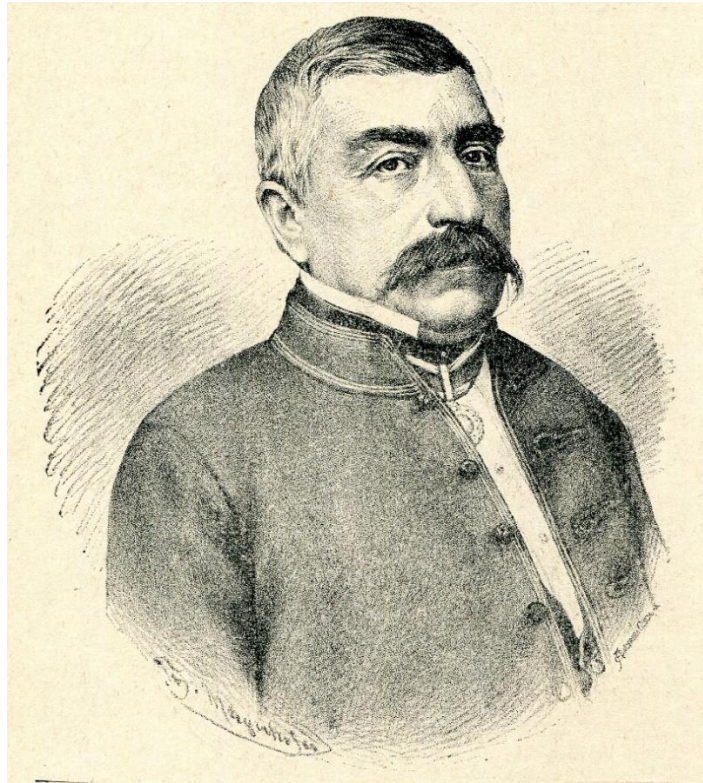
Архивска грађа:

236. *Водич Архива Србије*. Књ. 1. – Београд: Архив Србије, 1973.
237. Вучковић, Војислав Ј: *Политичка акција Србије у јужнословенским покрајинама Хабсбуршке монархије 1859–1874*. – Београд: Издавачка установа Научно дело, 1965.

238. Борђевић, Тихомир Р: *Живот и обичаји народни*: Архивска грађа за занате и еснафе у Србији од другог устанка до еснафске уредбе 1847. – Београд: Српска краљевска академија, 1925.
239. *Живети у Београду*: 1837–1841. Документа управе града Београда. Књ. 1. – Београд: Историјски архив Београда, 2003.
240. *Живети у Београду*: 1842–1850. Документа Управе града Београда. Књ. 2. – Београд: Историјски архив Београда, 2004.
241. *Живети у Београду*: 1842–1850. Документа Управе града Београда. Књ. 3. – Београд: Историјски архив Београда, 2005.
242. *Живети у Београду*: 1868–1878. Документа Управе града Београда. Књ. 4. – Београд: Историјски архив Београда, 2006.
243. *Записници седница Друштва српске словесности*, 1842–1863. Књ. 1: 1842–1853. – Београд: САНУ, 2011.
244. *Зборник закона и уредаба о Лицеју, Великој школи и Универзитету у Београду*. – Београд: Научна књига, 1967.
245. Ивић, Алекса: *Архивска грађа о српским књижевницима и културним радницима 1740–1880*. – Београд: САНУ, 1926.
246. Ивић, Алекса: *Архивска грађа о југословенским књижевним и културним радницима 1751–1894*. – Београд: САНУ, 1956.
247. Ивић, Алекса: *Архивска грађа о југословенским књижевним и културним радницима 1772–1847*. – Београд: САНУ, 1964.
248. Илија Гарашанин Карлу Пацеку – да ступи у преговоре са кнезом Кузом ради преноса оружја из Русије преко румунске територије и обезбеди тајност и сигурнију подршку (Београд, 18. јун, 1862). – У Србија и ослободилачки покрети на Балкану од Париског мира до Берлинског конгреса (1856–1878). – Београд: САНУ, 1983.
249. Илија Гарашанин Карлу Пацеку – о даљем раду кнеза Кузе на преносу оружја преко румунске територије (Београд, 1. јул, 1862). – У Србија и ослободилачки покрети на Балкану од Париског мира до Берлинског конгреса (1856–1878). – Београд: САНУ, 1983.
250. Илија Гарашанин Карлу Пацеку – да одржава добре односе са људима који су на власти и да настави са организовањем Бугара (Београд, 26. јул 1862 – Букурешт, 30. јула 1862). – У Србија и ослободилачки покрети на Балкану од Париског мира до Берлинског конгреса (1856–1878). – Београд: САНУ, 1983.
251. Илија Гарашанин Карлу Пацеку – о мерама које треба предузети ако се транспорт оружја, открије, о подозривости према Канинију и мађарским емигрантима, о руском ставу према Раковском и о могућности да и Кнежевине буду учешће у будућем устанку хришћана против Турске уз територијално проширење (Београд, 12. август, 1862). – У Србија и ослободилачки покрети на Балкану од Париског мира до Берлинског конгреса (1856–1878). – Београд: САНУ, 1983.
252. Ковијанић, Гаврило: *Архивска грађа о Народној Библиотеци у Београду*: 1821 – 1944. Књ. 1: 1821 – 1881. – Београд: Народна библиотека Србије, 1990.
253. Ковијанић, Гаврило: *Архивска грађа о Народној Библиотеци у Београду*: 1821–1944. Књ. 2: 1881–1918. – Београд: Народна библиотека Србије, 1990.

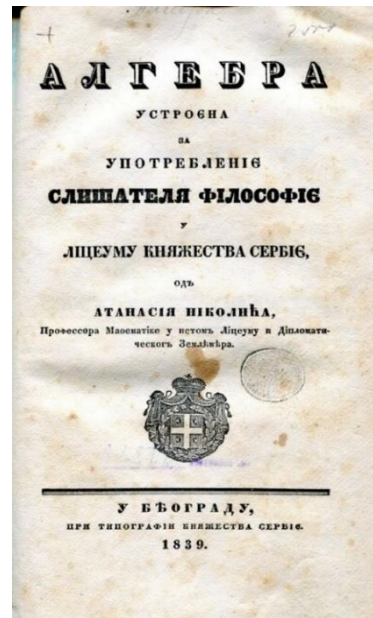
254. Ковијанић, Гаврило: *Грађа Архива Србије о Народном позоришту у Београду 1835–1914.* – Београд: 1871.
255. Крестић, Василије, Радош Љушић: *Србија и ослободилачки покрети на Балкану од Париског мира до Берлинског конгреса: (1856–1878).* Књ. 1: 1856–1866. – Београд: САНУ, 1983.
256. Милићевић, Милан Ђ: *Дневник 1, (1. јануар 1869–22. септембар 1872).* – Београд: РТС: Завод за уџбенике, 2011.
257. Перуничкић, Бранко: *Друштво српске словесности 1841–1864.* – Београд: [б.и.], 1973.
258. Перуничкић, Бранко: *Управа вароши Београда 1820–1912.* – Београд: Музеј града Београда, 1970.
259. Ристић, Јован: *Бомбардање Београда (1862. год.).* – Београд: Државна штампарија, 1872.
260. *Сборникъ закона и уредба, и уредбены указа, изданы у Княжеству србскомъ одъ 1огъ јануара 1845 до конца декембра 1846 (съ прибављениемъ неки старіи).* Књ. 3. – Београд: Правительствена књигопечатња, 1847.
261. *Сборникъ закона и уредба, и уредбены указа, изданы у Княжеству Србиі.* (Одъ почетка 1849. до конца 1850. Књ. 5. – Београд: Правительствена књигопечатња, 1853.
262. Стојановић, Љубомир: *Вукова преписка.* Књ. 6. – Београд: Државна штампарија Краљевине Србије, 1912.
263. Стојановић, Љубомир: *Вукова преписка.* Књ. 7. – Београд: Државна штампарија Краљевине Србије, 1912.
264. *Технички лексикон,* Фонд ДСС, Архив САНУ, 1842, 24.
265. *Школство Србије 1804–1918: Документи и казивања.* – Београд: Научна књига, 1980.

Прилози:

Слика 1: Портрет Атанасија Николића

Извор: Копија из књиге *Историја српске књижевности* / Јован Грчић, 1906. Стр.150.

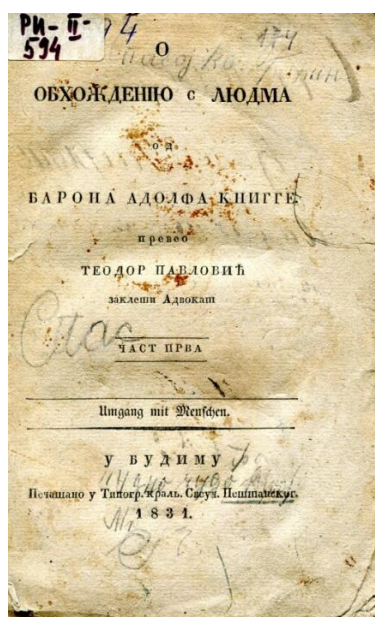

Слика 2: Уџбеници *Алгебра*, 1839. и *Елементарна геометрија*, 1841. Атанасија Николића

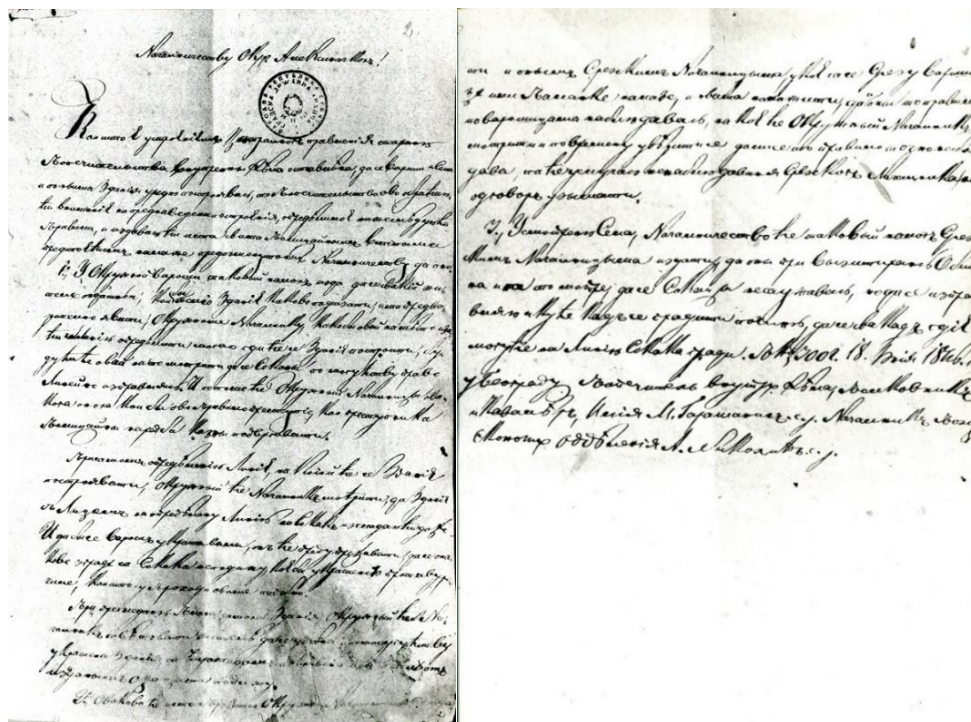
Извор: Библиотека града Београда, Одељење старе и ретке књиге и књиге о Београду – Завичајно одељење БГБ

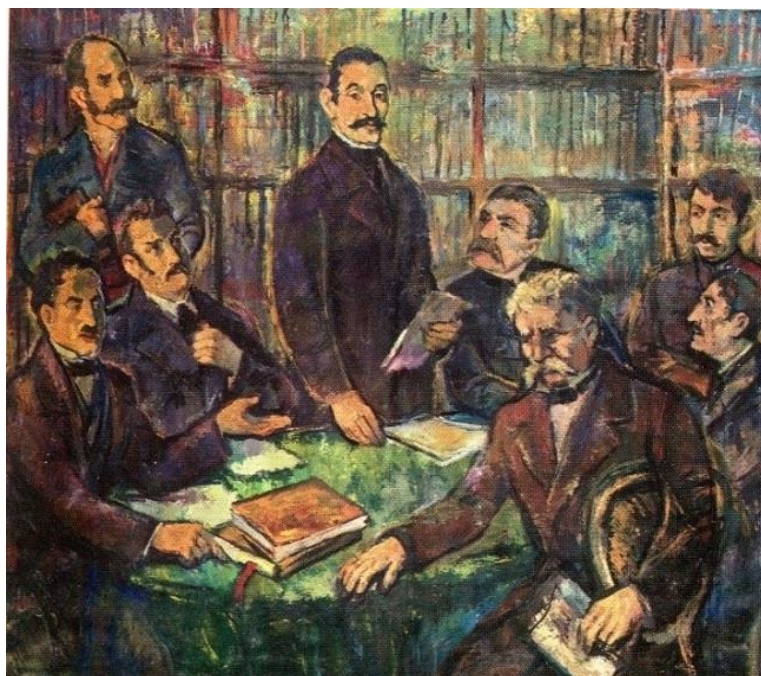
Слика 3: „Кнез Михаило отвара седницу Друштва српске словесности“
Извор: акварел, папир, АЈ 367, 1842. Музеј града Београда

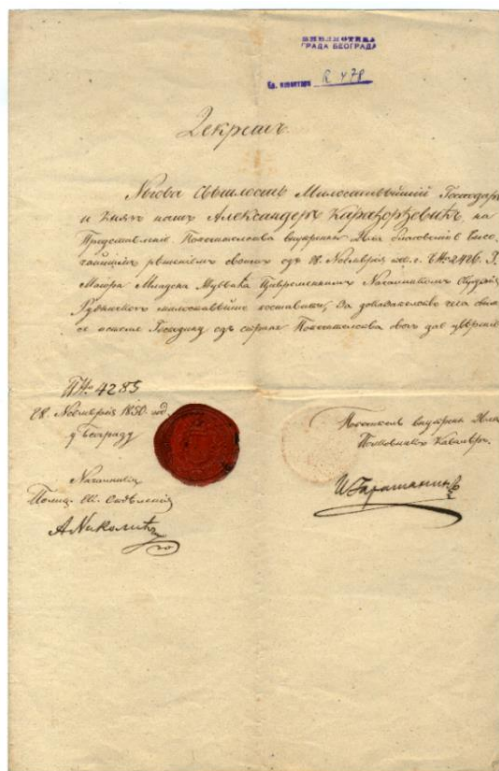
Слика 4: Насл. стр. књиге „О обхожденију слюдма“ од барона Адолфа Книгге
Извор: Библиотека града Београда, Одељење старе и ретке књиге и књиге о Београду –
 Завичајно одељење БГБ

Слика 5: Распис или Правило о подизању зграда у варошима, варошицама и селима, 1846
Извор: Фотокопија документа из фонда Сокобањско начелство 1836–1914 Нишког архива, ур. 8446/1 и 8446/2. Музеј града Београда, Збирка за архитектуру и урбанизам.

Слика 6: Групни портрет оснивача Друштва српске словесности (ДСС): На слици слева надесно: Димитрије П. Тирол, Сима Милутиновић Сарајлија, Димитрије Исаиловић, Јован Стерија Поповић, Атанасије Николић, Стефан Марковић, Јован Стејић, Исидор Стојановић
Извор: Уље академика Светислава Вуковића. Београд, Галерија САНУ. Копија из књиге *Оснивачи Друштва српске словесности* 2016:17.

Слика 7: Декрет о постављању генерал-мајора Младена Жујовића за привременог начелника Рудничког округа, 1850

Извор: Документ 478. Библиотека града Београда, Одељење старе и ретке књиге и књиге о Београду – Завичајно одељење.

Слика 8: Јосиф Шлезингер, капетан – капелник музике кнежеве гарде
Извор: Цинкографски отисак ФПУЕ 546. Музеј града Београда, Збирка за примењену уметност.

Биографија:

Марија (Љубомир) Ивановић рођена је у Београду 1986. године. Као дипломирани економиста (2009) је две године радила прилоге у области културе на Радио-телевизији Србије, упоредо завршавајући мастер студије на Факултету за медије и комуникације Универзитета Сингидунум у Београду – студије културе (2011). Завршни рад писала је на тему „Утицај уметности у обликовању народне мисли“. Од 2012. године запослена је у Библиотеци града Београда, Одељењу за старе и ретке књиге и књиге о Београду – Завичајном одељењу. Године 2014. положила је стручни испит у библиотечко-информационој делатности. Као дипломирани библиотекар ради са корисницима, врши библиографско-каталошку обраду фонда Београдике, приређује изложбе, води регистар именовања улица и тргова града Београда, регистар културно-образовних програма БГБ, учествује у пројектима и конференцијама, пише радове за стручну периодику. Од 2016. године је докторанд Филолошког факултета Универзитета у Београду – модул култура. Поља интересовања: културна историја Србије XIX века, живот и дело Атанасија Николића, српска историјска драма.

Изјава о ауторству

Име и презиме аутора Марија Ивановић

Број досијеа 16120/Д

Изјављујем

да је докторска дисертација под насловом

Атанасије Николић и културна обнова Србије (1835–1878)

- резултат сопственог истраживачког рада;
- да дисертација ни у целини ни у деловима није била предложена за стицање дипломе студијских програма других високошколских установа;
- да су резултати коректно наведени и
- да нисам кршио/ла ауторска права и користио/ла интелектуалну својину других лица.

У Београду, _____

Потпис аутора

Изјава о истоветности штампане и електронске верзије докторског рада

Име и презиме аутора	<u>Марија Ивановић</u>
Број досијеа	<u>16120/Д</u>
Студијски програм	<u>Језик, књижевност, култура (модул: култура)</u>
Наслов рада	<u>Атанасије Николић и културна обнова Србије (1835–1878)</u>
Ментор	<u>проф. др Александар Петровић</u>

Изјављујем да је штампана верзија мог докторског рада истоветна електронској верзији коју сам предао/ла ради похрањивања у **Дигитални репозиторијум Универзитета у Београду**.

Дозвољавам да се објаве моји лични подаци за добијање академског назива доктора наука, као што су име и презиме, година и место рођења и датум одбране рада.

Ови лични подаци могу се објавити на мрежним страницама дигиталне библиотеке, у електронском каталогу и у публикацијама Универзитета у Београду.

У Београду, _____

Потпис аутора

Изјава о коришћењу

Овлашћујем Универзитетску библиотеку „Светозар Марковић“ да у Дигитални репозиторијум Универзитета у Београду унесе моју докторску дисертацију под насловом:

Атанасије Николић и културна обнова Србије (1835–1878)

која је моје ауторско дело.

Дисертацију са свим прилозима предао/ла сам у електронском формату погодном за трајно архивирање.

Моју докторску дисертацију похрањену у Дигиталном репозиторијуму Универзитета у Београду, и доступну у отвореном приступу, могу да користе сви који поштују одредбе садржане у одабраном типу лиценце Креативне заједнице (Creative Commons) за коју сам се одлучио/ла:

1. Ауторство (CC BY)
2. Ауторство – некомерцијално (CC BY-NC)
3. Ауторство – некомерцијално – без прерада (CC BY-NC-ND)
4. Ауторство – некомерцијално – делити под истим условима (CC BY-NC-SA)
5. Ауторство – без прерада (CC BY-ND)
6. Ауторство – делити под истим условима (CC BY-SA)

(Молимо да заокружите само једну од шест понуђених лиценци. Кратак опис лиценци је саставни део ове изјаве).

У Београду, _____

Потпис аутора

1. **Ауторство.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце, чак и у комерцијалне сврхе. Ово је најслободнија од свих лиценци.
2. **Ауторство – некомерцијално.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела.
3. **Ауторство – некомерцијално – без прерада.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, без промена, преобликовања или употребе дела у свом делу, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела. У односу на све остале лиценце, овом лиценцом се ограничава највећи обим права коришћења дела.
4. **Ауторство – некомерцијално – делити под истим условима.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце и ако се прерада дистрибуира под истом или сличном лиценцом. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела и прерада.
5. **Ауторство – без прерада.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, без промена, преобликовања или употребе дела у свом делу, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца дозвољава комерцијалну употребу дела.
6. **Ауторство – делити под истим условима.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце и ако се прерада дистрибуира под истом или сличном лиценцом. Ова лиценца дозвољава комерцијалну употребу дела и прерада. Слична је софтверским лиценцама, односно лиценцама отвореног кода.